

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. RÆKKE

I. HALVB.

1926

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Pastor Chr. Christiansen, Medelby.

En talsmand for det danske sprog i Mellemslesvig.

Af

Holger Hjelholt.

1.

Indledning.¹⁾

Ser man på de nationale forhold i Sønderjylland i tiden forud for året 1848, så får man et stærkt indtryk af, at det danske sprog i næsten alle finere kredse behandledes som »bondepige« — det danske

¹⁾ De i den følgende afhandling benyttede kilder findes, hvor intet andet er bemærket, i rigsarkivet. Breve fra Christiansen til datteren Sophie Chr. og til søstersønnen Jens Krog har velvilligst været mig udlånte til benyttelse henholdsvis af frk. Sophie Chr., Eutin, og af Krogs datter, frk. Julie Krog. Jeg bringer herved begge min bedste tak, og det samme gør jeg pastor N. Hjort, Hvalsø, der har stillet en brevsamling til hans fader, provst Hjort i Tønder, til min rådighed og siden har indvilliget i, at denne brevsamling overlades til rigsarkivet. — Ligeledes må jeg udtrykke min taknemlighed over den velvilje, jeg ved disse studier som ved foregående har mødt fra direktøren for statsarkivet i Kiel, geheimeråd Richter, ligesom for den beredvillighed, hvormed jeg har fået lov at gennemgå — ganske vist uden nævneværdigt udbytte — pastoratsarkivet i Medelby. Den nuværende præst i Medelby, pastor Otto Jenssen, skylder jeg også de gengivne fotografier af Medelby præstegård og Christiansens grav. Fotografierne af fru Chr. og af Medelby kirke er stillet til min disposition af frk. S. Christiansen.

sprog, der dog var landsdelens oprindelige folkesprog og endnu i 1848 almuen udelukkende omgangssprog til langt ned mod Slien. — Mellem det danske sprogs stilling i Nordslesvig og i Mellemslesvig var der imidlertid den meget væsentlige forskel, at førstnævnte sted havde det holdt sig som kirke- og skolesprog, og her tilkæmpede det sig ogsaa i 1840'erne plads som retssprog. Men i Mellemslesvig var det officielt at betragte som udryddet. I Mellemslesvig fandtes der, som historikeren C. F. Allen 1848 skrev i sin afhandling: »Om sprog- og folke-eiendommelighed i hertugdømmet Slesvig«, »et sådant topmål af uret og ufornuft, en sådan forsyndelse mod et folks naturligste og helligste rettigheder, at man kunde fristes til at holde det for en umulighed, hvis sagen ikke var kun altfor vis«.

Det ligger unægtelig nær at spørge, om der blandt Mellemslesvigs præster i tiden forud for året 1848 ikke fandtes nogen, som havde blik for den uret og ufornuft, der lå i, at folkets sprog var dansk, men prædiken og undervisning tysk. Om der ikke fandtes nogen, i hvis sind det spørgsmål dukkede frem, om de rådende tilstande bådede folkets åndelige tarv. Var da alle folkets åndelige vejledere slagne med blindhed, var de bjærgtagne af tysk væsen? Hvorfor rejste de sig ikke til enstemmig protest mod den tilstand, at folkelig og kristelig oplysning gaves folket i et sprog, der ikke var dets modersmål?

Enstemmig protest! — i stedet for en sådan er det kun en enkelt røst fra den tid, der når vort øre. Det er præstens i det mellemslesvigske hedesogn Medelby, Chr. Christensen, der sad som denne menigheds sjælesørger i over 30 år — i tiden før 1848, i

tiden mellem 1848 og 1864 og i tiden efter Preussernes erobring af landet. Og det er på en måde en svag mands røst, en mand, som det synes fuld af hensyn og overvejelser og under stærk påvirkning af sine aldeles overvejende tysksindede kaldsbrødre i provstiet. Men i hvert fald mig forekommer det, som denne røst netop på grund af mandens svaghed, hans overvejelser og hensyntagen virker så meget stærkere. Den synes at bryde frem indefra trods alt, hvad der måtte kunne tale for at holde den tilbage, dens tonefald bliver indtrængende, ja religiøst præget i overbevisningen om, at folkets åndelige tarv bydende krævede en ændring af de rådende tilstande.

Chr. Christiansen.

2.

Genindførelse af danske gudstjenester i Medelby.

Brev til Flor oktbr. 1839.

Christian Christiansen fødtes 14. april 1801 i Nordborg på Als som søn af kateket og førstelærer Peter Christiansen ved den derværende skole. Han blev student fra Odense katedralskole og gik derefter til Københavns universitet, hvor han i april 1826 tog

theologisk embedseksamen med karakteren haud illaud.¹⁾ Blandt sine lærere mindedes han senere særlig professor H. N. Clausen, til hvem han vel også kom i personligt forhold.²⁾ Under studietiden havde han bl. a. tjent sit brød ved undervisning, og formentlig har det også været som informator, at han tilbragte året efter sin eksamen hos købmand Ahlmann i Gråsten.³⁾

*Catharina Henr. Christiansen,
f. Dithmer.*

I året 1827 blev Christiansen ordineret medhjælper hos provst Præhl i Tønder, og 2 år efter blev han valgt til præst i det frisiske sogn Lindholm. Her sad han i 8 år, men valgtes så i 1837 til præst i Medelby sogn (Kær herred, Tønder provsti) og fik som sådan kongelig konfirmation 1. aug. s. år. Hvad der førte ham til at søge Medelby præstekald, var, skriver han

selv i en indberetning det følgende år til generalsuperintendenten, hovedsagelig forventningen om her at finde rigeligere indtægter, thi Medelby var iøvrigt

¹⁾ Se de Christiansens ansøgning om Broager præstekald 17/9 1857 vedlagte bilag. Ansøgningen findes blandt embedsansøgningerne i slesv. min.s arkiv.

²⁾ Se hans brev 29/9 1852 til H. N. Clausen. Brevet findes blandt Christiansens breve til Regensburg.

³⁾ Christiansen til Regensburg 23/1 1855.

ikke hans ønskers mål og havde aldrig været det.¹⁾ Et par gange senerehen prøvede han også på at komme til nordslesvigske sogne, men uden resultat, og i Medelby forblev han som præst lige til sin død, den 2. oktober 1869. I 1829 var han bleven gift med Catharina Henriette, f. Dithmer, født 27. decbr. 1808 i Broager, og hustruen overlevede ham i mange år. Hun døde først 1902.²⁾ I ægteskabet var der 4 børn, 2 sønner og 2 døtre. Den ene af sønnerne udvandrede til Amerika, og af døtrene blev den ene gift med en pastor Jessen i Bannersdorf på Fehmern; den anden datter forblev ugift og lever endnu, bosat i Eutin.

Da Christiansen kom til Medelby, var sognets kirke- og skolesprog udelukkende tysk, skønt folkesproget lige så udelukkende var dansk. Men det udelukkende tyske kirkesprog havde dog kun en menneskealders hævd. Det var indført af Christiansens formand, friseren Johannsen, der sad som præst i Medelby fra året 1801. Herom og om de tidligere forhold har Chr. på grundlag af de gamles fortællinger i sognet givet nogle oplysninger i et brev fra 1856 til den daværende departementschef i det slesvigske ministerium Th. A. J. Regenburt.³⁾ Ifølge disse skal Johannsens formand, pastor Holst (1765—1801), have prædikeret dansk hver 4. (eller hver 3.) søndag, og Holsts formand igen, pastor Fabricius (1714—64) i

¹⁾ Indberetning 23. juli 1838 til generalvisitationen i Medelby. Generalsuperintendentens arkiv. Statsarkivet i Kiel.

²⁾ Ny enkekasse nr. 14873 og den pågældende protokol (rigsarkivet).

³⁾ Brevet er af 21/7 1856 og findes i Regenburgs samlinger (rigsarkivet) i pk. »samlinger til belysning af sprogforholdene i Slesvig«. II læg. 11.

endnu højere grad have yndet det danske, idet han både af og til prædikede dansk og konfirmerede en del af børnene på dansk, ligesom disse børn skal have brugt danske katekismer. Chr. skriver, at i gamle folks erindring levede endnu den anekdote om pastor Fabricius, at når han på konfirmationsdagen havde beskæftiget sig med de danske børn, skulde han have sagt: »kommer nu — I tyskere«. — Om forholdene forud for Fabricius' embedstid havde Chr. ikke kunnet skaffe noget oplyst.

Når Christiansen snart efter sin embedstiltrædelse i Medelby begyndte af og til at holde en dansk prædiken og senere udvidede det til regelmæssig at holde dansk gudstjeneste den første søndag i hver måned, så var dette altså for så vidt kun en genoptagelse af, hvad der havde været gængs forud for formandens, Johannsens, tid. Christiansens genoptagelse af den danske prædiken skyldtes, efter hvad han selv senere gentagne gange har berettet, at da man i Medelby hørte, at han kunde dansk, blev han opfordret til engang imellem at holde en dansk prædiken. Opfordringen omtaler han snart som stammende fra »menigheden«, snart som kommende fra »flere menighedsmedlemmer« eller fra »enkelte (i danske sogne fødte) medlemmer af menigheden«. ¹⁾ Endnu samme år, som han om efteråret kom til Medelby, holdt han da sin første danske prædiken i Medelby kirke. Han gjorde sig umage for »at tale så simpelt som muligt, og hele menigheden forstod mig ret

¹⁾ Slesvigske stændertidende 1856—57 s. 990 og 1860 s. 322 f. Christiansens visitatsberetning 20/7 1855 til biskoppen (i dennes arkiv i statsarkivet i Kiel) og den nedenfor omtalte embedsindberetning fra 1846.

godt«. Den første danske prædiken efterfulgtes snart af en anden, og da de danske prædikener blev fuldt så godt besøgte som de tyske, gik han over til — i overensstemmelse med, hvad der fandt sted i tilgrænsende sogne — at indrette sagen som ovenfor nævnt. 2 gange om året holdt han desuden dansk skriftemål og kommunion, og ved de ministerielle handlinger gav han de vedkommende frit valg mellem dansk og tysk. Der blev sunget tyske salmer også ved den danske gudstjeneste.

Stødet til den danske prædikens genoptagelse i Medelby kom altså fra selve sognets beboere, og at »danske agitatorer« havde en finger med i spillet, har jeg i hvert fald ikke kunnet se. I 1837 var den nationale kamp jo iøvrigt endnu i sin begyndelse. Kunde Chr. imidlertid, må man spørge, på egen hånd ordne de sproglige forhold i kirken sådan som skildret? Måtte han ikke hertil indhente billigelse fra sine foresatte? — Under sprogdebatten i den slesvigske stænderforsamling i 1860 bebrejdede gårdejer Mommsen netop Chr., at denne egenmægtig havde indført danske prædikener i Medelby, men Chr. svarede hertil, at på egen hånd havde han ikke gjort det. Han havde, om end kun mundtlig, givet provsten, M. Ahlmann, meddelelse herom.¹⁾ Chr. siger ganske vist ikke noget om, hvorvidt Ahlmann også havde billiget det,

¹⁾ Slesvigske stændertidende 1860, s. 323. I sin indberetning 23. juli 1838 til generalvisitationen, hvor Chr. omtaler »sprogforvirringen« som en stor hindring for sin virksomhed, nævner han ganske kort, at stundom prædiker han dansk. En udførligere omtale af sin fremgangsmåde giver han først i sin indberetning 9. septbr. 1841 til generalvisitation (Generalsuperintendentens arkiv. Statsarkivet, Kiel).

men at Ahlmann i hvert fald ikke direkte havde modsat sig det, må dog vel ligge i bemærkningen. Til trods herfor ser vi dog senere — i 1841 og 1846 — begge kirkevisitatorer, både provsten og amtmanden, v. Krogh, anke over Christiansens egenmægtige fremgangsmåde i sproglig henseende.¹⁾ At Krogh har været såre fortørnet over denne, tør i hvert fald betragtes som givet.²⁾ Men ingen af ankerne førte til, at Chr. fraveg sin engang valgte fremgangsmåde, og måske har han også følt sig vis på, at han vilde kunne finde støtte på allerhøjeste sted.

Så lidt som Christiansens genindførelse af danske gudstjenester ses at være sket i samråd med de danske førere i Slesvig, lige så lidt ses dette at have været tilfældet med det veltalende indlæg til forsvar for egnens danske folkesprog, som han i 1840 fremkom med i herredets præsteforening, og som vil blive den væsentligste genstand, hvormed vi her skal sysselsætte os. Men helt uden forbindelse med de danske førere stod han i hvert fald ikke på dette tidspunkt. Allerede 1838 havde professor Chr. Flor været i Medelby for at besøge Chr., men Flor havde dog ikke truffet ham hjemme. At Flors besøg ikke vilde have været Chr. uvelkomment, viste sig ved, at Chr. dagen efter Flors besøg ilede til Flensborg i det håb endnu at træffe Flor der, her opsøgte Flors ven herredsfoged v. Wimpfen for at få Flors logis at vide, men da han kom til dette, var Flor lige kørt

¹⁾ Allen: Det danske sprogs historie i hertugdømmet Slesvig. II, s. 377.

²⁾ Dette udtaler således provst Tidemand i Tønder i en anbefaling af 30. okt. 1857, vedlagt Christiansens tidligere nævnte embedsansøgning om Broager, s. 4, anm. 1.

ud af byen.¹⁾ Det følgende år ses det, at Flor har sendt Chr. en bogpakke, bl. a. bestående af et eksemplar af Saxo og Snorre, Oehenschlägers Erik og Abel og Aladdin, Holbergs Peder Pårs og 5 eksemplarer af Chr. Poulsens skrift om det danske sprog i hertugdømmet Slesvig.²⁾ Chr. indmeldte sig formentlig også i den slesvigske bogforening, der samme år trådte i virksomhed, og der oprettedes en dansk bogsamling i Medelby.³⁾

Den nævnte bogpakke fra Flor ledsagedes af en opfordring til at meddele ham, hvilke erfaringer Chr. havde gjort angående den slesvig-danske sag. Denne opfordring imødekom Chr. i et længere brev til Flor af 8. oktober, et brev, hvormed Chr., som han skrev, havde tøvet i det håb, at han samtidig havde kunnet meddele Flor noget om sine embedsbrødres syn på sagen. Den i Kær herreds menigheder herskende »sprogforvirring« var nemlig bleven sat på dagsordenen i herredets præsteforening og skulde have været behandlet i Mikkelsdagskonventet, men den blev imidlertid udskudt til nytårskonventet. — Da Chr.s brev indeholder en udførlig redegørelse for de sproglige forhold i hans menighed, skal jeg her gengive det meste af det. Et par enkelte ting udelades for at undgå gentagelser.

»Kun 2 år ere endnu henrundne, siden jeg fra Lindholm i marskegnen blev forflyttet til Medelby«,

¹⁾ Se Christiansens brev til Flor 8. okt. 1839. Flors papirer (Kgl. bibl.).

²⁾ Efter en optegnelse af Flor er nævnte bøger sendte 28. aug. 1839. Flors papirer. Pk. III. Læg »Læse-bibliotekerne vedk.« (Kgl. bibl.).

³⁾ P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede III. s. 17 og IV. s. 71.

sådan begynder Chr. sin redegørelse, »men tilstrækkelig er jeg i den tid bleven overbeviist om, til hvor stor en hindring den her herskende — om jeg så må sige — babylonske sprogforvirring er med hensyn til folkets dannelse. Økonomiske forhold i menigheden føre det således med sig, at de allerfleste børn fra 8 år af — hele sommeren igjennem (det vil sige fra Påske til Mortensdag) ikke besøge skolen; når hertil kommer, at de hjemme ikke høre et tydsk ord, men skolesproget dog er det tydske, så er det jo såre begribeligt, at den sprogkundskab, der vindes i skolen, hos såre mange ikke strækker sig såvidt, at de med nogen væsentlig nytte kunne læse en tydsk bog. Længe varer det, inden de småe komme dertil, at de nogenlunde forståe lærerens tydske underholdning med dem; kun såre fåe bringe det såvidt, at de kunne med nogen færdighed tale tydsk. Og hvad der lærtes i skolen — hvor snart glemmes det atter, når al øvelse i talen bortfalder! (thi omgangssproget her er udelukkende dansk — og neppe eet huus i menigheden er mig bekjendt, i hvilket det ikke var tilfældet). Hertil kommer endnu, at lysten til læsning står naturligviis i et meget nøie forhold til den kundskab, man har til sproget, i hvilket man skal læse. Mange, der kunne læse ret flydende, forståe ikke sammenhængen i det, som de læse; — men disse kunne ligesålidt med nogen nytte læse danske bøger, der jo ere skrevne i et sprog, i hvilket de aldrig have modtaget underviisning — som de aldrig have havt øvelse i at læse det. Thi vistnok er omgangssproget dansk her, men kun naturligviis det Dem vil bekjendte patois, som tales af almuen overalt i de slesvigske provindser. Det er imidlertid indlysende, at dette patois må være en så

meget desto mere fordærvet eller udartet mundart, jo mindre det rene sprog høres eller læses.

Hvad menigmands interesse for det danske sprog angår, da ere der vistnok ikke fåe, som erkjende, hvor langt rigtigere det var, om skole- og kirkesproget her var dansk. Men der ere atter andre, som, ledede af oconomiske-merkantilske hensyn, ønske, at det tyske sprog bibeholdes, sådanne vistnok, der ikke tilfulde fatte det, hvor stor indflydelse sådan sprog-blanding har på folkets dannelse i almindelighed. Det kan jo heller ikke nægtes, at kundskab til det tyske sprog er nyttig og gavnlig for Slesvigerne, især for den — vistnok allermindste — deel, som ifølge stand og håndtering komme i forbindelse med tyskere. Det kan ligesålidt nægtes at nogen ulempe må finde sted, hvor forskellige sprog grændse til hinanden — nogensteds må jo dog grændsen være —; men efter min formening skulde man i denne henseende rette sig efter folkesproget og aldrig gjøre til kirke- og skole-sprog, hvad der ikke er folkesprog. Som imidlertid forholdene nu ere, bør der vistnok med varsomhed gaaes frem og ikke i overilelse. At forandre kirke- og skolesproget er en sag, der naturligviis har såre store vanskeligheder og hindringer at kjæmpe med. Det gjælder kun om at blive ret enig med sig selv, hvad man kan og tør og bør i ommeldte henseende gjøre. Med almindelig bifald har jeg indført atter her den månedlige danske prædiken, der i de sidste 30 års forløb ikke var holdt, men som dog kan ansees nødvendig selv for deres skyld, som fra andre danske sogne ere komne til dette og blevne boesiddende her. Ved alle ministerialforretninger overlader jeg det også altid til vedkommende

at bestemme, i hvad sprog de ønske, at jeg skal tale. I slem forlegenhed vilde jeg imidlertid ofte være, hvis jeg ikke med nogen færdighed kunde tale det patois, som her bruges overalt«.

3.

Drøftelsen i Kær herreds præsteforening om den herskende »sprogforvirring«.

Som af Christiansen i brevet til Flor omtalt, var sprogforholdene i Kær herred bleven valgt til emne for en drøftelse mellem herredets præster. Disse havde i foråret 1839 stiftet en forening til gensidig udveksling af erfaringer fra deres præstelige virksomhed, og det er betegnende, at den i deres menigheder herskende »sprogforvirring« straks sattes på dagsordenen. Det var meningen, at pastor P. W. Hansen i Humdrup skulde have indledet en drøftelse herom allerede på mødet 23. septbr. 1839, men da han blev forhindret fra at komme tilstede, måtte drøftelsen udsættes til den følgende sammenkomst — 20. jan. 1840. Forud for denne havde pastor Hansen ladet en afhandling om sit syn på sagen cirkulere mellem foreningens medlemmer, for at disse bedre forberedte kunde deltage i drøftelsen. De præster, der var tilstede og deltog i denne, var foruden Hansen selv følgende: præsterne L. Lorenzen og I. L. Mommensen fra Læk, hvor konventets sammenkomster holdtes, Christiansen fra Medelby, A. Lassen fra Brarup, O. H. Lützen i Karlum, Johnsen fra Stedesand og Iversen fra Enge; sidstnævnte var mødets referent, der

skulde indføre referatet i foreningens protokol.¹⁾ Præsterne Hinrichsen og Matthiessen, henholdsvis i Ladelund og Klægsbøl, var udeblevne.

Ifølge det af Iversen givne referat fremhævede Hansen i sin afhandling den nuværende tilstand i de af herredets menigheder, hvor tysk og dansk gudstjeneste vekslede, som et uheldigt forhold (»einen Uebelstand«); i de dansktalende menigheder bragte børnene det kun med besvær og for en del slet ikke til at få den rette velsignelse af den tyske gudstjeneste. »Som et palliativ mod den herskende sprogforvirring var der i halvdelen af Kær herreds menigheder indført den skik at prædike dansk hver 3. eller 4. søndag; men derved blev sprogforvirringen blot fremhjulpet endnu mere. Derfor havde han (Hansen) heller ikke kunnet beslutte sig til at genindføre den danske prædiken i Humdrup, hvor der før ham ikke var bleven prædikeret eller talt dansk af præsten i 25 år. De få indvandrede danske kunde ikke med billighed forlange, at der for deres skyld også oftere skulde holdes en dansk prædiken, især da denne kun vanskeliggjorde hans arbejde for at bringe det tyske sprog, hvilket nu engang fra gammel tid var rådende i gudstjene-

1) Ved Iversens forflyttelse endnu s. å. til Nykirke i Angel overtog Christiansen førelsen af protokollen, og denne forblev efter præsteforeningens opløsning hos ham. Ved sit 25 års jubilæum som præst i Medelby overdrog han protokollen samt sit udkast i sprogsagen og et svar til en art. i Evang. Kirchen-Zeitung om sprogsagen til provst I. M. L. Hjort, der igen tilstillede Regenbug disse. Se Hjorts breve til R. 28/7 1862 og 28/12 1862. Protokollen findes nu i R.s samlinger i rigsarkivet og har titlen: »Regeln und Verhandlungen des Karrharder Predigervereins«.

sten, stadig mere til fuldkommen forståelse. For at gøre menigheden stadig mere bekendt med det tyske sprog tilrådede han følgende midler: 1. at tale tysk med menigheden så meget som muligt; 2. at opfordre menighedsmedlemmerne til, at også de talte tysk med deres børn og 3. i særdeleshed ikke at tåle, at der blev talt dansk i skolen.«

Aftenen forud for sammenkomsten havde Christiansen nedskrevet sine bemærkninger til Hansens afhandling, og disse bemærkninger, der af referenten Iversen betegnes som en »næsten retorisk holdt udarbejdelse«, forelæste han nu på mødet. Af Christiansens indlæg findes der et længere referat i mødeprotokollen, men det er desuden bevaret fuldstændigt i afskrift.¹⁾ Som motto for indlægget havde Chr. sat »sine ira et studio«, og han betonedede også senerchen i det, at det ikke var hans hensigt at ville tilføje sin embedsbroder mindste krænkelser. At fremhæve dette udtrykkeligt var vel for så vidt ikke uforment, da hans bemærkninger unægtelig vendte en hvas brod mod Hansens afhandling.

Christiansen begyndte med at udtale, at han næsten kunde have følt sig fristet til at antage den af Hansen forfægtede anskuelse om, at de halvdanske menigheder burde gøres helt tyske, for ironisk ment; thi selve Hansens foredrag indeholdt de mest slående beviser på, »hvor uforsvarlig vi handler, når vi hyl-der og fremhjælper en forkerthed, som har vundet ind-

¹⁾ En afskrift sendte Chr. selv til professor H. N. Clausen 1852 29/9 (brevet ligger blandt Chr.s breve til Regensburg). En anden afskrift af 7/5 1840 findes i Regensburgs samlinger pk. »samlinger til belysning af sprogforholdene i Slesvig«. I læg 6. Mellem de to afskrifter er der nogle små sproglige divergenser.

pas i tidens løb«. Følgen af, at folkesproget var bleven fortrængt fra skolen ligesom for største delen fra kirken i herredets danske menigheder, var bleven den, at måske kun den mindre del af menighedernes medlemmer var i stand til med udbytte at læse en nyttig bog, endsige bibelen, eller i stand til tilstrækkeligt at opfatte og forstå en prædiken. At det vilde have stået ganske anderledes til med folkets dannelse, såfremt det fra barneårene havde modtaget undervisning i sit modersmål, derom kunde ingen forstandig tvivle. Med hensyn til Hansens foragtelige ytring om folkesproget i herredets danske menigheder: »hvilket dansk!« fremhævede Chr., at der mellem folkesproget her og skriftdansk ikke fandtes anden forskel end f. eks. mellem højtysk og plattysk, anden forskel end den, der overalt i verden bestod mellem en folkedialekt og det tilsvarende skriftsprog.

Pastor Hansen havde i sit foredrag omtalt, at i sin første embedstid var han ofte bleven spurgt af folk i menigheden, om han ikke kunde prædike dansk, men at han ikke havde ment at kunne imødekomme dette ønske. Chr. forstod ikke en sådan holdning. Det var jo ikke blot indvandrede, der ønskede dansk prædiken. Hansen selv havde anført det som en erfaringssag, at mange menighedsmedlemmer, skønt de havde nydt tysk skoleundervisning, fandt en dansk prædiken bekvemmere. Hansen krævede altså, at folket for at kunne forstå Guds ord, der taltes til det, skulde beflitte sig på at lære et det fremmed sprog!

Chr. gik derefter udførligere ind på de sørgelige følger af de rådende tilstande og bemærkede om

sin egen menighed, hvor uheldigt det her havde virket, at der forud for hans tid i et tidsrum af 30 år hverken var bleven prædiked dansk eller talt dansk af præsten og sjælesørgeren til de små eller store menighedsmedlemmer. For tiden havde han 27 børn til konfirmationsforberedelse. Af disse kunde 8 læse tysk, forstå det læste og også temmelig godt mundtlig give udtryk for deres tanker på tysk, andre 8 kunde læse ret godt, men forstod kun for en mindre del det læste, og for de øvrige børn var så godt som alt, hvad der taltes til dem paa tysk, rent bortkastet. Han vidste ikke, om forholdene var bedre i hans embedsbrødres menigheder, men håbede det! Men når det var soleklart, at de nævnte sørgelige forhold var begrundede i, at tysk var skole- og kirkesprog i dansk-talende menigheder, »skal vi da yderligere fordømme og tilintetgøre den sidste rest, som i kirkelig henseende endnu har holdt sig af det danske sprog? Eller vil vi mene med tiden helt at udrydde det danske sprog hos vort folk? Men hvor vidt er man da kommet i det lange tidsrum, i hvilket der nu er bleven katekiseret og prædiked tysk? Så vidt, at der ikke tales tysk i et eneste af de indfødtes hjem — ikke engang deres børn, som oprindeligt tyske kom til vor egn, er blevne deres modersmål tro. Og selv om man ved klog samvirken af alle vedkommende — ved nøje og strengthed — bragte det dertil, at om 100 eller om 200 år talte folkene her i tysk tunge, vilde det da have været et ringe offer bragt en så stor sag, at tusinder er gåede uvidende som hedninger gennem livet? At disse, mænd i år, er forblevne børn i forståelse og kundskaber, gør det ingenting, når blot deres børnebørn er blevne tyske? I så fald er der dog vel på

jordens vide kreds ingen plet, i det mindste intet land, i hvilket der er blevet så systematisk arbejdet hen på undertrykkelsen af et folks modersmål, som man her synes at ville det. Men hvad er sproget dog andet end et middel til tankernes udveksling — følgelig middel til dannelsens fremme — og nu skulde sproget ophøjes til mål, for hvilket manges uddannelse skulde ofres? Er da det tyske sprog så absolut nødvendigt for vore folk? nødvendigere for dem end for dem, der bor i det tilgrænsende herred? Det er nyttigt at lære for Slesvigeren, ligesom det er nyttigt at kunne forstå og tale fransk for dem, der bor ved den franske gæense. Men ellers? Hviler der en forbåndelse på det danske sprog, så at måske dumheden var knyttet til det, og at det vilde være et skønt værk, når hele Slesvig — derefter Jylland, Fyn, Sjælland — og hvorfor ikke hele Skandinavien blev germaniseret? Etsteds må der være en grænse — eller slet ingen. Men hvem har kaldet os til at fremhjælpe indtrængningen af et for vort folk egentlig fremmed sprog ud over den af sagens natur satte grænse? Og hvilken den af sagens natur satte grænse er — det forstår sig så temmelig af sig selv, thi en større vranghed lader sig vel næppe tænke end den at gøre et sprog til kirke- og skolesprog, som aldrig var og heller ikke er folkets sprog. Hvordan sådan vranghed straffer sig — vi har erfaringen for øje.«

Overfor en af pastor Hansen fremsat ytring om, at man i henhold til gudstjenestens anordning og indretning havde at betragte deres menigheder som tyske, antydede Christiansen, om man ikke for sit embedes og sin samvittigheds skyld kunde føle sig kaldet til om muligt at hidføre en bedre tilstand. Og

skulde man virkelig lade sig skuffe af den tale hos enkelte uforstandige — selv blandt deres sognebørn —, at det var bedre, at børnene undervistes på tysk, »fordi »de kan komme videre med det tyske sprog?« hvorvidt de kommer d e r i, det ser vi. Uomtvistelig forholder det sig således, at de fleste vilde lære meget mere tysk ved et fjerdingårligt ophold i tysk land end under hele deres skoletid. Men hvad har vi i særdeleshed og fremfor alt at tage hensyn til? Til hvad andet end til, hvad der fremmer et kristeligt oplyst menighedsliv? Ønsker nu folket en tiltale i det sprog, som det forstår eller dog bedst forstår, skal vi da vende ryggen til sådant ønske og tale i fremmede tunger? Vor embedsbroder siger, at en nabopræst har forsikret, at han ikke ved, »hvorledes han skal sætte en grænse for de stadig mere omsiggribende anmodninger om dansk sprog ved privat- eller rettere sygekommunioner og øvrige lejlighedstaler« — sandhedens ånd vogte på mine ord, at jeg ikke siger noget upassende — men: efter min oprigtige mening. — Et af tre: enten skulde hin præst aldrig have været præst der, hvor han er det, eller han har ikke gennemtænkt, hvad han sagde, eller — han er doven!«

Når pastor Hansen troede at kunne forsvare sin fremgangsmåde slet ikke at ville prædike dansk overfor sin jordiske øvrighed, så bemærkede Christiansen hertil, at hin øvrighed jo ikke var ufejlbar, og havde visitatorerne præsenteret en kandidat, hvem det danske sprog var fuldkommen fremmed, til et præstekald, hvor dansk var folkesprog, havde de, mildt udtrykt, ikke handlet vist. — Om de af pastor Hansen foreslåede midler til menighedernes germa-

nisering bemærkede Chr., at det første — at præsten talte tysk så meget som muligt med sognebørnene — jo i det mindste ikke havde noget hadefuldt ved sig. Men ved hver forekommende lejlighed at opfordre de menighedsmedlemmer, som på nogen måde kunde det, til at tale tysk med deres børn vilde med andre ord sige, at man forlangte, at forældrene skulde lære deres børn at foragte deres modersmål. Og på ingen måde at tåle, at der blev talt dansk i skolen, vilde jo medføre, at man skulde straffe den dreng, der tiltalte sin broder i hans moders mål! »»Alt det, siger vor embedsbroder, afhjælper rigtignok ikke det herskende onde i øjeblikket, men synes dog at åbne en bedre udsigt for kommende generationer.« Men er den da så tillokkende denne udsigt, hvortil vi blot kan glæde os, idet vi bringer en stor del af den nuværende slægt som offer?»

En bedre udsigt vilde man efter Christiansens overbevisning åbne sig, om man kunde bringe det til, at kirke- og skolesprog blev dansk i de dansktalende menigheder. Herpå burde man arbejde 1. ved — med højere billigelse — at indføre dansk læseundervisning i skolerne, indtil man med tiden helt kunde indføre dansk undervisning. Var denne indført, burde der dog bibeholdes undervisning i tysk. 2. ved at give folk danske bøger at læse foruden de tyske og 3. ved efterhånden at forøge antallet af danske prædikener og med hensyn til øvrige embedshandlinger og taler i sproglig henseende at rette sig efter de vedkommendes ønsker, — »indtil engang de tyske salmebøger kan erholde deres afsked, mulig også den tyske prædiken, fordi alle folk blot vil høre Guds ord i deres modersmål.«

Christiansens bemærkninger fandt, hedder det i Iversens referat i foreningsprotokollen, i det hele for-
tjent bifald. Og de efterfulgtes af en drøftelse mel-
lem de tilstedeværende, der har så meget større in-
teresse, som den kunde udfolde sig frit uden uved-
kommende hensyn til offentligheden. Foreningens
protokol og dens indhold var jo ikke bestemt for
denne. — At den rådende sprogforvirring var et stort
onde, var alle enige om, og der anførtes under drøf-
telsen endnu flere beviser herpå. Men efter referen-
tens, pastor Iversens, mening opnåede Christiansen
en forholdsvis letkøbt sejr derved, at Hansen und-
lod at fremhæve, hvad der måske af indre grunde
kunde tale for enebibeholdelsen af det tyske sprog i
de pågældende menigheder. Forgæves gjorde Iver-
sen opmærksom på, at i Angel havde som følge af
den tyske gudstjeneste dansk i mærkelig grad i de
sidste 20—30 år ophørt at være folke- og omgangs-
sprog, og i denne overgangstid var Anglerbonden dog
absolut ikke bleven tilbage i åndelig dannelse. Der
svarede ham, at Angelboerne var helt forskellige fra
de herværende beboere, og at det derværende dansk
også var meget mere fordærvet. — Hansen henholdt
sig til fordel for det tyskes bibeholdelse kun til den
ydre grund, at tysk gudstjeneste nu engang var rå-
dende og ikke vilkårlig kunde afskaffes af præsterne.
Blev det blot tilladt at gøre det danske sprog enerå-
dende, vilde han ogsaa stemme herfor. Christiansen
mente, at tysk ikke var påbudt, men kun efterhånden
trængt ind ved tyske præster. Herimod anførtes dog
af pastor Lorenzen, at den tidligere generalsuperin-
tendent Adler havde dadlet det, da pastor Beier i
Karlum havde holdt en dansk lejlighedstale, og af

pastor Lützen bemærkedes, at da han overfor Adler havde fremsat ønske om at måtte bruge danske salmebøger ved den danske gudstjeneste, havde Adler herom spurgt et menighedsmedlem, hvilket tilfældigvis ikke var en ven af det danske og havde erklæret sig derimod. Af denne forespørgsel syntes at fremgå, at der vilde blive taget hensyn til menighedens eventuelle ønsker. Pastor Lassen ytrede, at menighedens forkærlighed for dansk prædiken viste sig ved, at denne besøgte talrigere end den tyske. Hansen indvendte herimod, at dette talrigere besøg ved den sjældnere danske gudstjeneste vel ogsaa kunde skyldes en vis dovenskab. Mange, der ellers ikke så gerne gik i kirke, kunde undskylde sig med, at de ikke forstod det tyske og jo dog besøgte den danske gudstjeneste. Flere af de mest ansete menighedsmedlemmer havde i hans menighed erklæret sig for det tyske. Lassen svarede derpå, at sådanne ytringer hørte man kun af honoratiores, som satte et vist point d'honneur i at kunne tysk, det større tal af det menige folk var mere stemt for det danske. — Alle var enige om, at under lige forhold vilde højdansk hurtigere kunne blive forståeligt for de pågældende menigheder end højtysk; kun Læk og hvad der lå sydligere vilde ikke let lade sig danisere. Referenten fremhævede, at såfremt folkesproget skulde betinge gudstjenestens sprog, måtte ogsaa konsekvent Haksted, Hjoldelund, Valsbøl osv. ned til Eggebæk erholde dansk prædiken, hvad der heller ikke blev indvendt noget imod.

Af Christiansen opfordredes pastor Hansen under drøftelsen til at indføre dansk gudstjeneste en gang om måneden, men derpå vilde Hansen ikke inklade

sig. Han vilde kun prædike dansk, i fald han så kunde gøre dette udelukkende. Men hertil bemærkedes fra anden side, at en så pludselig lokal overgang ikke var rådelig og vel heller ikke vilde blive tilladt. Iversen betvivlede, at det var præsten tilladt efter eget forgodtbefindende eller efter menighedsmedlemmernes ønske at danisere gudstjenesten mere, end skik var, og frygtede for, at sligt, om det kom frem, vilde bevirke en påtale fra oven. Dette mente Chr. dog var lidet sandsynlig under den nuværende regering, men han holdt det for ønskeligt, at præsterne i herredets halvdanske menigheder i fællesskab indgav en forestilling til visitatoriet med en redegørelse for den sørgelige tilstand og en anmodning om tilladelse til at fremme det danske mere. Det vedtoges derefter også, at Christiansen skulde opsætte et udkast til en sådan forestilling, hvilket udkast efter at være gennemset af Lassen skulde forelægges de pågældende i konventet til underskrift. Imidlertid var man dog klar over, at det danske næppe kunde vente nogen særlig understøttelse fra de to mænd, der for tiden var visitatorer. — Endelig skal af drøftelsen endnu anføres, at man også kom ind på spørgsmålet om det tyske retssprog. Lorenzen gjorde nemlig den betænkelighed gældende ved indførelsen af dansk kirke- og skolesprog, at retssproget så vilde blive folket fuldkommen uforståeligt, men fra anden side svarede, at domstolene så også måtte blive danske.

Som ovenfor bemærket var pastor Iversen fra Enge mødets referent, og hans referat er indført i protokollen 3 dage efter mødets afholdelse. Ved protokollens oplæsning i det følgende møde, d. 6. maj,

billigedes referatet også i det væsentlige som rigtigt. Kun Hansen bemærkede, at han ikke havde villet erklære sig så ubetinget for en eventuel tilladt indførelse af fuldkommen dansk gudstjeneste, men vilde gøre en sådan afhængig af, om »man med grund kunde antage, at det danske sprog virkelig var folket i menigheden så kært og dyrebart, og at dets nationalkarakter vilde blive truet ved fuldkommen indførelse af det tyske sprog.« Sidén mødet havde Hansen iøvrigt forespurgt sig hos høj og lav i sin menighed, hvorvidt der ønskedes indførelse af en dansk gudstjeneste, og næsten overalt havde han fået benægtende svar, ja til dels havde man udtalt sig meget bestemt derimod. Christiansens bemærkninger havde indeholdt så meget uventet for ham, at han ikke på mødet havde været i stand til mundtlig at svare på alt, hvorfor han udbad sig Chr.s afhandling for at kunne svare på den i et følgende møde. Der var så meget mere grund til endnu engang grundig at drøfte det dansk-tyske spørgsmaal, som der i »Kjøbenhavnsposten« var fremkommet den urigtige meddelelse, at de fire præster i Medelby, Karlum, Ladelund og Lygum (?!) hos øvrigheden havde søgt tilladelse til fuldstændig at indføre dansk ved gudstjenesten, hvilken urigtige meddelelse havde forårsaget en forespørgsel fra Tønder amtshus.¹⁾

I henhold til dette Hansens ønske kom sprogsagen endnu engang til vidtløftig behandling i konventet. Den fornyede drøftelse fandt sted ved sammenkomsten d. 13. juli, hvor de tilstedeværende var: Lorenzen, Lützen, Hinrichsen, Mommsen, Hansen,

¹⁾ »Kjøbenhavnsposten« 5/4 1840, hvis meddelelse findes i »Altonaer Mercur« for 9/4 s. å. Sidstnævnte blad bragte et dementi 5/5.

Matthiessen, Johnsen og Christiansen. Lassen havde undskyldt sin fraværelse, og den hidtidige referent, Iversen, var i mellemtiden bleven forflyttet til Nykirke i Angel. I hans sted overtog Christiansen protokollens førelse.

Noget egentligt resultat kom man imidlertid heller ikke ved den fornyede drøftelse til. Hansen fastholdt sit standpunkt, at en dansk gudstjeneste hver 3. eller 4. søndag blot fremmede sprogforvirringen, og han vilde ikke indrømme det danske folkesprog samme hellighed og ukrænkelighed som et modersmål. Christiansen støttedes derimod i sine ræsonnementer kraftigt af Lützen og også af Hinrichsen og Ladelund. Af Lützen nævntes det tillige, at selv konfirmationsundervisningen delvis måtte ske i det plattanske sprog for at finde forståelse, og at to af hans forgængere endnu havde konfirmeret på dansk. Hertil føjede Hinrichsen, at også en af hans forgængere — Chr. Jepsen (1772—1823) — havde gjort dette, ligesom det havde været dennes manér at blande tysk og dansk sammen i sine prædikener.

Sin anskuelse om det danske folkesprogs manglende ukrænkelighed motiverede Hansen med, at ånds- og følelseslivet ikke udviklede sig i det danske sprog, men i det tyske, og herfra lod han sig trods alle modargumenter ikke røkke. Christiansen mente, at ånds- og følelseslivet netop måtte udvikle sig i det danske sprog. Børnene kom jo til skolen uden at kunne noget som helst tysk, og først i 10—11 års alderen bragte de, der besøgte skolen flittigt, det så vidt, at de nogenledes forstod læreren, når han talte tysk. »Men udenfor skolen hørtes der kun dansk; men unægtelig udviklede ånds- og følelseslivet sig

ikke mindre, men mere i det daglige liv — i omgang med andre end ved undervisningen i skolen«. Visse kundskaber meddeltes jo nok på tysk, men de forarbejdedes på dansk. »Tankernes og de stille bønners sprog hos vore menigheders indfødte medlemmer er åbenbart det danske sprog og det alene«. — Både af Christiansen og af Lützen betonedes det desuden, at når man ikke hos folket kunde spore nogen egentlig kærlighed til dets modersmål, var årsagen den, at modersmålet fra oven var bleven behandlet som en så ringe ting, at der ikke engang var bleven meddelt læseundervisning i det.

Som det tidligere var bleven besluttet, havde Christiansen udarbejdet et udkast til en forestilling i sprogsagen til visitatoriet, og dette udkast forelæste han nu på mødet. Indholdet var i det store og hele de betragtninger, som vi kender fra hans første indlæg, og de fremsatte forslag til at opnå bedre forhold var også ganske de samme. I forestillingens slutning henstilledes hele sagen til visitatoriets modnere overvejelse.

I debatten om, hvorvidt forestillingen skulde indsendes, udtalte Hansen, at han ikke vilde underskrive den. Lützen og Hinrichsen mente, at man intet vilde opnå ved dens indsendelse, og kun Johnsen støttede Christiansen, idet han syntes, at det dog burde forsøges. Mommsen fandt det bedst, at sagen foreløbig hvilede, da der for tiden herskede så stor ophidselse på det sproglige område. Efter Lützens forslag udsattes den endelige afstemning om indsendelsen til det følgende møde, og på dette — 9. novbr. — vedtoges det med stemmeflerhed, at indsendelsen skulde udeblive. Lassen, der havde været fraværende på

det foregående møde, udtalte sig her ligesom Lützen og Hinrichsen og mente, at der intet vilde komme ud af indsendelsen. Iøvrigt var hans ønsker — og disse ønsker gjorde Lützen til sine — tilfredsstillende, om det blot kunde opnås, at der blev givet nogen dansk læseundervisning i skolen, og at der blev sunget dansk ved de danske gudstjenester. At det danske og tyske sprog også fremtidig vilde bestå ved siden af hinanden i de pågældende menigheder, lod sig ikke ændre. Hansen holdt heroverfor stadig på, at man måtte tilstræbe eet sprog, og dette hævdede Christiansen for så vidt også, men han kunde ikke se, hvordan man skulde kunne germanisere menighederne, og for den fuldstændige indførelse af dansk stillede der sig for tiden store hindringer i vejen, navnlig den, at folkestemningen ikke var en forandring af det bestående gunstig.

Det gjorde forsøg på at få præsterne i Kær herred til »for deres embedes og deres samvittigheds skyld« at gøre noget for at tilvejebringe en bedre tilstand i herredets såkaldte »halvdanske« menigheder strandede altså. Men at dømme efter den førte drøftelse synes i hvert fald de tre præster i Brarup, Karlum og Ladelund slet ikke at have været sådanne, der savnede blik for deres dansktalende menigheders tarv eller var uvillige til at lempe sig noget efter forholdene. Kun pastor Hansen i Humdrup viser sig i drøftelserne åbenbart som en mand, der ikke skulde have været præst der, hvor han var det, — i en menighed med dansk folkesprog. Hvad Christiansen selv angik, så bragte det lidte nederlag, om man nu vil kalde udfaldet sådan, ham hverken til at fravige den praksis i sproglig henseende, han var slået ind på,

og ejheller fik det ham fra også senere hen at skildre de sproglige forhold i sit sogn i overensstemmelse med den triste virkelighed. Ved generalvisitationen septbr. 1841 gav han således overfor generalsuperintendent Callisen en udførlig fremstilling af forholdene, en fremstilling, der hovedsagelig indeholdt de samme betragtninger som i præsteforeningen fremsatte, og en mere officiel lejlighed til at udtrykke sit syn på tingene fik han, da regeringen i 1846 indkrævede betænkninger om de slesvigske sprogforhold.

4.

Indberetning 1846 om sprogforholdene og visitationsberetning 1847.

Ved udstedelsen af det åbne brev i 1846 kom det som bekendt politisk til et brud mellem slesvigholstenerne og kong Christian VIII, og i national henseende betegnes året bl. a. ved kongens resolution om, at der skulde indhentes yderligere oplysninger om folkesproget i Sønderjylland. 3. oktbr. 1846 udgik der herom en skrivelse til regeringen på Gottorp fra det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli. I skrivelsen hedder det, at undersøgelsen navnlig gjaldt de sogne, hvor dansk eller frisisk var folkesprog, men hvor tysk brugtes som kirke- og skolesprog. Det samlede folketal i de pågældende sogne skulde anføres, ligesom i hvilken grad dansk eller frisisk var at anse for flertallets sprog. Eventuelle forandringer i kirke- og skolesprog i de sidste menneskealdrer burde oplyses, og der skulde gøres rede for, hvor gudstjenesten skiftevis holdtes i begge, om der var foreskrevet særlige bestemmelser for ministerial-

handlinger o. s. v. Endvidere var det at meddele, om der af de vedkommende var bleven udtalt ønsker om forandring i de bestående forhold, hvorledes sådanne ønsker var imødekommede m. m.

Provinsialregeringen anmodede ved cirkulære 21. oktbr. s. a. de pågældende myndigheder om indsendelse af de ønskede oplysninger. For Tønder amts vedkommende afgaves disse ved kirkevisitatoriets erklæring af 31. januar følgende år, og denne erklæring var bilagt bl. a. med indberetninger fra provstiets præster. Christiansens indberetning, som jeg her nærmere skal omtale, er dateret 6. decbr. 1846.¹⁾

Christiansen begyndte sin indberetning med nogle historiske oplysninger om, hvordan hans formænd i præstekaldet havde stillet sig i spørgsmålet dansk-tysk, og fortsatte derefter med oplysninger om, hvordan han selv havde handlet fra sin embedstiltrædelse af. Hans handlemåde her er der jo ovenfor gjort rede for. Under omtalen af, at der to gange årlig holdtes dansk skriftemål og kommunion, skriver han: »Netop i dag på første Søndag i december måned blev der prædikedt dansk, efter at der igår var holdt dansk skrifтетale, — antallet af kommunikanter var 182! (tallet på årets samtlige kommunikanter andrager ca. 550). Men overhovedet mærker jeg ikke, at folk med hensyn til nadveren gør stor forskel på, om der tales tysk eller dansk, bortset rigtignok fra, at de egentlige danske ikke gerne deltager i den tyske kommunion.« Ved ministerialhand-

¹⁾ Pk. »Dänische Sprache« 1811—49. 4. 1843—49. R. S. læg »beretninger om sprogforholdene i de blandede distrikter i Slesvig. 1846—47.« S. H. L. kanc.s arkiv i rigsarkivet.

linger, hvor der lodes de vedkommende frit valg, forlangte fjerdedelen dansk. Også til de danske prædikener blev der sunget tyske salmer. »Ved enkelte parentationer, (som holdes i sørgehuset) i helt danske familier, har jeg på udtrykkelig anmodning naturligvis gerne tilladt, at der blev sunget dansk af tilvejebragte danske salmebøger.« — Med den skildrede fremgangsmåde i henseende til sproget i og udenfor kirken var man i menigheden, skriver Christiansen, »almindelig tilfreds, i det mindste er der ikke nået en eneste misbilligende stemme til min kundskab.«

At folkesproget i Medelby udelukkende var dansk, og at tysk kun hørtes i skole og kirke, betone Christiansen kraftigt i sin indberetning. Der kunde da efter hans opfattelse heller ingen tvivl være om, at var dansk for et hundredår siden bleven kirke- og skolesprog, havde indbyggernes dannelsestrin været højere. Men i modsætning til sin optræden i 1840 tog han nu ikke direkte til orde for foranstaltninger i dansk retning, ja syntes nærmest tilbøjelig til at ville slå sig til tåls med de rådende tilstande. Hvorvidt dette nu noget kan have været under hensyn til, at indberetningen gik til de to tysksindede visitatorer, er dog måske ikke helt utænkeligt. Som forholdene var, skrev han, men dog med henblik på den ret, som han i sin embedstid havde skaffet det danske, måtte begge sprog bruges ved siden af hinanden. Senerehen i beretningen betone han imidlertid, at vilde man foretage en overgang til dansk kirke- og skolesprog, vilde dette finde ganske bestemt og almindelig modstand, og at kendskabet til tysk også var ønskeligt af hensyn til de kommercielle forhold, og han endte med, at der hur-

de arbejdes hen til, at skolen bibragte mere kundskab i tysk. »Blot er det en selvfølge, at det danske her gængse folkesprog også må blive brugt af skolelæreren, idet de allerfleste børn, når de bliver sendt til skole, hverken kender eller forstår et eneste tysk ord.«

Til trods for, at Christiansens indberetning altså ikke tager til orde for yderligere foranstaltninger i dansk retning, har provst Ahlmann og amtmand Krogh dog næppe følt sig synderligt opbyggede af dens indhold. Som tidligere nævnt revser de i deres erklæring også Chr.s genindførelse af dansk gudstjeneste som egenmægtig, og de revser også, at Chr., som han skriver, prædiker enfoldigt og med brug af almuesproget for at gøre sig forståelig for sin menighed. Prædikensproget skal ifølge deres opfattelse under alle omstændigheder holdes muligt rent, det være nu dansk eller tysk! Et skarpt strejflys kaster unægtelig denne bemærkning over forskellen imellem den Tønder provst og hedens landsbypræst, der, bekymret for, at hans sognebørn skal gå i graven uvidende som hedninger, søger at bibringe dem lidt kristelig oplysning i et dem forståeligt mål!

Ganske bestemt og almindelig modstand, skrev Christiansen i sin indberetning, vilde indførelsen af dansk kirke- og skolesprog finde. At få dette fastslået havde også været de to kirkevisitorers hensigt, og i dette øjemed havde de til de pågældende menigheder ladet udgå stemmelister om, hvorvidt der ønskedes yderligere indførelse af dansk. Stemmeret tildeltes der her alle menighedsmedlemmer, der var grund- og husbesiddere. Resultatet af disse sogneafstemninger må også siges ganske at være faldet ud

efter visitorernes ønske. Kun en mand i Ladelund — en indvandret jøde — og to i Medelby stemte for mere dansk, alle andre stemte imod. Mod stemmeafgivningen kan der dog måske indvendes, at den jo var ret aristokratisk. I Medelby fandtes således ifølge folketællingen 1845 1249 personer, bestående af 245 familier, og på stemmelisten 1846 er der afgivet 170 stemmer imod, 2 for mere dansk. Og at der selvfølgelig kan have været adskillige, der nok har været stemt for mere dansk, men ikke har turdet vove sig frem ved den offentlige stemmegivning, tør vist betragtes som aldeles givet. I Avntoft f. eks. hedder det i pastor Holms indberetning 1846, at der der findes 20 personer, der intet tysk forstår, og hvoraf enkelte har ytret ønske hos ham om en dansk prædiken af og til, men på stemmelisten optræder der kun lutter nejstemmer! Danskheden i Mellemslesvig var endnu ikke bleven sig nationalt bevidst eller havde fået mod til at bryde ud af den herskende menings tryk.

Som Christiansen i indberetningen 1846 synes at ville slå sig til tåls med de rådende tilstande, således er det også nærmest det indtryk, man får af hans skildring af sprogforholdene ved generalvisitationen septbr. 1847.¹⁾ Her som i indberetningen konkluderer han, at det vist er såre vanskeligt at skaffe bedre og naturligere tilstande, og når han henviser til det fremskridt, som en bedre skolegang skulde bringe, måtte en sådan jo virke til fordel alene for tyskheden! Alligevel har man vanskeligt ved at tro, at der bag hans redegørelser i 1846 og 1847 (forøvrigt også

¹⁾ Beretningen er dateret 7. (?) septbr. og findes i generalsuperintendentens arkiv i statsarkivet, Kiel.

den i 1841) for, hvor bagvendte sprogforholdene var ordnede, ikke skulde ligge samme ønsker, for hvilke han gav udtryk i 1840. Mon sagen ikke skulde være den, at han har tænkt sig, at ham tilfaldt opgaven atter og atter at redegøre for forholdene, som de var, og myndighederne tilfaldt derefter den opgave at handle og afhjælpe de misligheder, han så klart havde afsløret?

Af Christiansens redegørelse 1847 skal jeg kun anføre et par ting. Ligesom i indberetningen 1846 omtaler han, at for at gøre sig forståelig prædiker han »i ret enfoldigt, let fatteligt sprog«, og han tilføjer, at hvis man ikke kan tale let fatteligt, vil der kun kunne virkes lidt ved prædiken, »ligesom også allerede, hvad den specielle sjælesorg angår, færdighed i brugen af det herværende folkesprog er at anse for, jeg havde lyst til at sige en *conditio sine qua non*«. Medens han i indberetningen 1846 havde anslået antallet af dem, der ved ministerialhandlinger forlangte dansk, til en fjerdedel, anslår han det nu til omkring en tredjedel.

For at hjælpe til en bedre sproglig forståelse i menigheden havde han søgt at fremme sansen for læsning — og dette gjaldt både tysk og dansk læsning. Han nævner her, at han havde købt en samling tysk religiøs litteratur, og at han stillede flere tyske missionsblade, hvilke han formentlig selv holdt, til disposition. Senerehen i beretningen omtaler han, hvordan han i forbindelse med skolelærerne ved frivillige bidrag havde fået tilvejebragt et tysk bibliotek for skoleungdommen og også til benyttelse for de voksne. Med hensyn til dansk læsning skriver han, at han »ved den helt igennem frie gave fra det

såkaldte slesvigske selskab i København har et ikke ubetydeligt bibliotek af danske bøger (ca. 300 bd., deriblandt mange religiøse), hvilke navnlig om vinteren bliver meget benyttede, selv af mange, der udelukkende kun havde tysk undervisning.«

Som før bemærket fremhævede han det vanskelige i at gennemføre den naturlige sproglige ordning, en gennemførelse, der sikkert ikke kunde ske uden stor utilfredshed hos de pågældende: »Dels står menigheden — vel netop på grund af de i sproglig henseende rådende forhold ikke på et dannelsestrin, på hvilket den klart kunde erkende, hvad der i sproglig henseende er det bedste for den; dels har den nyeste tids politiske uro i det mindste for så vidt berørt menigheden, så at flertallet mener at måtte holde på det tyske.....«

Ved generalvisitationen afgav jo også skolelærerne deres beretninger, og ved visitationen 1847 havde Medelby en ny lærer, forflyttet dertil 1845 fra Neumünster. Ligesom præsten klagede denne lærer også i 1847 over det uheldige i »sprogforvirringen«. Han bemærkede desuden, at den første sommer, han var lærer der, havde han søgt ved bønner og ønsker ganske at udrydde det danske sprog som omgangssprog blandt eleverne, men da han snart erkendte sine anstrengelser her for frugtesløse, havde han måttet indskrænke sig til selve undervisningen og læsningen. Medens denne lærer sikkert var i stand til at fremme det tyske, har dette næppe været muligt i højere grad for adskillige andre daværende og tidligere lærere. Mange var jo autodidakter, fødte i sognet og ligeså ukyndige i det tyske som deres bys-

børn. Ved visitationen i 1844 klagede lærer Nissen i Østerby, der var født i selve sognet, over de store vanskeligheder, han havde haft med den tyske sprog-lære, skønt han overfor denne havde været opfyldt af den største videbegærlighed. Morsomt er det også i hans indberetning 1847 at finde et dansk ord som »Lükke«, der naturligt nok er løbet ham i pennen trods hans forsøg på at tilegne sig det tyske klædebon.

5.

»En fristelses og forførelses tid«.

Om årene 1848—50 bruger Christiansen i et brev til Regensburg af 23. januar 1855 udtrykket »den ulyksalige tid, der blev en fristelsens og forførelses tid for så mange iblandt os herovre —.« Heller ikke Christiansen selv synes i disse år helt at have kunnet modstå den stærke slesvigholstenske stemning, der beherskede hans umiddelbare foresatte og næsten alle hans kaldsbrødre, og som formentlig også havde stort tilhold i hans menighed.

Den første fristelse, for hvilken embedsmændene i Slesvig udsattes, gjaldt deres stilling til den provisoriske regering, der den 24. marts havde proklameret sig i Rensborg. Denne fristelse kom imidlertid ikke til at foreligge for Christiansen. Ganske kort tid efter oprørets udbrud kom hele Slesvig jo i kongens magt, og som svar på de loyalitetserklæringer, den af kongen indsatte regeringskommission 10. april afkrævede embedsmændene, kunde Christiansen meddele, at der ikke endnu var tilgået ham nogen opfordring til at efterkomme den provisoriske regerings

befalinger.¹⁾ Om sin stilling til denne regering udtalte han, at af den kongelige proklamation af 29. marts, hvilken han havde læst i Altonaer Mercur, var han bleven overtydet om, at den provisoriske regering ikke havde konstitueret sig med landsherrens vilje. Sin embedsed vilde han fremtidig som hidtil forblive tro.

Efter slaget ved Slesvig blev de slesvigholstenske og tyske tropper herrer i Sønderjylland. Christiansen må da have bøjet sig for de faktiske magthavere. Provst Ahlmann i Tønder udtalte den 3. maj overfor den provisoriske regerings udsendinge, at han ikke havde grund til at antage, at nogen af præsterne i provstiet vilde nære betænkelighed ved at anerkende den provisoriske regering »som den for tiden højeste myndighed, der i landsherrens navn varetog her-tugdømmerne Slesvig-Holstens rettigheder og interesser.«²⁾ — En kongelig proklamation af 15. decbr. 1848 gav iøvrigt det tilsagn, at tvungen eftergivenhed overfor fællesregeringen ikke vilde blive betragtet som et affald fra undersåtlig ed og pligt.

Med bestyrelseskommissionens installation i Flensborg 25. august 1849 i henhold til våbenstilstanden af 10. juli kom imidlertid det tidspunkt, da embedsmændene i Slesvig måtte vælge mellem slesvigholstenismen og troskab mod deres svorne eder. Og endnu inden kommissionens tiltrædelse samlede den

¹⁾ Regeringskommissionens arkiv i rigsarkivet, pk. »embedsmændenes svar på cirkulære af 10. april 1848» nr. 436.

²⁾ Bericht der ausserordentl. Regierungsbevollmächtigten für das Herzogthum Schleswig betr. das Verhalten der geistl. Beamten in der Propstei Tondern. Erstattet 4. Mai 1848. Statholderskabets arkiv i statsarkivet, Kiel.

stærkt slesvig-holstensksindede superintendent N. Nielsen i Slesvig de derværende gejstlige til en protest imod den, en protest, der efterhånden tiltrådtes af næsten alle hertugdømmets gejstlige. Protesten, af 22. august, gik ud på, at man stadig måtte anerkende statholderskabet som den retmæssige øvrighed, og af dette udbad gejstligheden sig nærmere anvisning, hvordan den havde at forholde sig overfor bestyrelseskommissionen. Skulde denne anvisning komme til at bestå i, at de burde føje sig efter bestyrelseskommissionen, vilde de også gøre dette, indtil det måtte kræves af dem, at de skulde medvirke til Slesvigs underkastelse under Danmark eller dets adskillelse fra Holsten. Såfremt sådant krævedes, vilde de nægte deres medvirken.

Under denne erklæring skal også Christiansens navn findes.¹⁾

At Christiansens stilling må have været såre vanskelig, og at han må have været stærkt fristet til at bøje sig for omgivelsernes tryk, er givet. Men overfor omgivelsernes tryk havde dog alligevel enkelte andre af den slesvigske gejstlighed holdt stand, f. eks. pastor P. Otzen i Olderup, hvem kirkevisitatoriet ganske vist også frakendte »de nødvendige historiske og politiske kundskaber«, hvoraf igen forklarede Otzens »stive og indskrænkede fastholden ved hine udvendige former, som han anser for normgivende for sit forhold.«²⁾ At Christiansens »historiske og politiske kundskaber« — set med slesvigholstenske

¹⁾ »Altoner Mercur« 31/8 1849 (nr. 410). Nielsen: Materialien zu einer Appellation für Schleswig-Holstein und dessen Geistlichkeit. Slesvig 1849. S. 37.

²⁾ Kirkevisitatoriets erklæring 9/5 1848. Statholderskabets arkiv, Statsarkivet, Kiel.

øjne — imidlertid skulde have været stort større end Otzens, er der intet, der tyder på, og det er derfor egentlig ret uforklarligt, at han skulde have givet sin underskrift til en så afgjort slesvig-holstensk erklæring som den nysnævnte¹⁾. Yderligere årsag til tvivl finder man i et bevaret brev fra Christiansen til superintendent Nielsen.

Medelby præstegård.

Dette brev er af 10. septbr.²⁾, og det fremgår af det, at forud for det er der gået endnu et brev fra Christiansen til Nielsen samt et svar fra denne sidste. — Christiansen har været og er opfyldt af tvivl om sin holdning i det »højvigtige anliggende« — dette anliggende må være det, hvormed gejstlighedens første erklæring sysselsætter sig — og han har derfor søgt råd hos Nielsen. Denne har givet ham lov til at udtale sig om sin stilling til »den omhandlede sag«, hvad Christiansen derefter gør i brevet af 10. septbr. I dette brev, der fylder 4 tætskrevne sider, drøfter han

¹⁾ Den originale erklæring har jeg forgæves eftersøgt i statholderskabets arkiv i statsarkivet, Kiel.

²⁾ Det findes i N. I. E. Nielsens arkiv i rigsarkivet.

udførligt pro og contra i spørgsmålet om gejstlighedens stilling til den slesvigholstenske rejsning, og af disse betragtninger kan man næppe få andet indtryk, end at han ikke kunde billige sine embedsbrødres optræden. Han skriver bl. a., at såfremt en jævn mand fra hans menighed kom til ham og bad om at få grunde fra skriften, på hvilke han kunde bygge tiltroen til, at en rejsning med magt mod fyrsten eller en afværgen med magt af fyrstens hensigter kunde anses for at være syndfri, så vilde han — Christianen — være i forlegenhed med svaret. »Og dog på den anden side — må jeg ikke være tilbøjelig til, ja må jeg ikke være tilbøjelig til at tilskrive denne forlegenhed min anskuelses begrænsning — en hildethed på min side —, da dog så mange, som jeg må betragte som videre komne i Kristendommen, end jeg er det, i visse tilfælde kalder det med magt at sætte sig op mod øvrigheden rigtigt og godt og derfor glæder sig over de nuværende bevægelser? Eller, dersom hine mænds eksempel får mig til at tvivle — er det så tidsånden, der vil forføre mig ved de fromme?« Og henimod brevets slutning skriver Chr, at med taknemligt hjerte har han brugt den ham af Nielsen givne tilladelse til »åbent at udtale de tanker, hvis vægt har forurolet mig, de tanker, for hvis skyld der har manglet mig den glæde tillidsfuldhed, med hvilken så mange i mit fædreland betragter det for gangne og det nuværende . . .«. At Chr. også overfor sine kaldsfæller eller sin provst må have givet udtryk for sin tvivlende holdning, fremgår formentlig af hans udtalelse i brevet om, at han ikke frygter for at blive afvist af Nielsen, sådan som han er bleven det af andre, fordi han blot forebringer noget ligegyldigt og

overfladisk, som ikke fortjener at tages i betragtning. — Men skulde nu Christiansen samtidig med, at han overfor Nielsen giver udtryk for, hvordan han ikke kan dele sine embedsbrødres betragtninger, alligevel have underskrevet deres protest? I så fald kan han sikkert ikke siges at have handlet ganske i overensstemmelse med sin overtydning.

Om end Christiansen imidlertid måtte have ladet sig overtale til at skrive under på erklæringen af 22. august, så må det dog afgjort betragtes som givet, at hans navn ikke findes under gejstlighedens næste erklæring — af 15. oktober —, der gjaldt formen for kirkebønnen. 17. septbr. ophævede nemlig bestyrelseskommissionen den provisoriske regerings anordning om kirkebønnen, der havde bestemt, at der skulde bedes for »fyrsten og al øvrighed«. Gejstligheden vilde som følge heraf fremtidig have at rette sig efter den den 1. februar 1848 foreskrevne formel: »Gud velsigne vor allernådigste konge, kong Frederik VII....« Men dette fandt de gejstlige vilde være at medvirke til det, som de i deres forrige erklæring havde nægtet at ville medvirke til: Slesvigs underkastelse under kongeriget Danmark. Fulgte de formelen af 1. februar og bad for kongen, vilde de herved anerkende kongen som sådan for deres landsherre. Dette vilde være i strid med deres hidtidige politiske standpunkt, og derfor erklærede de ikke at ville ændre den hidtil fulgte formel.

Erklæringen af 15. oktober angives i superintendent Niensens skrift: »Materialien zu einer Appellation für Schleswig-Holstein und dessen Geistlichkeit« at være underskrevet for Tønder provstis vedkommende af de samme som den forrige erklæring med

undtagelse af en eneste, medens derimod 2 præster, der grundet på bortrejse ikke underskrev erklæringen 22. august, nu havde underskrevet.

Denne angivelse kan imidlertid ikke være rigtig.

Den 27. oktober oversendte provst Ahlmann Nielsen tiltrædelseserklæringer fra præster i Tønder provsti og skrev samtidig¹⁾: »Af de vedlagte bilag ser De, hvordan det er gået. Om præsterne på øerne [d. v. s.: de til Tønder provsti hørende Vesterhavsøer] er det ikke at betvivle, at de alle tiltræder. Således vilde alle have underskrevet, med undtagelse af Christiansen, (jfr. bilag [d. v. s. Christiansens nedenfor nævnte brev af 25. oktober til Ahlmann]), Beyer, Hoeck i Uge var fraværende — ellers betvivler jeg det ikke om ham—, Kjær, Godt, Petersen-Bjørnsen i Højst er død, Skadst²⁾ ignorerer jeg — ikke sandt?« — Dette resultat har næppe svaret til forventningerne, thi Ahlmann tilføjer, at under disse omstændigheder har han foreløbig undladt at foretage noget m. h. t. publikation af erklæringen og afventer Nielsens bestemmelse herom. Den 1. novbr. offentliggjordes dog erklæringen i »Altonaer Mercur«, og her mangler også de af Ahlmann omtalte underskrifter, og 4. november offentliggjordes samme sted en tiltrædelseserklæring af gejstlige på Vesterhavsøerne.

Nielsens meddelelse om antallet af underskrifter på erklæringen af 15. oktbr. synes således at måtte bero på en misforståelse, idet det heller ikke ses, at de manglende underskrifter siden er kommen til. For Godts vedkommende f. eks. nævner Ahlmann

¹⁾ Brevet findes i Nielsens arkiv.

²⁾ Her var F. Chr. Prahl præst.

yderligere i et brev af 3. decbr., hvor han klager over, at præsterne i provstiets danske del stadig mere og mere trækker sig tilbage, at mod forventning har Godt ikke underskrevet den sidste erklæring. Dette fremgår endelig også af et brev fra Godt selv til Ahlmann af 14. decbr., men ganske vist fremgår det også af brevet, at det navnlig er af hensyn til hans dansksindede menighed, at han har undladt det.¹⁾ For Christiansens vedkommende findes der et for ham meget karakteristisk brev af 25. oktbr. til Ahlmann, hvori han undslår sig for at underskrive, men dog stiller i udsigt, at skulde han komme på andre og bedre tanker, vilde han sende sin underskrift enten til Ahlmann eller til Nielsen selv. At han imidlertid skulde være kommen på sådanne tanker, forekommer i hvert fald mig temmelig usandsynligt.

Christiansen udtaler først, at det forekommer ham ganske ubegribeligt, hvorfor man ikke skulde kunne følge bestyrelseskommissionens anordning, og fortsætter derefter: »Nu må der jo dog være noget ved tingen, som jeg ikke gennemskuer, ellers vilde så mange embedsbrødre jo ikke have underskrevet erklæringen. Men det forekommer mig dog ikke, at jeg alene på grundlag af sådan autoritetstro, uden egen erkendelse og overbevisning, tør give min underskrift — og jeg beder derfor om en kort frist, om jeg på en eller anden måde når til den bedre indsigt, at jeg af samvittighedsoverbevisning kan give min tilslutning« Henimod brevets slutning udstøder Chr. ret et hjertesuk: »Hvad er det dog for en ulykke, når man ikke har en klar anskuelse i en

¹⁾ Brevet findes i Nielsens arkiv.

sag, hvori man skal handle. — Jeg er i tvivlens spænding overhovedet u l y k k e l i g e r e, end jeg kan sige det med ord. Vel er det lettere i denne tid at give en underskrift end at vægre den, at svømme mod strømmen er svært — og i særdeleshed for mig. Dog — om miskendt — smædet — og hvad mere; jeg vil hellere ærlig følge samvittigheden end sige noget imod den.«

Hvordan Christiansens holdning til oprørsregeringen i 1848—49 nu end har været, og formentlig har han i disse år i modsætning til sine kaldsfæller så vidt gørligt holdt sig muligst fjern fra alt, hvad der ikke vedkom embedet, sådan som den gamle generalsuperintendent Callisen i en afskedsskrivelse 5. juli 1848 havde anbefalet præsterne,¹⁾ så synes det altså, som om han i efteråret 1849 gør hæderlige forsøg på at komme op imod strømmen. Herom vidner for den, der forstår at læse, hans ovenfor citerede brev til Nielsen lige som brevet til Ahlmann. Det skal også nævnes, at hans underskrift mangler under en af talrige verdslige og gejstlige embedsmænd i Tønder amt i septbr. 1849 udstedt protest mod en bekendtgørelse af bestyrelseskommissionen angående forbud mod at modtage slesvigholstenske kassebeviser i landskasserne,²⁾ og at han heller ikke indfandt sig til et af provst Ahlmann 20. decbr. 1849 sammenkaldt møde i Løgumkloster til videre drøftelse af spørgs-

1) Skrivelsen er indført i Medelby pastorats reskriptbog — Callisen trængtes bort fra sin stilling af de slesvigholstensksindede.

2) Bestyrelseskommissionens arkiv 4. Addressen und Erklårungen. Protesten er oversendt ved brev 29/9 fra amtmand A. Hansen, Tønder.

målet om kirkebønnen.¹⁾ Ligeledes underskrev han ikke gejstlighedens protest først på året 1850 imod bestyrelseskommissionens såkaldte »voldsomme forholdsregler« overfor kirken i Nordslesvig. Forøvrigt synes der hos adskillige af Tønder provstis gejstlige ikke at have været overdreven trang tilstede til at få deres tiltrædelseserklæring til denne protest frem i dagens klare lys. Provst Ahlmann skriver 25. februar til Nielsen, at der fra flere sider var ytret ønske om, at tiltrædelseserklæringen ikke måtte blive overgivet offentligheden gennem aviserne.

Med året 1850 oprandt jo endelig igen for loyalitetens mænd lysere kår. Det kan næppe være andet, end at omslaget må være bleven hilst med glæde af Christiansen, som i det nævnte brev til Ahlmann havde skrevet, at han vidste, hvad sindets nedtrykthed betød, en udtalelse, sikkert fremsat med henblik på det stadige tryk fra hans omgivelser i slesvigholstensk retning og hans egne samvittighedsbetænkeligheder ved at give efter for dette tryk.

6.

Stilling til progreskripterne 1851, brev til professor Hengstenberg og optræden i stænderne i sprogsagen.

For loyalitetens mænd oprandt der med året 1850 igen lysere kår, skrev jeg, og man kunde fristes til at tilføje — næsten for lyse, men forholdet må dog rettere betegnes på anden måde. I 1848 kom i kongeriget den nationale og den liberale bevægelse til gennembrud. Med 1850 og de følgende år droges Slesvig ind under en fra oven organiseret dansk national

¹⁾ Akterne herom findes ligeledes i Nielsens arkiv.

påvirkning, og den liberale bevægelse gav sig et, om end ikke så stærkt, udslag ved den udvidede myndighed, der blev stænderinstitutionen til del. Da imidlertid tyskheden fik flertal i stænderne, opstod der en stadig kamp mellem disse og regeringens dansk-nationale arbejde, og den hele nationalliberale bevægelse kom til at virke ganske opløsende på det danske monarki. Ikke med urette spurgte Christiansen efter 1864, om ikke den egentlige opløsningskim var at søge i Danmarks riges grundlov af 1849.¹⁾ — Men overfor den nye udvikling efter 1850, der prægedes af de nationale og liberale bevægelser, var det måske ikke underligt, om loyalitetens mænd fra før 1848 måtte komme til at stille sig tvivlende eller ligefrem afvisende, og dette blev også, som jeg andensteds har berørt, tilfældet med adskillige. Den nye udvikling ændrede dag for dag trækkene i det fædreland eller vel rettere den stat, som de var opvoksede i og betragtede som deres.²⁾

Heller ikke Christiansen hørte til den nye udviklings mænd, men der var dog i den nye udvikling i hvert fald et træk, der bragte ham i et ligesom inderligere forhold til den. Det var den ved de danske sprogreskripter af 1851 hidførte forandring i Mellem-slesvigs nationale fysiognomi. Hvad Christiansen allerede i 1840 på præstekonventet havde taget til orde for, det bragte sprogreskripterne i alt væsentligt til udførelse for hans sogns vedkommende: Dansk gjordes til skolesprog, men tillige bibeholdtes under-

¹⁾ Christiansen til P. Hjort 14/4 1866. P. Hjorts privatarkiv i rigsarkivet.

²⁾ Sml. min bog »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigen« 1923. S. 215.

visning i tysk. I kirken indførtes afvekslende dansk og tysk prædiken, og ved ministerialhandlinger overlodes der de vedkommende frit valg m. h. t. sproget.

At den hidførte forandring af Christiansen ikke kunde andet end betragtes som det ene naturlige, siger da sig selv. For dette gav han udtryk bl. a. i en visitatsindberetning fra 1855,¹⁾ hvor han betegnede det som sit faste håb, at forandringen kun vilde blive til velsignelse for menigheden. Heller ikke havde forandringen haft nogen foreløbig beklagelig indflydelse på kirkebesøget, skrev Christiansen, men han vilde dog ikke hermed have sagt, at den i Medelby hilstes med glæde: »dette vilde kun kunne siges om enkelte ikke i sognet fødte medlemmer af samme... Man havde her og h a r e n d n u e n s t o r forkjærlighed for det tyske sprog—, i dette have jo de her fødte og opdragne modtaget deres underviisning, navnlig den religiøse, — i dette ere de andagtsbøger skrevne, som tjene til huuslig opbyggelse — hvortil endnu kommer, at det i m e r c a n t i l s k - o e c o n o m i s k henseende a g t e s h ø i t...«

Men også offentlig greb Christiansen lejligheden til at forsvare den nye tingenes tilstand.

Forholdene i Sønderjylland under det danske styre efter 1850 blev jo i Tyskland genstand for et bagvaskelsesfelttog af ganske uhørt grad, og navnlig var det den trufne ordning på det sproglige område, og hvad hermed stod i forbindelse, som det gik ud over. Om man mest skal undre sig over den frækhed eller den uvidenhed, der prægede den pågældende tyske journalistik, ved man knap nok. Selv kir-

¹⁾ Beretningen findes i biskoppens arkiv i statsarkivet i Kiel.

kelige tidsskrifter holdt sig ikke for gode til at deltage i det hylende kor, og en artikel i et af disse — den af professor E. W. Hengstenberg i Berlin udgivne Evangelische Kirchen-Zeitung — var det, som kaldte Christiansen frem.

Evangelische Kirchen-Zeitung bragte i sine numre for 3. og 6. marts 1852 en uunderskreven artikel: »kirkenes nødtilstand i Slesvig«, om hvilken artikel udgiveren bemærkede, at den skyldtes en af de få, som i lige grad havde holdt sig fri fra slesvigholstensk som fra dansk partilidenskab. Denne artikel gav stødet til, at Christiansen i en længere skrivelse af 22. juni til udgiveren søgte at bibringe denne et mere uhildet blik på den mellemslesvigske sprogordning. Et kort referat af Christiansens imødegåelse findes i Kirchen-Zeitung for 25. august under overskriften: »Efterretninger. Slesvig«, men selve Chr.s skrivelse er desuden bevaret, og en del af dens indhold skal jeg her referere i forbindelse med punkter af den artikel, der var årsagen til dens fremkomst¹⁾.

Christiansen begyndte sin skrivelse med at protestere mod, at Hengstenberg i sin forbemærkning til den nævnte artikel havde betegnet Slesvig som et omhyggelig afspærret land, hvorfra det var vanskeligt at skaffe sig pålidelige underretninger. »Med undtagelse af de få«, skriver Chr., »der ikke ved det allerhøjeste amnestipatent har opnået tilladelsen til at vende tilbage, bliver der jo dog ikke tilbagevist nogen rejsende ved grænsen, og fra vort land tør hvem, som vil og kan det, uhindret rejse til udlandet — lige

¹⁾ Chr.s skrivelse i afskrift findes i Regenburgs samlinger pk. »samlinger til belysning af sprogforholdene i Slesvig«, I. læg 6. Sml. s. 13, anm. 1.

så sikkert som intet brev bliver beslaglagt på posthusene. Hvilken syndflod af efterretninger har jo da også uhindret fundet vej til udlandet — men hvor sjælden sandheden uden i digtningens farveskær!« For forfatteren af den omhandlede artikel må, skriver Christiansen, den del af Slesvig, som han omtaler, være et terra incognita, og efter at have berigtiget forskellige mindre faktiske unøjagtigheder i artiklen fortsætter Chr.: »De herværende sprogforhold er heltigennem fremmede for ham (artiklens forfatter), han kender hverken det danske folkesprog i det vedkommende landområde eller dets forhold til det danske skriftsprog og til det tyske; havde han af personlig erfaring kunnet bedømme de behov, over hvilke han sætter sig til doms, aldrig vilde han have skrevet, som sket er.« — Når det i artiklen hed, at jo større vanskelighederne var, som de egne frembød, hvor forskellige sprog grænsede til hinanden, des omhyggeligere måtte man her aflytte folket dets behov, så fandt Chr. dette meget rigtigt, og han vilde gerne yderligere understrege ordet »a f l y t t e«. Men når artiklens forf. hævdede, at det var denne vej, som blev fulgt f. eks. ved de i 1846 i Tønder provsti foretagne afstemninger, så samstemmede Chr. ikke ganske hermed: ».. afset fra, hvordan og under hvilke forhold der blev spurgt, og selv om det givne svar også var et sikkert barometer, efter hvilket folkestemningens stilling vilde være at udmåle — skulde så vox populi stedse være vox dei, det givne folkevotum stedse et, der stemte med dets behov?« Til samme betragtning vendte Chr. iøvrigt senere i brevet tilbage, idet han udtalte, at det utvivlsomt i intel-

lektuel henseende gik som i etisk, at af naturen var vi blinde for vore største mangler.

Christiansen gik derefter over til at skildre sprogforholdene i sin egen menighed, og hvorledes og hvorfor han havde genindført danske prædikener. I artiklen var ogsaa Medelby sogn udtrykkelig nævnt med fremhævelse af, at der her i 1846 kun fandtes to, der stemte for indførelsen af dansk. — Med rette, skulde man synes, spurgte Chr., om der ikke i den omstændighed, at ikke en eneste beboer afholdt sig fra kirkebesøget, fordi der prædikedes dansk, om der ikke heri lå et tydeligt vidnesbyrd om, hvor nær folkesproget stod skriftlig dansk? Thi skolesproget var jo og forblev udelukkende det tyske. I de hendirundne næsten 15 år, i hvilke Chr. havde været præst i Medelby, var han selvfølgelig kommet til mange syge i menigheden: »jeg husker knap selv blot en eneste gang at have oplevet, at en her hjemmehørende har talt med mig om sit legemlige befindende eller om sin åndelige tilstand i det tyske sprog; ingensinde har jeg hørt, at en fader her har formanet sin søn i et andet sprog end i det danske, aldrig, at en moder har bedt for sine børn i et andet sprog end i det danske«. Men at alligevel det tyske sprog på en vis måde ogsaa for folket i hans menighed var bleven »det helligstes klædebon«, indrømmede Chr., thi folk havde jo lært tyske bibelsprog og salmevers, og de fremmeligste og flittigste blandt skolebørnene bragte det jo ogsaa til en vis kundskab i tysk. Hvordan det imidlertid stod til blandt de børn, der på grund af hyrdelivet om sommeren kun regelmæssigt besøgte vinterskolen, fortalte Chr. et ganske pudsigt, om end sørgeligt, eksempel på fra et af ham nylig foretaget besøg

i en af de såkaldte hyrdeskoler. Ved hyrdeskole forstodes en eller to undervisningstimer, der en gang om ugen i middagstiden blev givet de børn, der ellers ikke kunde besøge sommerskolen. Chr. lod nu børnene i den omtalte skole læse dansk. Dansk læseøvelse var, som han skrev, indført forrige forår i alle pastoratets fire skoler og med et sådant resultat, at i ingen af dem havde børnene nogensinde bedre kunnet læse tysk end nu dansk — og det sidste med bedre forståelse. Blandt de omtalte børn befandt der sig en dreng på 11 år fra et nabosogn, hvor folkesproget også var dansk, men i hvis skoler der kun var gjort en ringe begyndelse med det danske. Da turen til at læse kom til vedkommende, sagde han på dansk, at han kun kunde læse tysk. Chr. begyndte da straks at tale tysk med ham, spurgte, hvor gammel han var, hvad han bestilte osv., men fik intet svar, før han igen talte dansk med ham. Til nøds kunde drengen læse en let tysk sætning, men 11 år gammel kunde han ikke engang sætte den mindste tyske sætning sammen. »Sådan er resultatet, hvor børnene bliver undervist i et sprog, af hvilket de, når de kommer til skole, bogstavelig taget — næppe kender et eneste lille ord, og hvor lang tid må så ikke gå hen, før de — selv blot til nøds — forstår den tysktalende lærer, hvor snævert begrænsede må ikke netop derfor undervisningens genstande blive!«

Som sprogforholdene var i Medelby sogn, var de jo også i de tilgrænsende sogne. Christiansen omtalte drøftelsen i Kær herreds præsteforening i 1840 og fremsendte til gennemlæsning sit eget bidrag til denne drøftelse. Selve protokollen mente han sig

derimod ikke berettiget til at fremsende, skønt han troede, at om professor Hengstenberg så det heri indførte referat af drøftelsen, måtte han utvivlsomt nå til det spørgsmål, hvordan alt kunde være blevet så længe ved det gamle til trods for, at præsterne dengang havde haft så åbent øje for de skader, den rådende tilstand tilføjede kirken. På et sådant spørgsmål vidste Chr. imidlertid intet andet at svare, end at for at et foretagende skulde lykkes, måtte konstellationerne være gunstige.

At der nu blev petitioneret om tilbagetagelse eller modifikation af sprogreskriptet, vilde Chr. selvfølgelig ikke benægte, men det forekom ham, at der mærkedes et stænk af lidenskabelig ophidselse, når det i artiklen hed: »tidligere blev alle den slags tilkendegivelser tilskrevet de tyske embedsmænds indflydelse, disse er forjagede — og midt mellem de danske bajonetter dukker disse op.« Artiklens forfatter vilde efter Chr.s mening komme i den allerstørste forlegenhed, om han skulde svare på, hvad for tyske embedsmænd det da var, der var forjagede fra Chr.s egn. Men ikke så meget denne enkelte ytring turde være egnet til at fremkalde en følelse af uvilje som den dristighed, hvormed det i artiklen sagdes, at selv i de nordlige egne måtte det danske sprog læres med lige så stor vanskelighed som det tyske. Et sådant udsagn vilde i og for sig kun kunne fremkalde et smil hos enhver sagkyndig, men man fristedes unægtelig til at tro, at det drejede sig om en tilsigtet vildledelse af det tyske folk. I Nordslesvig lærte hvert barn lige så let dansk som på Fyn eller Sjælland, og Chr., der selv var opvokset i hertugdømmets dansk-talende del, mente sig berettiget til at udtale sig

herom. Tysk lærte folk derimod i almindelighed vanskeligt. Chr. henstillede endnu engang, om det ikke havde været bedre, at artiklens forfatter først havde berejst den egn, han havde gjort til genstand for sin beretning; sikkert havde han da udtalt sig mindre letfærdigt om forskellige ting.

Ligeledes med en i artiklen indeholdt udtalelse om, at det tilsigtedes gennem undervisningen at indplante dansk sindelag i børnene, gik Christiansen i rette. Hvad han skriver herom, er så karakteristisk for hans noget afvisende og tillige vel også noget uforstående holdning overfor nationalitetsproblemet, at det skal anføres helt: »Sindelag! tysk sindelag, dansk sindelag! — hvilken sønderspaltende kraft har ikke ligget — ja ligger endnu i dette ords begreb. Ja — således har det været i hertugdømmet Slesvig — således er det også endnu: En siger: jeg er en tysker; en anden: jeg er en dansker; en tredje står ligesom vaklende i midten, kaldende sig en slesviger; — og alle er vi dog et lands børn, en fyrstes undersætter, Hans Majestæt kongen af Danmarks. Deres (o: Hengstenbergs) meddeler vil dog vel ikke stemple det som en bagvendthed, at børnene i skolen lærer, hvilket statshele de tilhører som medlemmer, for at om muligt den deres fædre adskillende kløft så meget lettere kan heles i deres fremtid!«

Af hvad Christiansen nu havde fremført, mente han, at professor Hengstenberg måtte forstå, hvorfor han måtte tilbagevise den i artiklen fremsatte påstand, at h e r — i Mellemslesvig — blev der ved den udvidede indførelse af dansk sprog »uden samvittighedsbetænkkeligheder givet mindst 2 generationers sjæle til pris for fordærvelsen«. »Samvittigheds-

betænkeligheden hører — efter min opfattelse — den modsatte sfære til. Ja, Deres meddeler kan berolige sig; for det danske sprogs skyld vil der i den herværende egn ikke vokse nogen slægt op, »hvis fordærvelse vil skribe til himlen mod ødelæggerne af gammel kristelig tro og sæd.« Men hvilken dristighed at råbe et så frygteligt ord ud i verden, når man kun har et så overfladisk, mangelfuldt kendskab til de forhold og — personer, om hvilke man dømmer.«

Endelig gik Christiansen i sit brev ind på artiklens forsøg på at sværte den danske gejstlighed for vantro og specielt at mistænkeliggøre de i Slesvig i den sidste tid ansatte danske gejstlige. Hvad berettiger til, spurgte Chr., at tillægge de mænd urene motiver, der gik hen for at optage den hyrdestav, som andre — mildt udtrykt — lagde fra sig? Heller ikke forstod han, hvorfor man i Slesvig skulde stille det krav, man ingen andre steder stillede, at de gejstlige, som der blev ansatte, skulde være fødte i selve Slesvig. Og sluttelig udtalte han, at det jo havde været hans hensigt ved brevet at tilintetgøre professor Hengstenbergs tiltro til meddelerens uhildethed; men dette havde han kun villet for sandhedens skyld: »Han [meddeleren] skrev med særligt henblik på den kreds, i hvilken jeg lever (til hvilken jeg imidlertid også regner de af provstiet Flensborgs kirkesogne, der grænser til min menighed); til denne kreds har jeg indskrænket mig, for at ingen skal beskyldes mig for fejltagelse eller mangelfuldt kendskab [til det anliggende], i hvilket jeg ukaldet havde taget ordet.«

Christiansen havde i sin skrivelse overladt det til professor Hengstenberg, om denne vilde offentliggøre hans imødegåelse, men Hengstenberg nøjedes som

ovenfor nævnt med ganske kort at referere lidt af indholdet i et følgende nummer af kirketidenden. På dette referat kan der imidlertid, så vidt ses, egentlig ikke være noget at udsætte, og Christiansen bemærkede også i et brev noget efter til provst Aschenfeldt, at for størstedelen var han bleven rigtig refereret¹⁾. Til hvad Christiansen havde fremført, bemærkede Hengstenberg kort, at hvorvidt skriftdansk lærtes lettere end tysk i de menigheder, hvor dansk var folkesprog og nu indført som skolesprog, vilde kun en længere erfaring kunne vise. Men sprogreskripterne gjaldt ikke blot sådanne menigheder, men meget forskelligartede distrikter. Og desuden mente Hengstenberg ikke, at man kunde se bort fra folkestemningen ved at henvise til, at vi af naturen var blinde for vore største mangler og behov: »skulde der selv ved det tyske sprog blot hæfte sig sædvaneinteresse, og det at ville beholde det bero på en blot og bar fordom, så er her folkets sårbarste punkt, og fordomme kan efterhånden blive overvundne, men ikke ødelagte ved magtforholdsregler«. Heller ikke kunde han anse det nuværende tidspunkt for egnet til en saadan forholdsregel, havde den end holdt sig til de rent dansktalende menigheder, thi den optrådte sammen med en række andre, der ingenlunde kunde siges at være beregnede på Guds riges fremme.

¹⁾ Christiansen til Aschenfeldt 10/11 1852. Brevet findes i pk. »Schreiben von u. an die Generalsuperintendenten Aschenfeldt u. Hansen in amtlichen Sachen 1850/53« Acta A VI Nr. 59. Statsarkivet i Kiel. — Anderledes og meget utilfreds med det givne referat udtrykker Chr sig imidlertid senere i et brev til P. Hjort 17/1 1858.

Mod disse Hengstenbergs bemærkninger forekommer det mig, at man egentlig ikke vil kunne gøre altfor mange berettigede indvendinger. Såfremt Hengstenberg virkelig gennem Christiansens ganske overbevisende skildring var nået til erkendelse af, at i de mellemslesvigske dansktalende egne var fastholden ved det tyske sprog en blot og bar fordom, lige skadelig i religiøs og intellektuel henseende, så skulde man tro, at der måtte være mulighed for forståelse. Men en sådan erkendelse forudsatte den ikke, at man også på tysk side vilde være med i arbejdet på at rydde en sådan skadelig fordom af vejen? Selv om dette arbejde altså ikke medførte nogen udbredelse af »tysk væsen« eller udvidelse af tysk magt, men kun at de pågældende vildledte børn bragtes tilbage til deres moders favn? At de fik mulighed for en bedre moralsk og intellektuel udvikling?

Christiansen havde i sin imødegåelse af »Evang. kirchliche Kirchen-Zeitung«s artikel udtrykkelig holdt sig til den del af Mellemslesvig, som han indgående kendte: sin egen menighed og de tilstødende sogne. Og hertil holdt han sig også ved de bidrag, som han i de slesvigske stænder gav til drøftelserne om sprogreskripterne. Ved valgene i 1854 var han bleven valgt til deputeret for 3. gejstlige valgdistrikt, og han genvalgte påny i 1861.

Den tyske majoritet i stænderne rettede jo navnlig sine angreb på sprogreskripterne, og i de ordinære stænderforsamlinger 1856—57 og 1860 kom det til hidsige debatter herom. I begge forsamlinger greb Christiansen ordet under sprogdebatterne, og hans indlæg må sikkert regnes for at høre til noget af det mest velovervejede og tillige forsonligste, der over-

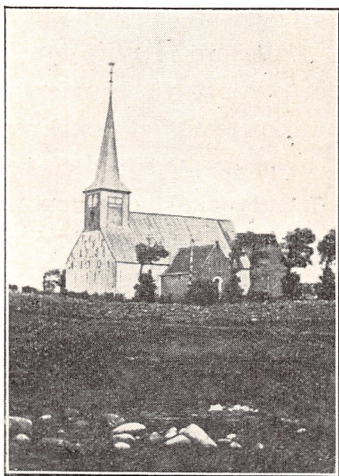
hovedet fremkom i disse debatter, hvor meningerne stod så skarpt mod hinanden.

De betragtninger, Christiansen i sine indlæg gjorde gældende, er os naturligvis i hovedsagen velkendte fra hans tidligere optræden i sprogsagen. Det var fremhævelsen af, hvilken unatur det dog var at beholde tysk som kirke- og skolesprog i rent dansk-talende sogne, og overfor det tyske partis henvisning til folkestemningen satte han spørgsmålet om, hvorvidt folket altid betænkte, hvad der tjente dets vel. Enkelte andre ting i hans indlæg skal dog endnu omtales og desuden hans syn på, hvordan fred og forsoning måtte kunne tilvejebringes i den sag, der i så høj grad skilte i den slesvigske befolkning.

I sit foredrag på præsteforeningens møde i 1840 havde han jo bl. a. omtalt den vankundighed, der herskede blandt hans konfirmander på grund af den sørgelige ordning af sprogforholdene. For 11 af de 27 børn, som han da havde til konfirmationsforberedelse, havde han sagt, var så godt som alt, hvad der taltes til dem på tysk, rent bortkastet. Slet så uheldigt synes det imidlertid ikke at have stået til med hans senere konfirmandhold. I et brev til professor H. N. Clausen af 29. septbr. 1852 ytrede han, at erfaringerne fra årene efter 1840 frembød et noget gunstigere resultat; i almindelighed havde det dog kun været den fjerde del af hans konfirmander, der ikke havde kunnet have nogen væsentlig nytte af den tyske konfirmationsforberedelse, og for hvis skyld han derfor i hver undervisningstime havde måttet betjene sig af det danske sprog.¹⁾ Og i stænderforsamlingen 1856—

¹⁾ Brevet findes blandt Christiansens breve til Regensburg.

57 bemærkede han herom, at i de første 12 år af sin embedstid — d. v. s. indtil sprogreskriptets indførelse — havde han årlig måttet konfirmere en femtedel af børnene »med den overbeviisning, at de hverken vilde

Medelby kirke.

være istand til at forstå en dansk eller en tydsk prædiken og hverken med forstand kunde læse eller forstå en tydsk eller en dansk bog«. ¹⁾ Men nu, efter at dansk var blevet skolesprog, »var tilstanden sandelig bleven en anden og bedre. Børnene forstod nu læreren og præsten.« Det havde været let nok at forandre den tyske skole til dansk, men hvordan nu

den danske vilde kunne forandres til en tydsk, sådan som den tyske stændermajoritet vilde, det formåede han ikke at begribe. Om menighedens forhold til den danske gudstjeneste havde han, som vi har set, i skrivelsen til Hengstenberg udtalt, at efter at han i 1837 havde indført danske prædikener, var der ikke en eneste beboer, der afholdt sig fra gudstjenesten, fordi der blev prædikeret dansk. Om forholdet nu — altså efter sprogordningen — sagde han, at han kendte ikke tre medlemmer af sin menighed, »som af den

¹⁾ I stænderforsamlingen 1860 sagde han »henimod en fjerdedel«.

grund vilde afholde sig fra gudstjenesten, fordi han enten taledede dansk eller tysk«. — Medelby menighed hørte altså åbenbart ikke så ganske med til de menigheder, hvor indførelsen af dansk prædiken, sådan som den tyske agitation udkreg for al verden, fremkaldte tomme kirker på de danske søndage. Nå, Medelby var også, efter hvad det hedder i specialvisitationsberetningen for 1861 for Tønder provsti, blandt de sogne i provstiet, hvor der var mest kirkeligt liv og samvirken mellem præst og menighed.

Alligevel var folkestemningen også i Medelby sogn for tilbageførelsen af de gamle tilstande, og Christiansen indrømmede, at han troede, menigheden i det hele taget gerne vilde betale en sum, om den hermed kunde tilbagekøbe den tidligere ordning af sprogforholdene. Under debatten i 1860 kom man også ind på de fra Medelby sogn indsendte petitioner til stænderforsamlingen om tilbageførelse af de gamle tilstande. Det var virkelig lykkedes den tyske agitation at tilvejebringe et antal af ca. 200 sådanne, men Christiansen mente dog, at der burde lægges nogen vægt på, at samtlige var lithographier, der kun behøvede at underskrives, og han fremhævede, at i den forrige diæt var der kun indløbet 47. — Også ganske kort efter sprogreskripterens udstedelse havde man i Medelby petitioneret om disses tilbagetagelse. Et andragende af 10. april 1851 til den slesvigske minister bad om at måtte beholde udelukkende tysk i skolen.¹⁾ Det tyske sprog var dem nødvendigt på grund af de økonomiske forhold, skrev de, når de

¹⁾ Andragendet findes i pk. »Sager ang. dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850—60«. Slesv. min. 3. dpt. (Rigsarkivet).

skulde til marked i Læk og slå en handel af med de holstenske hestehandlere! Fornægte, at deres modersmål var dansk, kunde de vel ikke, men det var platt dansk, skrev de, meget afvigende fra det rene skriftsprog! — Ak, hvor bagvendte var dog ikke folkets begreber blevne ved den forviklede ordning af sprogforholdene gennem tiderne under det tyske embedsmandsvælde! Hvor langt var man ikke fra Grundtvigs herlige ord om modersmålet som hjertets sprog, som det sprog, der alene — talt eller skrevet — formåede at opvække et folk til et liv højere end en rent vegegerende tilstand, til et liv, hvor trangen til at kunne slå en god handel af med en holstensk hestehandler i Læk ikke spillede en så overskyggende rolle.

For forholdene i sin egen menighed var det, at Christiansen i sine indlæg i sprogdebatterne væsentlig gjorde rede, og i stænderforsamlingen 1856—57 udbrød han da også efter sin skildring af, hvordan det stod til i Medelby: »Flere hundrede stemmer hørte han nu tilråbe ham: »Kast da også blikket mod syd, der ere forholdene himmelvidt forskellige fra dem, som Du nylig har skildret.« Mere end 7000 petitioner¹⁾ var desuden gåede gennem hans hænder, alle angående de sproglige forhold. Gennem disse petitioner, navnlig dem fra de sydligere menigheder gik der en dobbelt klage: 1. at børnene ikke lærte tysk, 2. at de selv — petenterne — ikke forstod dansk, navnlig ikke en dansk prædiken.

Hvad det første punkt angik, mente Christiansen, at når børnene ikke lærte tilstrækkelig tysk

¹⁾ Hver petition var kun underskrevet af een.

trods skolens 4 timers ugentlige undervisning i tysk og trods det, at børnene i hjemmet efter petitionernes påstand talte tysk, så måtte der kunne hjælpes lidt efter ved privatundervisning. Sådan bar man sig ad i Medelby, hvor de bønder, der ønskede, at deres sønner skulde bringes noget videre i det tyske sprog, lod disse i vintermånederne få et par timers ugentlig undervisning i tysk. Med hensyn til det andet punkt, at man ikke forstod en dansk prædiken, og at kirkerne hver anden søndag som følge heraf var så godt som lukkede for dem, så indrømmede Christiansen, at det ikke var godt, om det forholdt sig således. Men han troede, at der kunde findes et middel til at bøde herpå. Såfremt han selv f. eks. af en kreds af menighedsmedlemmer i Medelby var bleven opfordret til hver søndag eftermiddag at holde en dansk prædiken, fordi de vedkommende ikke forstod den tyske, hvor hjertelig gerne vilde han så ikke have gjort dette, og han kunde ikke tænke sig, at den kirkelige øvrighed vilde have lagt ham hindringer i vejen herfor. Om medlemmerne af menighederne i de sydlige distrikter henvendte sig »med den samme venskabelige begjæring til deres præst om en prædiken i det modsatte sprog, så vilde sikkerlig en sådan bøn villig imødekommes.« Overhovedet lod sig, sluttede Christiansen sit indlæg, meget udjævne på en fredelig måde ved en venlig imødekommenhed fra alle sider. »Det, venligt at hjælpe tilrette og lade sig hjælpe tilrette, hjælper ud over meget, hvori man ellers vanskeligt skulde kunne finde sig.«

Christiansens tanker om, hvordan en forsoning måtte kunne tilvejebringes i den splittende sprog-

sag, kan man måske nok, hvor velmente de end var, beskyldte for en smule naivitet. Det danske styres formål var jo at genfordanske det blandede distrikt, og man stillede sig ganske anderledes overfor tysk privatundervisning i Medelby, hvor den i sig selv kun kunde få liden betydning, end i de angelske sogne. Dette fremhævede den tysksindede Angelbonde Hansen-Grumby med rette i et gensvar til Christiansen. Og heller ikke den af Christiansen antydede ordning af gudstjenesten havde sikkert nogen mulighed for at blive virkeliggjort; hverken de pågældende danske præster eller menighederne vilde vist have rakt hånd hertil. Såfremt de herrer præster, bemærkede Hansen-Grumby, i den grad vilde freden som Christiansen, da vilde det måske se anderledes ud med forholdene.

Christiansens forsoningsforslag viser, at han ikke kunde være blind for, at forholdene i det blandede distrikt var ret uensartede, og i og for sig kunde han også godt tænke sig modifikationer i selve sprogreskripterne,¹⁾ som man jo ellers fra dansk side anså det næsten for en slags helligbrøde at røre ved. Sin stilling til sprogreskripterne kommer Christiansen dog mere udførligt ind på i en række breve fra årene efter 1858 til professor P. Hjort, der som bekendt var stærkt interesseret i den slesvigske sag og skrev en række artikler og piecer herom, hvilke han bl. a. også tilsendte Christiansen. I sine takkebreve herfor er det, at Chr. lader sine tanker om sprogsagen, nationalitetsprincip, monarkiets politiske ordning o. s. v. »strømme igennem pennen«.

¹⁾ Slesvigske standertidende 1860 s. 32.

som han etsteds skriver.¹⁾ Jeg skal her anføre nogle af hans bemærkninger vedkommende sprogreskripterne.

I et brev fra 1860 skriver han, at det er ham vanskeligt »at komme til en klar anskuelse, hvor så meget høres pro og contra«. Hertil kom, at den største del af Angel var ham, hvad egen erfaring angik, et terra incognita,²⁾ og derfor kunde han ikke være nok ængstelig i sin dom om forholdene her³⁾ At de kirkelige Forhold i Angel kunde have været heldigere ordnet, var hans mening, men med hensyn til hans egen egn var der ved sprogreskripterne intet forhastet.⁴⁾ Han mente endda, at om få år måtte det vist anses for hensigtsmæssigt, at al tysk gudstjeneste afskaffedes i flere menigheder, f. eks. i hans egen, men således vilde sagen ikke stille sig i de sydligere egne.⁵⁾ Da de danske indrømmelser af 9. januar 1861 i sprogsagen kom — patentet om det frie valg af tysk eller dansk ved konfirmationen og cirkulæret om frit valg af undervisningssprog i hjemmet —, mente Christiansen tillige, at man for så vidt burde være gået endnu et skridt videre.⁶⁾ Det var et misforhold, at børn, der modtog konfirmationsforberedelsen på dansk, alligevel konfirmeredes på tysk. Derfor burde man have givet forældrene ret til at fordre konfirmationsforberedelsen på tysk for de børn, der var bleven undervist hjemme i dette sprog. Rig-

¹⁾ Christiansen til P. Hjort 19/12 1860.

²⁾ Chr. til P. Hjort 18/3 1860.

³⁾ Chr. til Hjort 19/5 1861.

⁴⁾ Chr. til Hjort 12/6 1860.

⁵⁾ Chr. til Hjort 31/1 1858.

⁶⁾ Chr. til Hjort 19/5 1861.

tignok vilde dette have været at lægge en temmelig stor byrde på præsten, men hellere måtte præsten bære en dobbelt byrde end menigheden den halve. På den anden side vilde Christiansen ganske vist ikke have retten til at vælge tysk konfirmation udstrakt til de børn, der havde fået dansk forberedelse. Sådant stemte ikke med konfirmationshandlingens højtidelighed. — I Medelby blev vist også alle børn i de følgende år efter konfirmationspatentet konfirmerede på dansk.¹⁾

Christiansens udtalelser her om konfirmationspatentet ligesom hans forslag om, hvordan præsterne kunde tænkes at hjælpe menighederne udover de ved sprogordningen fremkaldte misforhold, kan unægtelig ikke andet end virke tiltalende. Hellere vilde han, at præsterne måtte bære en større byrde, end at menighedernes åndelige tarv skulde tage skade under de vanskelige forhold, som den herskende sprogblending og den officielle sprogordning nødvendig måtte fremkalde. I P. Hjorts betragtning, at en tung lod i denne menneskealder måtte blive de ældre tyskvantes, der ikke havde bøjelighed til at føje sig efter det retfærdige nye, kunde Christiansen da heller ikke samstemme: Præsten måtte som sagt bære en større byrde, for at menigheden kom til at bære en lettere.²⁾

7.

Betragtning af den liberale og nationale bevægelse.

Som jeg forhen har betonet, hørte Christiansen ikke den nye udvikling efter 1848 til. Ganske vist

¹⁾ Dette skete i hvert fald både 1861 og 1863. Se Den danske sprogordning i Slesvig. S. 188.

²⁾ Chr. til Hjort 18/3 1860.

gav hans stilling til sprogsagen og sprogordningen ham tilsyneladende en vis tilknytning til det nye, og for en overfladisk betragtning forstærkes dette indtryk vel yderligere på grund af Christiansens ret store påvirkelighed og hans tilbøjelighed til at rette sig efter de herskende forhold. Men selv hans stilling til sprogsagen var dog i virkeligheden vidt forskellig fra de nationaldanske. For disse gjaldt det om at vække den slumrende danske nationalitet i Slesvig til live. For Christiansen kom det an på at få sin menighed i tale, så at det ord, der lød fra prædikestolen, kunde blive forstået og gøre sin virkning. Ingensinde synes der hos ham at være tale om nationale motiver. Tidens hele nationale og liberale bevægelse stod han, så vidt ses, ganske fjern. Og som han var en fjende af Slesvigholstenismen, synes han ikke mindre at have været det af Skandinavisme og Eiderdanisme. Eiderdanismen og Slesvigholstenismen holdt efter hans mening hinanden gensidig i live og bevirkede, at man ikke i fred og forsoning kunde bygge på det heles vel indenfor de engang fastslåede statsretlige rammer: det danske monarki, der gik til Elben, den danske h e l s t a t.

Imidlertid, det var jo nu engang de yderliggående partier, der gav tonen an. Mellem ejderdanske og slesvigholstenerne maledes de gamle helstatsmænd sønder og sammen, og tidens udvikling gravede det gamle danske monarki dets grav. For mellemstandpunkter var der ingen plads. Det er derfor heller ikke til at undres over, at Christiansen trods den styrke, som hans stilling til sprogsagen unægtelig tilførte det danske parti, alligevel af de nationaldanske betegnedes med alt andet end ro-

sende ord. Skau udtaler f. eks. allerede i et brev fra 1847, at Christiansen langtfra er pålidelig,¹⁾ og i tidsrummet mellem krigene bruges fra dansk side skarpe udtryk om ham. I et brev fra 1864 skriver fysikus Ulrich i Tønder om Christiansen i anledning af, at denne har aflagt den nye tyske provst besøg, at han gerne vil tro, at Christiansen er »en elskværdig mand, men en stor pjalt er og bliver han ikke blot som statsborger, også som menneske.«²⁾

At man fra slesvigholstensk side skulde have betegnet ham med mere rosende udtryk, er vel næppe at tænke sig. Hvor — for at bruge et af Christiansen hyppig anvendt udtryk — blikket lidenskabelig er hildet, hvor partilidenskaben råder, der kan man ikke vente sig nogen retfærdig bedømmelse af andre standpunkter. — På grundlag navnlig af udtalelser af Christiansen i hans førnævnte breve til P. Hjort skal jeg nu lidt nærmere gå ind på Christiansens betragtning af tidens liberale og nationale røre.

Når Christiansen nægtede at gå med til det tyske partis krav om, at menighederne i det blandede distrikt ved flertalsafstemning skulde afgøre sproget i kirke og skole, så var dette jo i og for sig lidet demokratisk. Herover var Christiansen også selv ganske klar. Der lå, indrømmede Chr., en modsigelse deri, at folket skulde være myndigt til at tale med om regeringsanliggender, og dog ikke myndigt til at kunne afgøre, i hvilket sprog det vilde høre Guds ord og have sine børn undervist.³⁾ Men at det første skulde

1) P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede VIII s. 182.

2) Ulrich til provst J. M. L. Hjort 3/6 1864. Hjorts arkiv i rigsarkivet.

3) Chr. til P. Hjort 21/9 1860.

være tilfældet, mente Chr. sikkert heller ikke. Folkets masse kunde, skrev han, lige så lidt regere sig selv som soldaternes masse kunde kommandere sig selv. I anledning af et i en piece om holstenske forhold indeholdt forslag om, at stænderrepræsentanterne skulde vælges på den bredeste basis, bemærkede han,¹⁾ at denne bredeste basis yndede han slet ikke: »Hvad er lettere influeret end — den store mængde af — utilregnelige! Det forekommer mig overhovedet, at som det monarchiske statsliv er fremgået af det partriarchalske familieliv — fra begyndelsen af, — så kan det fornuftigviis ikke gåe anderledes til i hiint end i dette. Familiens overhoved tager de myndige på råd med, men ikke de umyndige, — men disse have ikke engang den rette forstand til at vælge hiine.« Om nogen overvættets kærlighed til det demokratiske princip kan sådanne udtalelser næppe siges at vidne, og i forbindelse hermed skal anføres, at han afgjort foretrak den indirekte valg måde for den direkte. Som han meget karakteristisk siger: »mislighederne synes mindre ved den indirekte valg måde.«

Var Christiansen ingen ven af det demokratiske princip, var han det heller ikke af det nationale. Om dette havde han lange diskussioner både med sin søstersøn Jens Krog, der i 1859 blev diakon i Grumtoft, og med provst J. M. L. Hjort i Tønder, men uden at de dog kom til enighed. Både Krog og Hjort tilhørte den nationale lejr. Christiansen betegner nationalitetsprincippet som »denne politiske epidemi«,²⁾ og han ser klart, i hvilken grad det strider mod de her-

¹⁾ Chr. P. Hjort 5/2 1863.

²⁾ Chr. til P. Hjort 21/9 1860.

skende statsretlige forhold, og hvor revolutionært det er mod det bestående. Det skulde efter hans mening først tilkæmpe sig »sin meget tvivlsomme berettigelse.«¹⁾ Heller ikke synes han at have været særlig stemt for at arbejde på skabelsen af en specifik dansk nationalfølelse i Slesvig. Hvad nationalfølelsen angik, skriver han etsteds,²⁾ så kunde den allermindst påtvinges eller påtrænges; den måtte udvikles, danne sig: »Først og fremmest gjelder det nu herovre om at oplive, at styrke loyaliteten, den hengivenheds- den kjærlighedsfølelse til konge og fædreland, som kan og skal forene og forbinde alle, hvad enten de tale i det tyske eller i det danske tungeomål — ja hvor de så boe — her eller der i monarkiet.«

Monarkiet! — ja, Christiansen forstod ikke eller rettere stod afvisende overfor, at nationalitetsmodsetningerne skulde kunne hidføre det danske monarkis opløsning. Efter hans opfattelse skulde de i og for sig ikke kunne være til hinder for det danske monarkis fortsatte beståen, om man blot fra begge sider — tysk som dansk — alvorligt og oprigtigt vilde samarbejde til gavn for helheden, og om man holdt sig til det ved kundgørelsen 28. januar 1852 givne statsretlige grundlag. I sine breve vender han atter og atter tilbage til, at januarkundgørelsen er det faste punkt, hvorfra dansk politik ikke burde lade sig rokke, og naturligt nok kommer han derfor til at kritisere både de fra holstensk side opstillede krav, der faktisk vilde sprænge helstaten, og den udviklingslinie i dansk

¹⁾ Chr. til P. Hjort 5/2 1863.

²⁾ Samme til samme 19/12 1860.

politik, der endte med novemberforfatningen i 1863. I anledning af den holstenske stænderforsamlings stilling i foråret 1861 til de den forelagte regeringsforslag skriver han således i et brev af 26. marts 1861¹⁾, at repræsentanterne for et besindigt folk ikke skulde glemme, at det gamle forhold mellem Slesvig og Holsten var bleven opløst med billigelse af det tyske forbund og af stormagterne, og at de Holsten garanterede rettigheder udelukkende hvilede på januarkundgørelsen. Skulde det tyske forbund og Preussen nu billige, hvad Holsten fordrede, så blev ret og traktat trådt under fødder. Holstenernes påstand om, at de enkelte landsdeles selvstændighed ikke sikredes tilstrækkeligt under en fælles forfatning, var usand. Dette havde, mente Chr., agent Renck i Neumünster påvist, men Rencks plan havde man i stænderforsamlingen intet hensyn vist, men derimod gjort nationalforeningsmanden Lehmann til fører²⁾). Den ulyksalige Slesvigholstenisme hørte nu engang til de holstenske ordføreres fikse ideer. — Men var Slesvigholstenismen »ulyksalig«, forekom »Ejderdanismen« som sagt Christiansen næppe stort bedre. I breve til P. Hjort fra første halvdel af året 1863 udtaler han gentagne gange sine store bekymringer, da det blev klart, at regeringens politik stilede mod denne. »Hvad det store politiske spørgsmål angår«, skriver han 2. juni 1863, »da kan jeg begribe det farlige, men ikke forståe det muligt gavnlige i at vige tilbage fra den statsret-

1) Brev til datteren Sophie Christensen, der da opholdt sig hos sin søster, gift med præsten i Bannersdorf på Fehmern.

2) Om Rencks stilling se Neergård: Under junigrundloven II s. 464, sml. s. 164ff.

lige grundvold, som er lagt — tilsidst bliver det dog, hvad der er ret, der må respecteres«. Forviklingerne forekom ham kun at blive større, »jo mere der gæes udenom dette statsprincip [januarkundgørelsen]; men det hedder jo nu offentlig i landstinget, at vi efter regeringens udtalte anskuelse må antages at være komne ud over det pågjeldende politiske standpunkt og — »Flensburger Zeitung« har vel ikke så ganske uret, når den siger, at en heelstatsmand nu — i nationalpartiernes øine næsten gjelder som — en fiende af fædrelandet«. Disse ytringer fremsatte han i et brev af 5. februar 1863, og i samme brev skrev han, at om han kunde råde, skulde Holsten udløses af det tyske forbund, og der skulde arbejdes hen til at inkorporere ikke blot Slesvig, men Holsten med. I en anmærkning tilføjede han, at inkorporere egentlig var et forkert ord, thi i statslegemet var jo ikke alene Slesvig, men også Holsten inkorporeret. Et sådant projekt som dette var måske lige så gennemførligt som mangt et andet, mente han.

Som Christiansen stod afvisende overfor Slesvigholstenisme og Eiderdanisme, gjorde han det også overfor den tanke, som striden mellem disse naturlig havde fremkaldt: delingstanken. Han bruger et par gange med henblik på denne billedet om kong Salomos dom i striden mellem de to mødre om barnet og bemærker, at det jo ingenlunde var Salomos hensigt at ville dele barnet midt igennem¹⁾. Imidlertid fuldfører han egentlig ingen steder sammenligningen, og skulde en anden på grundlag af hans udtalelser gøre

¹⁾ Således i det ovenfor nævnte brev til datteren og i brev 19/5 1861 til P. Hjort.

det, måtte det vel nærmest resultere i, at ganske vist var Danmark Slesvigs oprindelige moder, men ved tidernes udvikling var Holsten blevet som en anden moder — plejemoder, stifmoder — eller hvad man nu skal kalde det. Barnet havde derfor pligt til at stå midt mellem de to og ikke afgørende slutte sig til nogen af dem. Forsoningen lå i helstaten! Danmark havde den største historiske ret, skriver Chr. et sted og et andet sted, at man (Christiansen selv??) kunde ønske, at alle slesvigere havde Krügers nationale sympathier, men dette var jo nu engang ikke tilfældet.²⁾ Man måtte regne med de ejendommelige slesvigske forhold, som de gennem udviklingen forelå. Og at udviklingen ikke havde været Danmarks moderret gunstig, var Chr. ganske klart, hvorom en karakteristisk udtalelse i et brev til Hjort af 12. juni 1860 vidner, og hvormed jeg her skal slutte min redegørelse for Chr.s politiske og nationale syn: »Der er«, skriver han, »om jeg så tør sige, en naturlig sympathie mellem hertugdømmerne Slesvig og Holsteen; jeg betragter disse som to træer, bundne sammen, knyttede altid fastere til hinanden (af regjeringen selv) med fælleds institutioners bast, nu skjæres dette over, hvad under da, at træerne bøie sig mod hverandre ifølge en naturlig attractionskraft En slags — om jeg så må sige — nationalitets-følelse — i mangel af en anden — er fremkaldt. Der kommer jeg til det punkt: »nationalitet«! For omtrent 20 år siden skrev — om jeg ikke husker fejl — . . .kammerherre Riegels til mig: »Slesvigerne har ingen nationalitet.« Dette ord har jeg ofte tænkt på. Generelt taget — der var og er i

²⁾ Chr. til P. Hjort 12/6 1860 og 2/6 1863.

almindelighed ingen rigtig dansk og heller ingen rigtig tysk nationalitet. Slesvigerne har ikke rigtig kunnet juble med, når det lød »blusser din kind ei ved Dannemarks navn« og kunde heller ikke synge med: »Was ist des Deutschen Vaterland« og dog et slags trang til tilslutning til et større hele — men hvad der låe nærmest, det var da denne »zusammenhörigkeit« med den deel af monarchiet, med hvilket man i århundreder havde haft fælleds lovgivning og administration. Hertil kommer endnu det moment, som ligger i den dobbelte bestræbelse, som går gennem begge hertugdømmers historie, den ene, som går ud på at forbinde dem nøiere med kongeriget, den anden, som går ud på at løsne denne forbindelse. Således er Slesvig bleven »hin und her gezerrt««

8.

Slutning.

Christiansens ovenfor nævnte udtalelse fra først på året 1863, at en helstatsmand nu næsten i nationalpartiernes øjne betragtedes som en fjende af fædrelandet, måtte naturligvis blive endnu sandere, da novemberforfatningen tonede det ejderdanske flag, og bruddet med Tyskland kom. H. F. Feilberg, der som præst i Valsbøl og senere i Storevi, omgikkes meget med Christiansen og stod i ret nært forhold til ham, meddeler i en dagbogsoptegnelse fra janr. 1864, at Christiansen betragtede novemberforfatningens vedtagelse som en uret mod Slesvig. Feilberg var søgt over til Christiansen for at få lidt opmuntring

i den triste tid, men de kom til at forhandle politik, og striden mellem deres anskuelser forekom Feilberg så stærk, at han skriver, »at det vist bliver sidste gang, vi ses i hans hus, så længe sagerne står så usikkert som nu.« Feilberg tålte ikke at høre den tyske tale, medens tyskerne truede hans fædrelands tilværelse.¹⁾

Bragte 1864 således modsætningen i anskuelser mellem Christiansen og hans nationaldanske kaldsfæller frem i al sin skarphed, så skiltes også i rent ydre forstand deres veje. Medens så godt som alle præsterne i det blandede sprogområde ellers fordreves, hørte Christiansen til de få undtagelser, der beholdt deres embede, og han synes også straks fra første færd at have søgt føling med de nye magthavere og have erklæret sig villig til at føje sig under deres bud. Ovenfor har jeg nævnt, at han straks skal have aflagt den nyudnævnte provst for Tønder provsti besøg, og ligeledes skal hans råd have bevirket, at da seminariet i Tønder genåbnedes af Tyskerne under nye lærere, fik det tilgang af 2 elever fra det gamle seminarium. Christiansen skal have lovet den ene af disse, at det ikke senere, om de danske atter kom til magten, skulde blive lagt ham til last.²⁾

Hvilke stemninger der iøvrigt har besjælet Christiansen overfor den nye tingenes tilstand, der indførtes, kan jeg kun oplyse lidt om. Straks i 1864 måtte han se på, at det, hvorfor han så veltalende med mund og pen havde kæmpet: den danske under-

¹⁾ Feilberg: Storevi. Præstegårdsliv i Mellemslesvig. Grænsevagten II årg. S. 310.

²⁾ Fysikus Ulrich til provst Hjort 3/6 1864.

visning i sognets skoler, at den afskaffedes, og at tysk atter blev undervisningssprog. — Fra det blandede distrikts beboere indsendtes der til de nye tyske myndigheder talrige bønsskrifter om genindførelse af tysk kirke- og skolesprog, og også fra Medelby blev der i begyndelsen af april andraget herom.¹⁾ 14. april blev der derefter i Medelby afholdt en afstemning blandt husfædrene om det fremtidige kirke- og skolesprog, og i henhold til denne afstemnings udfald blev det for Medelby — ved forordningen af 8. juni — bestemt, at skolesproget her skulde være tysk, men med 4 timers ugentlig undervisning i dansk. For Jarlund skoledistrikt skulde dog det modsatte være tilfældet, da flertallet her havde udtalt sig for dette. Men flertallet her kom dog meget hurtigt på andre tanker. I slutningen af juni indsendte »den langt overvejende majoritet af skoleinteressenterne« et andragende til kirkevisitatoriet om at få samme ordning indført som i Medelby sogns andre skoler. Dette andragende blev naturligvis imødekommet, hvad der skete ved en forordning af 1. august.²⁾ Kirkesproget i Medelby blev tysk med undtagelse af den første søndag i hver måned, da der skulde prædikes dansk. 3. søndag i måneden skulde der holdes dansk eftermiddagsgudstjeneste, men en sådan synes dog ikke at være bleven holdt. Kirkelige handlinger skulde kun foretages på dansk, når vedkommende udtrykkelig forlangte det. På udtrykkeligt forlangende var

¹⁾ Se journalnr. 315 og 320, 1864 i Tønder provstis kirkevisitatorialjournal (arkivdepotet i Åbenrå).

²⁾ Journalnr. 789, 1864 i pk. kirkevisitatorialakter for Medelby sogn (f. t. beroende på amtshuset i Tønder).

også konfirmander at undervise på dansk.¹⁾ — Om det tyske sprogs genindførelse i skolen foreligger der en ytring af Christiansen i et brev til datteren Sophie af 17. janr. 1865. Han indskrænker sig her til at sige, at sprogforandringen ikke er nogen vinding for skolerne, men at det dog går så temmelig og næsten bedre, end man kunde vente. Det er unægtelig en noget mat ytring sammenlignet f. eks. med hans udtalelse i stænderforsamlingen 1856—57, at han ikke formåede at begribe, hvordan den danske skole i Medelby igen skulde kunne forvandles til en tysk!

At Christiansen ligeledes var blandt de præster fra den danske tid, der i 1867 aflagde den krævede ed til Preussens konge, siger vel næsten sig selv. I et brev af 14. marts 1867 til søstersønnen Jens Krog, der da opholdt sig i København som hjælpepræst ved Johanneskirken, skriver Christiansen herom i det væsentlige følgende: »Vi have da — (præsterne i Tønder provsti) — aflagt eden (Torsdagen den 7de for visitatoriet — på amtshuset i Tønder): En virkelig eed — med oprakte fingre »Ich N. N. schwöre es so wahr mir Gott helfe und sein heiliges Wort«. — Imod formularen er intet at erindre.« Efter derpå at have anført denne med løftet om at være kongen af Preussen, »min allernådigste konge og herre og det kongelige hus«, tro og lydige fortsætter han: »Det er imidlertid vistnok så — at mange — meer eller min-

¹⁾ Forordningen 8. juni 1864 ang. kirke- og undervisningssproget i forskellige sogne i Tønder provsti samt forordn. 1. aug. s. å ang. undervisningssproget i Jarde-lund skole, Medelby sogn, er aftrykt i »Meddelelser om be-givenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske invasion (Den 1ste novbr. 1864)« s. 127 og 137.

dre dansk- eller sl. holst. sindede — kun under hjertets suk — eller i en modstræbende følelse have aflagt eden (— som også en — jeg mener hannoverske-geistlig skrev i et blad, at han kun med tårer i øinene havde aflagt den). — Men skulle vi dog see »Guds finger« i historien, som Martensen siger, og er kongen af Preussen nu formedelst den hans våben givne seier bleven landets herre og konge, så er han jo fuldkommen berettiget til at fordrø eden, og så følger den for embedsmændene corresponderende pligt. — Hvad nu særligt det geistlige embedsforhold angår — så kan her det spørgsmål fremkomme — hvad præsten nærmest er? — Herrens tjener ved den menighed, til hvilken han blev kaldet — eller statens. Hvis nærmest hiint, så kan det ikke blive et samvittigheds-spørgsmål — om eeden skal aflægges eller ei til landets juridiske herre, — men hvor den nægtes, der er det så rent en følelses sag, der foranlediger det. Nogle præster have — som du vil have læst i bladene — nægtet at aflægge den —, uden tvivl ligger der noget respectabelt i den følelse, som har fremkaldt dette, hvad der medfører et måske meget tungt offer, der dog må bringes derfor, — og hvo turde eller vilde fordømme eller misbillige, hvad der således er skeet! — Så mange collisioner fremkalde kamp og strid i gemyttet — hvordan der strides, seer i grunden kun Gud alene. Vi have i alle ting behov at bede om, at Vorherre vil lede og styre os vel ved sin Helligånd — mens vi i alle ting øve os altid deri at bevare en god samvittighed for Gud og mennesker«.

I forbindelse med Christiansens ytring i brevet her om at se »Guds finger« i den Preusserkongens våben givne sejer kan det vel være rimeligt også at

anføre, at han i breve til P. Hjort efter 1864 mener at måtte anse 1864 som en naturlig følge af nationalitetsprincippet opståen. Under de herskende magtforhold måtte i kampen mellem Slesvigholstenisme og Eiderdanisme den sidste trække det korteste strå. Men trods hertugdømmernes tab fandt Chr., at Danmark også fremtidig måtte kunne eksistere som et lykkeligt land.¹⁾

På heden, hvortil Christiansen så tidlig var kommet hen, virkede han jo som tidligere nævnt som præst til sin død. At han, der havde levet sin barndom på Als, ofte har længtes efter en mere smilende og frodigere natur, kan næppe være andet. I 1857 havde han også, men forgæves, søgt Broager præstekald, og i ansøgningen herom havde han blandt det meget, der ved nævnte kald virkede tiltrækkende på ham, anført »den deilige egn, der i så mange henseender byder så meget, som man i hede-egnen må savne og — for hvilken jeg — født og opdraget på Als, har en stor naturlig forkjærlighed«. Da han i høsten 1869 havde aflagt sin søstersøn Jens Krog, der da var bleven præst i Kerteminde, et besøg, undslap der ham på hjemturen gennem Fyens herlige egn et suk over at være bundet til det fattige hedesogn. »Hvor er dog Fyen et yndigt land«, udbryder han i et takkebrev til søstersønnens hustru, »hvor smukt ligger Middelfart og så Kolding-egnen! Det er ikke så ganske let at goutere Medelbye, når man kommer tilbage dertil fra — Parader«. Kun en måneds tid efter denne rejse — den 2. oktbr. — rantes han af et slagtilfælde, der gjorde ende på hans liv. I det syd-

¹⁾ Chr. til P. Hjort 14/4 1866.

Chr. Christiansens grav på Medelby kirkegård.

østlige hjørne af Medelby kirkegård findes hans grav. Han hviler her ved siden af sin moder, og over graven er rejst en lav, ret uanselig granitsten med en tysk indskrift: Hier ruhet neben seiner Mutter Christian Christiansen, Ritter v. D. (Her hviler ved siden af sin moder Christian Christiansen, Ridder af Dannebrog). Nederst på stenen står: Selig sind die Toten, die in dem Herrn sterben, sie ruhen von ihrer Arbeit, denn ihre Werke folgen ihnen nach. (Salige ere de døde, som dør i Herren, de hviler fra deres møje, thi deres gerninger følge med dem. Johs. Åbenbaring, 14. kap., 13. v.).

I Medelby-præstens hævdelser af det danske sprogs ret i Mellemslesvig og hans forsvar herfor, sådan som jeg nu i det foregående har søgt at skildre det, udgør hans optræden i Kær herreds præsteforening 1840 det naturlige højdepunkt. Atter og atter vender han, som vi har set, senere tilbage til sin op-

træden her, han gentager, varierer eller uddyber de da af ham selv fremførte grunde. Da han i 1862 holdt 25 års jubilæum som præst i Medelby, ved hvilket jubilæum han udnævntes til ridder af Dannebrog, overdrog han på sin festdag protokollen over præsteforeningens forhandlinger til provst Hjort, og et bedre synligt vederlag for Dannebrogordenens ridderkors kunde han næppe have givet. Endnu den dag i dag taler den fremstilling, der i protokollen er givet af de mellemslesvigske sprogforhold og deres indvirkning på den derværende befolknings åndelige liv, sit klare og indtrængende sprog. Og når jeg nu har søgt at få dette til at lyde også i den nuværende slægts øren, så har jeg gjort det ikke alene for at yde mit beskedne bidrag til forståelse af vore sønderjydske folkefællers historiske udvikling, men tillige med henblik på, om dette sprog dog ikke skulde kunne virke med til engang i tiden at fjærne de grelle misforhold, der stadig består i de mellemslesvigske dansktalende egne.

Holger Hjelholt.

Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen.

Blandt Bilagene til den sønderjydske Realkreditkommissions Betænkning af 4. Marts 1926 findes en Redegørelse for den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen med særligt Henblik paa Realkreditforholdene, som frembyder særlig Interesse, fordi der i Redegørelsen paa Grundlag af et omfattende Materiale gives en Fremstilling af, hvorledes Krigen og Genforeningen har indvirket paa vort Hovederhverv, Landbrugets økonomiske Stilling. Redegørelsen, der er udarbejdet af Amtmand Kr. Refslund Thomsen under Medvirkning fra forskellig sagkyndig Side, gengives efterstaaende med Amtmandens Samtykke.

For at komme til Klarhed over det Spørgsmaal, som det er Kommissionens Opgave at undersøge, vil det formentlig være af Interesse at have Rede paa, hvorledes Gældsforholdene indenfor Landbruget i Nordslesvig specielt Prioritetsgælden, har udviklet sig under de store økonomiske Omvæltninger, som var en Følge af Krigen og Genforeningen.

Ved Aarhundredskiftet begynder en økonomisk Opgangstid, navnlig for vor Landsdels Hovederhverv, Landbruget. Det stigende Udbytte genopliver Drif-

tigheden efter Firsernes og Halvfemsernes Stagnation, og dette i Forbindelse med den fornyede Tilgang af Landboudom skaber en forøget Efterspørgsel efter Landejendomme. De stigende Ejendomspriser af føder atter en forøget Gældsstiftelse, som delvis hidrører fra Ejendomsoverdragelser, men for en væsentlig Del fra Laan til Iværksættelse af Fremskridt og Forbedringer i Driften. De sidste Aar før Krigen er en udpræget Byggetid, og samtidig sker der en betydelig Udvidelse af Besætningerne og en gennemgribende Forbedring af Jordkulturen.

Den hjemlige Opsparing kunde ikke stille de her til fornødne Kapitaler til Raadighed. Den aarlige Tilvækst i de nordslesvigske Pengeinstituters Indskudsmidler beløb sig til 5—6 Millioner Mark, hvoraf noget over Halvdelen falder paa Sparekasserne. Men medens Bankerne var i Stand til at løse deres Opgave uden i nævneværdig Grad at lægge Beslag paa fremmed Kapital, formaaede Sparekasserne ikke at tilfredsstille den stærke Efterspørgsel efter faste Laan fra Landbrugets Side. Til Dækning af det nordslesvigske Landbrugs Realkreditbehov krævedes derfor betydelige Kapitaltilførsler sydfra.

Den største Rolle i denne Forbindelse spiller de to Landkreditforeninger i Kiel: »Landschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein« og »Schleswig-holsteinische Landschaft«. »Kreditverband« var oprettet i 1882 paa nordslesvigsk Initiativ, og endnu ved Krigens Udbrud havde denne Forening langt den største Del af sit Udlaan i de fire nordslesvigske Kredse. I de sidste Aar før Krigen fik ogsaa »Landschaft« en ret betydelig Tilgang af Laan fra Nordslesvig.

Kreditforeningslaan i nordsles-
slesvigske Landejendomme:¹⁾

	Ultimo 1909	Ultimo 1911	Ultimo 1914
	Mill Mk.	Mill. Mk.	Mill. Mk.
Kreditforeninger	35,1	38,4	54,—
Kreditverband	?	16,1	27,—
Landschaft			
Tilsammen:	?	54,5	81,—

Desuden indestod i nordslesvigske Landejendomme Laan fra Hypotekbanken »Preussische Zentralbodenkreditaktiengesellschaft« i Berlin, Sparekasser i Holsten, Westfalen og Hannover og enkelte tyske Stiftelser og Forsikringsselskaber samt Rentegæld henholdsvis Laan i nordslesvigske Renteejendomme fra Rentebanken i Stettin, Höfebänk i Kiel og Landbrugministeriet. Hvor store Midler disse Institutioner med Domicil sydfor den nuværende Grænse har stillet til Raadighed for Realkreditten i Nordslesvig, lader sig ikke med Sikkerhed oplyse. Deres samlede Beløb ved Krigens Udbrud anslaaes skønsmæssig til 20 Millioner Mark.

De Laanekapitaler, som sydfra tilflød det nordslesvigske Landbrug, anvendtes for en ikke ringe Del til Indfrielse af Pantegæld til hjemlige Sparekasser og private Kreditorer og bidrog saaledes til en Forøgelse af de nordslesvigske Pengeinstitutteres Virkemidler og en Forskydning i Sparekassernes Udlaan fra I. til II. Prioritet.

Gennem Nordslesvigsk Kreditforening, som oprettedes i 1910 med en indbetalt Stamkapital af 830,000

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Udlaanet i Tønder Sønder-Amt, derimod ikke i den Del af Flensborg Amt, som kom til Danmark.

Mark, tilførtes der desuden Landsdelen nogen Kapital nordfra, som anbragtes mod II. eller III. Prioritet i Landejendomme for at hjælpe unge, uformuende danske Landmænd i Vej. I samme Retning virkede en Del af de danske Sparekasser, som derved gjorde en værdifuld Indsats til Løsning af en betydningsfuld national og social Opgave.

I de sidste 10 Aar før Krigen fandt ogsaa de smaa Andels-Spare- og Laanekasser, som tilhørte »Verband der schleswig-holsteinischen landwirtschaftlichen Genossenschaften« i Kiel, en ret betydelig Udbredelse, navnlig i Aabenraa og Sønderborg Amter. Derved paaførtes der de gamle Sparekasser en Konkurrence om Sparemidlerne, som yderligere skærpedes derved, at Bankerne og de kommunale Kredssparekasser ved Oprettelse af Filialer og Agenturer søgte at drage Kapitalen til sig, samt ved Bankernes Rentepolitik.

Af fremmede Midler er endnu at nævne, hvad de i Nordslesvig oprettede Filialer af tyske Banker med Domicil sydfor den nuværende Grænse skyldte til Hovedsædet. Schleswig-holsteinische Bank i Husum havde i 1914 5, Westholsteinische Bank i Heide (nu Altona) 2 Filialer i Nordslesvig.

Filialer af	Indskud		Gæld til Hovedsædet		Tilgodehavende hos Hovedsædet	
	Ult. 1913 1000 Mk.	Ult. 1914 1000 Mk.	Ult. 1913 1000 Mk.	Ult. 1914 1000 Mk.	Ult. 1913 1000 Mk.	Ult. 1914 1000 Mk.
Schl.-Holst. Bank og Westholst. Bank	12.120	16.407	5.616	3 882	108	671

Tilsvarende Oplysninger om Schlesw.-holsteinischer Bankvereins Filial i Tønder har det des-

værrer ikke været muligt at fremskaffe, og det er heller ikke bekendt, hvad Den tyske Rigsbank skyldte eller havde tilgode i Nordslesvig i 1914.

Bevægelsen i de nordslesvigske Pengeinstitutters Indskudsmidler før og under Krigen fremgaar af følgende Tal:

Indskud i nordslesvigske Pengeinstituter.

Ultimo	Sparekasser Mill. Mk.	Hjemlige Banker Mill. Mk.	Filialer af to tyske Banker Mill. Mk.	Andels- kasser Mill. Mk.
1905	63,8	14,4		1,3
1906	66,2	16,3		1,7
1907	68,7	18,3		2,2
1908	72,1	19,0		2,4
1909	75,1	20,8		2,8
1910	ca. 79,0*)	23,4	?	3,4
1911	- 82,0	26,8	?	4,2
1912	- 85,0	29,0	?	?
1913	- 86,0	30,2	12,1	?
1914	- 89,0	33,0	16,4	?
1915	- 98,0	43,5	19,6	?
1916	- 108,0	49,7	26,8	?
1917	- 127,0	67,0	35,0	?
1918	- 152,0	87,0	44,9	?
1919	- 182,0	186,0	100,7	?
1920	- 213,0	230,0		?

Ved Verdenskrigens Udbrud kan Stillingen paa det nordslesvigske Kapitalmarked herefter opgøres saaledes:

*) Fra 1909 er Tallene for Sparekassernes Vedkommende udfundne ved Beregning paa Grundlag af en Undersøgelse af 26 større Sparekasser, som repræsenterer 87 pCt. af Indskudskapitalen.

Hjemlige Midler.

Pengeinstituter	Indskud Mill. Mk.	Indbetalt Grundkapi- tal og Reserver Mill. Mk.	Til- sammen Mill. Mk	Frem- mede Midler Mill. Mk.
Nordsl. Sparekasser	ca. 88	ca. 7	ca. 95	—
„ Andelskasser ..	„ 7	—	„ 7	ca. 1
„ Banker	„ 33	„ 6	„ 39	„ 1
„ Kreditforening .	„ —	„ 1	„ 1	„ 2
„ Filialer af tyske Banker	„ 15	—	„ 15	„ 5
Kreditforeninger i Kiel	—	—	—	„ 80
Hypotekbank i Berlin, tyske Sparekasser osv.	—	—	—	„ 20
	ca. 143	ca. 14	ca. 157	ca. 109

Af fremmede Midler var med en rund Sum 100 Millioner Mark anbragt mod Hypotek i Landejendomme i Nordslesvig. Derimod er det ikke bekendt, hvor stor en Del af de hjemlige Pengeinstitutters Virkemidler Landbruget har lagt Beslag paa; men man skønner, at det vil være et lignende Beløb som de fremmede Midler, ca. 100 Mill. Mk., hvoraf henvend Halvdelen var Hypoteklaan fra Sparekasserne og Nordslesvigsk Kreditforening.

For 22 større Sparekasser, for hvilke der foreligger Oplysninger om Udlaanet mod Hypotek i fast Ejendom, udgjorde Hypoteklaanene ca. 80 pCt. af Indskudskapitalen:

Ultimo	Samlet Indskud Mill. Mk.	Udlaan mod Hypotek Mill. Mk.	Udlaan mod Hypotek i pCt. af saml Indskud pCt.
1913	68,0	54,4	80,0
1914	70,2	55,8	79,5

Gaar man ud fra, at Forholdet mellem Indskud og Hypoteklaan er det samme for de øvrige Sparekassers Vedkommende, skulde altsaa 80 pCt. af de nordslesvigske Sparekassers samlede Indskud i 1914 eller ca. 70 Millioner Mark have været udlaant mod Pant i fast Ejendom og deraf formentlig godt 40 Millioner i Landejendomme.

Hertil kommer endnu de private Midler, som indestod i Landejendomme, hovedsagelig Restkøbesummer og Arveparter. Det er meget betydelige Kapitaler, der her er Tale om; men det er vanskeligt at danne sig et paalideligt Skøn over Størrelsen af disse Behæftelser. Bankdirektør Hübbe anslaar det samlede Beløb af private Hypoteker i Nordslesvig incl. Laan fra Kirkekasser, Stiftelser, Legater osv. til 80—100 Millioner Mark. En Undersøgelse af Grundbøgerne for 16 Landsogne, spredt over hele Nordslesvig, og for 3 Gader i en nordslesvigsk Købstad har givet følgende Resultater:

	Pantegæld pr. 31. December 1914					
	1702 Landejendomme i 16 Landsogne		571 Huse		157 Købstad- ejendomme	
	Mill. Mk.	pCt	Mill. Mk.	pCt	Mill. Mk.	pCt
Kreditforeningerne i Kiel	11,62	38	—	—	—	—
Andre Institutioner sydfor den nuv. Grænse	2,18	7	0,05	3	0,15	4
Nordsl. Sparekasser og Andelskasser . .	4,84	16	0,55	36	1,35	36
Nordsl. Banker og Bankfilialer (for Størstedelen Sik- kerhedshypoteker)	1,55	5	0,13	9	0,36	9
Andre hjemlige In- stitutioner og pri- vate Midler	10,40	34	0,80	52	1,91	51
	30,59	100	1,53	100	3,77	100

Med Hensyn til Behæftelsen af Landejendomme er at bemærke, at Gælden til Kreditforeningerne var relativt større i Haderslev Amt end i de øvrige nordslesvigske Amter, medens paa den anden Side Sparekasserne gjorde sig forholdsvis stærkest gældende som Realkreditinstitutter i Sønderborg Amt.

	Kreditforeningslaan i Landejendomme i Nordslesvig ultimo 1911	
	Mill. Mk.	Forholdstal
Haderslev Amt	28,9	53
Aabenraa Amt	7,2	13
Sønderborg Amt.....	6,5	12
Tønder Amt.....	11,9	22
	54,5	100

	Prioritetsgæld i Landejendomme i 7 Sogne i Haderslev og 3 Sogne i Sønderborg Amt ultimo 1914			
	Haderslev Amt		Sønderborg Amt	
	Mill. Mk.	pCt.	Mill. Mk.	pCt.
Kreditforeningerne i Kiel...	6,10	45	2,43	29
Andre Institutioner sydfor den nuværende Grænse...	0,93	7	0,33	4
Nordslesvigske Sparekasser og Andelskasser	1,30	10	2,20	27
Nordslesvigske Banker og Bank-Filialer	0,66	5	0,44	5
Andre hjemlige Institutioner og private Midler	4,39	33	2,91	35
	13,38	100	8,31	100

For saa vidt, som man tør drage Slutninger fra dette Materiale til hele Landsdelen, har de private

Hypoteker før Krigen udgjort en Tredjedel af den samlede i Landejendomme indestaaende Gæld og Halvdelen af Pantegælden i Købstadejendomme og Huse paa Landet. Den indprotokollerede Gæld til Bankerne, mest i Form af Sikkerhedshypoteker, fordeles sig ligeledes jævnt paa de forskellige Amter, nemlig med 5 pCt. for Landejendomme og 9 pCt. for Købstadejendomme og Huse paa Landet. Med Hensyn til Kreditforeninger og andre Institutioner med Domicil sydfor den nuværende Grænse er der derimod en ret betydelig Forskel at notere, idet Laanene fra disse Institutioner i Haderslev Amt udgør over Halvdelen af den paa Landejendommene indprotokollerede Gæld, men kun en Tredjedel i Sønderborg Amt. Her falder til Gengæld godt en Fjerdedel af den samlede Pantegæld paa Sparekasserne mod kun en Tiendedel i Haderslev Amt.

Det nordslesvigske Landbrugs samlede Prioritetsgæld kan herefter omtrentlig opgøres saaledes:

Hypoteklaan sydfra	ca. 95 Mill. Mk.
Nordslesvigske Sparekasser og Andelskasser	- 40 » »
Nordsl. Banker og Bankfilialer	- 10 » »
Andre hjemlige Institutioner og private Midler	- 75 » »
	<hr/>
	Ialt ca. 220 Mill. Mk.

Krigen gjorde en brat Ende paa den blomstrende økonomiske Udvikling, som karakteriserer de sidste Fredsaar.

Det første Krigsaar bragte ingen væsentlige Forskydninger i det nordslesvigske Landbrugs Økonomi.

Den rige Høst, som stod paa Markerne i August 1914, blev bjerget og Driften holdt i Gang. Selv om det skortede paa Driftsledere og Arbejdere, havde Landbruget i Kvinderne og de gamle og helt unge Mænd og Børnene en Reserve af Arbejdskraft, som gjorde nogenlunde Fyldest, og Jorden var gennemgaaende i en saa god Gødningskraft og Renhedstilstand, at den kunde give Udbytte ogsaa uden tilstrækkelig Behandling og Gødsning.

Man kom saaledes, tvunget af Omstændighederne, ind paa en Rovdrift, som efterhaanden forvandlede en Del af de i Jorden nedlagte Kapitalværdier til Pengekapitaler, og denne Udvikling fremskyndedes ved, at det til Opretholdelse af Folkeernæringen blev nødvendigt at gøre Indgreb i Besætningerne og Produktbeholdningerne, og at der hverken stod indført Kraftfoder eller Kunstgødning til Raadighed. Allerede paa et tidligt Tidspunkt blev Svinebesætningerne meget stærkt reducerede, og eftersom Tiden gik, tyndede Tvangsafleveringerne ogsaa slemt ud i Kvægbesætningerne.

Denne Mobilisering af Realværdierne afspejler sig i de nordslesvigske Pengeinstitutters Regnskaber. I det første Krigsjaar er der ingen nævneværdige Forandringer at spore, Opgørelserne pr. ultimo 1914 udviser i det store og hele kun normal Tilgang i Indskudsmidlerne. Men fra 1915 sætter den begyndende Likvidation sit Præg paa Sparekassernes og navnlig Bankernes Regnskaber.

Da Priserne paa Levnedsmidler blev holdt nede paa et Niveau, som ikke levnede Landbruget nogen Fortjeneste, men nærmest gjorde den almindelige Drift urentabel, kan man gaa ud fra, at den stærke

Stigning i Pengeinstituternes Indskud under Krigen ganske overvejende skyldes Mobiliseringen af de i Landbruget bundne Realkapitaler. Kun de forholdsvis faa Landmænd, som slog ind paa Dyrkningen af Grøntsager eller underhaanden solgte Levnedsmidler til Aagerpriser, profiterede af Krigsforholdene. Først mod Krigens Slutning, da den almindelige Moral slappedes og Pengene sank i Værdi, faar den stedse stigende Strøm af Indlaan i Sparekasser og Banker delvis Karakteren af Krigsgevinst og Inflationens værdier. I hvilket Omfang dette er Tilfældet, er det selvfølgelig umuligt at paavise.

Ogsaa indenfor Handel og Haandværk foregaar der i Krigsaarene en tilsvarende Udvikling. Driftskapitalen gøres flydende, idet Varebeholdningerne svinder og efterhaanden forvandles til Penge. Man skal dog ikke komme ind paa en nærmere Udredning af disse Forskydninger, dels fordi Forholdene ligger meget forskelligt fra Branche til Branche og dels fordi det, udtrykt i Penge, formentlig ikke betyder nær saa meget, som den tvungne Rovdrift indenfor Landbruget.

Hvorledes anvender Landbruget nu de betydelige Pengemidler, som bliver disponible? Størstedelen gaar enten direkte eller ad Omveje ind i Pengeinstitutterne som Indskud, derimod ikke, som man kunde være tilbøjelig til at antage, som Afdrag paa Gæld. Bønderne har aabenbart villet holde de frigjorte Kapitaler disponible til Genrejsning af Driften efter Krigens Slutning.

I 18 større Sparekasser, for hvilke der foreligger fuldstændige Oplysninger fra 1913 til 1920, har Bevægelsen paa de forskellige Konti været saaledes:

Ultimo	Indskud Mill. Mk.	Udlaan mod Hypotek Mill. Mk.	Udlaan mod Gældsbevis Mill. Mk.	Banktil- godehavende Mill. Mk.
1913	61,7	50,0	10,4	0,7
1914	63,7	51,3	10,8	1,2
1915	70,5	51,4	12,6	3,8
1916	79,3	48,5	15,8	6,1
1917	89,4	46,4	20,4	8,8
1918	104,2	44,4	25,5	13,5
1919	125,1	20,3	31,5	46,5
1920	148,4	7,3	33,3	77,3

Indtil Udgangen af 1918 er der en langsom Nedgang i Udlaanet mod Hypotek, men en stærk Stigning i Udlaan mod Gældsbevis. Dette sidste maa ikke opfattes som Udtryk for en stigende Laanetrang i Befolkningen, men skyldes særlige Forhold, navnlig Laan til Kommuner. De løse Gældsforhold afvikles efterhaanden, Købmændenes og Haandværkernes Bøgefordringer gaar ind, og ogsaa disse Pengehavner, da de kun i ringe Grad kan finde Anvendelse i Forretningen, i Pengeinstitutterne. Man mener ogsaa, at en Del Landmænd allerede i Krigens Tid har begyndt at opkøbe Kieler-Pantebreve til Dækning af deres Kreditforeningsgæld uden dog at benytte dem til Indfrielse af Laanet.

Efter Vaabenstilstanden skifter Billedet atter.

Markinflationen og Udsigten til Genforening med Danmark stillede Erhvervene og Pengeinstitutterne overfor nye Problemer, som der maatte tages Stilling til.

Aaret 1919 karakteriseres ved en hidtil ukendt Pengerigelighed, som driver Indskudene i Sparekasser og Banker op i fantastiske Højder. Denne Over-

flod af Penge skyldes dels det stærkt stigende Prisniveau, dels Valutatransaktioner. Nu afvikles ogsaa den faste Gæld baade til Kreditforeninger, Sparekasser og private Kreditorer. Midlerne hertil laanes for en væsentlig Del hos Banker i det gamle Land, og derfor tager Likvidationen af de faste Gældsforhold først Fart i Grænseegnene for derefter at brede sig til hele Landsdelen. I mange Sparekasser indfries over to Tredjedele af Hypoteklaanene i Løbet af et Aar, og samtidig var de private Kreditorer, som fik deres Laan tilbagebetalt, henviste til at sætte Pengene i Sparekasser og Banker.

Overfor denne enorme Tilgang af Kapital, som yderligere øgedes ved Kapitalflugten sydfra, maatte de nordslesvigske Pengeinstituter se sig om efter nye Anbringelsesmuligheder. Allerede i de sidste Krigs-aar havde Sparekasserne maattet indsætte en ikke ubetydelig Del af deres disponible Midler paa Folio i Bankerne, og efter Vaabenstilstanden antager Sparekassernes Indlaan i Bankerne et saadant Omfang, at disse hen paa Sommeren 1919 nægter at modtage flere Penge. Sparekasserne maa derfor ligesom Bankerne lade deres overskydende Midler gaa sydpaa som Indskud i tyske Storbanker eller anbringe dem som Laan til tyske Kommuner eller i tyske Værdipapirer.

Det er let nok at se nu, at denne forcerede Likvidation af Gældsforholdene, som for en væsentlig Del foregik ved Hjælp af Kronelaan, har været meget uheldig, og Sparekasserne og Bankerne gjorde allerede paa et tidligt Tidspunkt Forsøg paa at hæmme denne Trafik eller i hvert Fald begrænse den til Indfrielse af Pantegæld til tyske Pengeinstitutter, dels af Hensyn til de Vanskeligheder, den beredte Penge-

institutterne, dels med en fremtidig Valutaregulering for Øje. Men naar man sætter sig ind i Grundejernes Stilling og betænkter, at det var den almindelige Mening, at Marken vilde rette sig igen, naar Forholdene atter blev normale i Tyskland, kan man ikke fortænke de nordslesvigske Bønder i, at de søgte at udnytte den lave Markkurs til Konvertering af deres Gæld. Frygten for en almindelig Valutaregulering paa Debitorenes Bekostning har ligeledes virket som en Spore til hurtigst muligt at bringe de gamle Gældsforhold ud af Verden. Man kan derfor forstaa, at Bønderne indlod sig paa disse Transaktioner. De har ikke søgt Spekulationen, men er bleven drevet ind i den. Der var forøvrigt ikke mindre Spekulation og Risiko ved at vente end ved at handle. De Markejere, som i Tilid til Markkursens Stigning eller en Valutaregulering til Pari har ladet deres Mark staa hen, har haft endnu mindre Glæde af deres Passivitet end Grundejerne af deres Hastværk med at faa Kronelaan.

Den Valutaregulering, vi fik i Henhold til Lov Nr. 297 af 28. Juni 1920, svarede ikke til Markkreditorenes Forventninger. Navnlig ansaa man det for en stor Uretfærdighed, at Debitorerne fik Lov til at beholde den Gevinst, som de havde paa Kreditorernes Bekostning. Men under Indtryk af de følgende Aars økonomiske Udvikling lader Kravet om Skadesløsholdelse af Kreditor ved Debitor sig ikke opretholde, og selv Hovedtalsmanden for Markejernes Krav, Hr. Direktør Hübbe, maa i Dag indrømme, at Grundejerne, som Forholdene har udviklet sig, ikke vilde have kunnet bære denne Byrde. Herom hedder det i Haderslev Banks Jubilæumsskrift: »Set fra et økonomisk Standpunkt vilde Debitor i de fleste Tilfælde sikkert

heller ikke mere være i Stand til at holde Kreditor skadesløs, da en meget stor Procentsats af Grundejerne i Mellemtiden har faaet saa store Hæftelser paa Ejendommene, at en Tillægsbelastning af den her nævnte Art vilde trykke dem fuldstændig i Knæ«.

Det maa derfor hilses med Taknemlighed, at Staten paatog sig hele Byrden ved Valutareguleringen. Denne tilførte Landsdelen $44\frac{1}{2}$ Million Kroner i Kapitalerstatning og aarlige Rentetilskud til en Kapitalværdi af 14 Millioner Kr. En betydelig Del af Kapitalerstatningen indgik som Indskud i de sønderjydske Banker, der som Følge af, at Staten havde stillet anselige Kronebeløb til deres Raadighed, straks havde kunnet begynde en betydelig Udlaansvirksomhed, medens Sparekasserne var fuldstændig lammet efter Markmiseren.

Nu bagefter kan man ligeledes se, at det var en Fejl, hvad der dengang blev anset og paaskønnet som en særlig Begunstigelse, at Ansøgerne om Valutagodtgørelse fik Lov til at beholde deres Mark til en Kurs af $7\frac{1}{4}$. Da saa godt som alle disse Markkapitaler er bleven værdiløse, er der alene paa denne Konto tabt 15—20 Millioner Kroner. Og paa samme Maade gik det med Størstedelen af de øvrige Markformuer i Sønderjylland. Folk kunde ikke blive rede til at skille sig af med dem, medens de endnu havde nogen Værdi, og endda daarlige nok bekvemme sig til at benytte dem til Betaling af Gæld. Dertil vilde man hellere laane Kroner i det gamle Land.

De fleste Kronelaan er stiftede paa en Tid, da Kursen var mellem 30 og 40. De blev optaget i kongerigske Banker, ganske overvejende mod Veksel og ved Medvirkning af sønderjydske Pengeinstituter,

som endosserede Vekslerne. For at tilvejebringe en Oversigt over Omfanget af disse Laan foretog »Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder« i Januar 1920 en Undersøgelse, som gav følgende Resultat:

Kronelaan ultimo 1919.

	134 Banker og Sparekaasser Mill. Kr.	211 Banker og Spare- kasser Mill. Kr.	66 Banker og Sparekasser Mill. Kr.
Veksler.....	32,38	0	ingen Oplysn.
Kassekredit.....	2,77	0	»
Laan mod Kaution ell. Haandpant.....	5,68	0	»
SamletLaanesum...	40,83	0	

Renten incl. Provision var, for saa vidt som den er oplyst, gennemgaaende $7\frac{1}{2}$ —8 pCt. p. a. Men blandt de Pengeinstituter, som ikke har givet Oplysninger, vil der findes adskillige Banker, navnlig i Nærheden af Grænsen, som har taget indtil 12 pCt. Desuden blev der optaget Kronelaan hos Privatfolk, delvis til Aagerrenter.

En stor Del af de Kapitaler, som ved Krigstidens Rovdrift var unddraget Landbruget, er ved Markens Sammenbrud gaaet tabt, og Genrejsningen og Omlægningen af Driften efter Genforeningen krævede saa stort et Arbejde og slugte saa store Summer, at der derved paaførtes Landbruget en betydelig Forøgelse af dets ved Konverteringen fra Mark til Kroner stærkt reducerede Gæld. I samme Retning virkede en hel Række af uheldige Omstændigheder. Genforeningen trak længere ud, end man havde regnet med. Der

løb derfor store Vekslerenter paa Kronelaanene. Kurserne paa slesvig-holstenske Pantebreve blev ved den stærke Efterspørgsel fra Nordslesvig til Indfrielse af Kreditforeningslaanene drevet op i en Kurs af 120, og da de danske Kreditforeninger i August 1920 begyndte at optage Virksomheden i Sønderjylland, stod Kurserne paa deres Obligationer i 75. Bestræbelserne for at bringe Ejendommene paa Fode igen efter Krigens Vanrøgt har ligeledes paa mange Maader været ledsagede af Uheld og tabbringende, idet enten Udbyttet eller Priserne paa Salgsprodukterne ikke svarede til de anvendte Produktionsomkostninger. I Tiden mellem Vaabenstilstanden og Genforeningen havde de nordslesvigske Bønder tildels Udgifter i Kroner og Indtægter i Mark. I Foraaret 1920 indkøbtes Kunstgødning og Saakorn til høje Priser i Danmark, Saakornet ved Fælleslandboforeningens Medvirkning og paa Kredit til Efteraaret. Men da Efteraaret kom, faldt Priserne. I 1921 havde vi den værste Tørke, som vi har oplevet i Mands Minde, og den virkede paa Grund af Jordens daarlige Kultur- og Renhedstilstand ulige mere ødelæggende her nede end i det gamle Land. Paa den lette Jord avledes der praktisk talt intet, og navnlig Græsserne led overordentlig store Tab. I det Aar fik mange sønderjydske Landmænd et Knæk, som de siden ikke har forvundet. I 1922 kom det store Prisfald som Følge af Kronestigningen. I 1923 var Sommeren meget vaad og Høsten derfor saa sen og vanskelig, at en Del Korn blev staaende paa Marken og meget bjerget i en daarlig Tilstand. I 1925 har Deflationen — ligesom i 1922 — trykket Priserne saa stærkt, at Resultatet tiltrods for et udmærket Høstudbytte for

de fleste Landbrugere er bleven et betydeligt Driftsunderskud, og samtidig er Landsdelen — for anden Gang siden Genforeningen — bleven hærgnet af Mund- og Klovesygen, som har paaført Landbruget meget alvorlige Tab.

Dertil kommer, at det har vist sig vanskeligere, end man havde regnet med, at bringe Jord og Besætninger op paa fuld Ydeevne. Dette gælder ikke mindst om Mælkeydelsen, som var gaaet meget langt ned under Krigen. Først i 1924 er Mælkemængden pr. Ko naaet op paa samme Højde som i 1913.

Et Udtryk for, hvad der er sat ind paa at bringe Produktionen paa Fode igen, har vi i følgende Tal:

Husdyrbestanden.

	1913	1920	1924	Pris pr.Stk. Kr	Fremgang i	
	1000 Stk.	1000 Stk.	1000 Stk.		Antal fra 1920 til 1924 1000 Stk.	Værdi Mill. Kr.
Hornkvæg	254	218	232	400	14*)	5,6
Svin	218	108	271	75	163	12,2
Høns	355	408	942	2	534**)	1,1
Samlet Fremgang . . .						18,9

For Hestenes Vedkommende har der været en lille Tilbagegang fra 1920 til 24. (ca. 2000 Stk.)

*) Hele Fremgangen falder paa Malkekøerne.

***) Af Forøgelsen falder en Del paa Ikke-Landbrug.

Indleveret Mælkemængde paa 142 sønderjydske Mejerier.

	Mælke- mængde ialt Mill. kg	Mælkemængde pr. Ko	
		kg	Forholdstal
1913	ca. 184	2644	100
1919	„ 40	?	?
1920	„ 110	1422	56
1921	„ 145	1820	69
1922	„ 170	2060	78
1923	205	2431	92
1924	235	2661	100

Høsten.

	Høstudbytte i Millioner Foderenheder
1920	290
1922	390
1923	470
1924	480

Det er sandsynligt, at Opgørelsen for 1920 ligger for lavt, da man i Krigens Tid — af Frygt for Udskrivninger — havde vænnet sig til at skønne lavt. Men Forøgelsen af Høstudbyttet fra 1920 til 1924 udgør mindst 100 Millioner Foderenheder og repræsenterer en Værdi af 10—15 Millioner Kroner. Dette Resultat er naaet ved en bedre Jordbehandling,

Grundforbedring og navnlig ved forøget Anvendelse af Kunstgødning.

Men Produktionen skulde ikke alene sættes op efter Krigstidens Nedgang, den skulde tillige delvis lægges om efter de nye Afsætningsvilkaar, hvilket ligeledes har nødvendiggjort en betydelig Anvendelse af Kapital. Svineavlen efter dansk Mønster krævede saaledes baade Udvidelse af Staldene og Opførelse af moderne Slagterier. Samtidig har Landsdelens Elektrificering lagt Beslag paa store Kapitaler, alt indbefattet ca. 50 Millioner Kr.

Ogsaa indenfor Kvægavlen maatte man tilpasse sig efter de nye Forhold og ligesom i det gamle Land lægge Hovedvægten paa Mælkeproduktionen. Tidligere havde det sønderjydske Landbrug med Afsætningen sydpaa for Øje tillige været indstillet paa en betydelig Kødproduktion, for hvilken de naturlige Betingelser var særdeles gunstige, navnlig i den vestlige Del af Landet. Der har paa dette Omraade gjort sig nogen Famlen gældende: en Del er gaaet over fra Korthorn til Malkekvæg, men det store Flertal har søgt at oparbejde Korthornsbesætningernes Mælkeydelse med Bibeholdelse af Opdræt. Omlægning af Besætningen er forbundet med ikke ringe Omkostninger, og Kødproduktionen har, som allerede nævnt, i flere Aar bragt meget betydelige Tab. I 1921 og 25 kunde Fedekvæget ved Salg i Efteraaret ikke indbringe, hvad det havde kostet som magert i Foraaaret.

Dertil kommer Forholdenes hele ekstraordinære Karakter og den af de stadige Svingninger i Pengenes Værdi betingede Usikkerhed. Inflationen og den

lette Adgang til Penge i 1919 og 1920 fristede til Udvidelse af Forbruget og til dristige Dispositioner, som senere bragte Tab og dermed en Forøgelse af Gælden og Rentebyrden. Det samme gentager sig under den ny Inflation i 1923 og 24. De berettigede Bestræbelser for at bringe Produktionen op paa Højde med Landbruget i det gamle Land forceredes frem af Inflationssaarenes Prisstigning, som syntes at give Løfte om et godt Udbytte. Men naar Forbedringerne var gennemført, kom Deflationen og nedsatte Værdien og Udbyttet af den anvendte Kapital, medens Gælden forblev uformindsket.

I al Almindelighed kan man sige, at Landsdelens og specielt Landbrugets økonomiske Genrejsning har krævet større Ofre, end det ved Genforeningen var til at forudse, saaledes at Resultatet er bleven en stærk Forøgelse af Landbrugets Gæld fra Aar til Aar.

Der er af Kommissionen indsamlet et meget betydeligt Materiale til Belysning af Landbrugets Gældsforhold. Idet man med Hensyn til Enkeltheder vedrørende disse Undersøgelser her skal nøjes med at henvise til Tabellerne og de disse ledsagende Bemærkninger, skal man forsøge at give et sammentrængt Billede af Gældsforholdene under Benyttelse af dette Materiale og de iøvrigt foreliggende Oplysninger:

Tilvæksten i Kredit- og Hypotekforeningsgælden i sønderjydske Landejendomme fremgaar af følgende Tal:

**Kredit- og Hypotekforeningernes Udlaan
i Landejendomme (Hovedstol)**

	31/3 1921	31/3 1922	31/3 1923	31/3 1924	31/3 1925	31/12 1925
	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Kreditforeninger:						
Sønderjyllands.....	40,8	72,0	88,9	98,1	105,9	112,2
Vest- og sønderj. ¹⁾	7,0	20,0	26,0	30,5	33,5	36,0
Jydsk Husmands.....	1,1	9,1	14,0	17,2	20,1	22,4
Tilsammen...	48,9	101,1	128,9	145,8	159,5	170,6
Hypotekforeninger:						
Jydsk Land.	0,7	2,5	2,8	2,9	3,4	3,9
Husmands	—	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5
Tilsammen...	0,7	2,8	3,2	3,3	3,8	4,4
Kredit- og Hypotekforeninger ialt.....	49,6	103,9	132,1	149,1	163,3	175,0

Til ovenstaaende Oversigt bemærkes, at Tallene for Jydsk Husmandskreditforening og Hypotekforeningerne tillige omfatter Laan i jordløse Huse. Naar disse Laan bringes i Fradrag med 7 Millioner Kr., andrager det sønderjydske Landbrugs Gæld til Kreditforeninger og Hypotekforeninger pr. 31. December 1925 168 Millioner Kr. i Hovedstol, og Restgælden vil være ca. 2 Millioner mindre end Hovedstolen, altsaa 166 Millioner Kr. Dette Tal stemmer ret godt overens med Resultatet af den af Statistisk Departement foretagne Undersøgelse af Gældsforholdene i Landdistrikterne i de sønderjydske Landsdele, og naar Hensyn ta-

¹⁾ Tallene for Den vest- og sønderjydske Kreditforenings Udlaan pr. 31. Marts er udfundne ved Beregning, da Regnskabsaaret i denne Forening følger Kalenderaaret.

ges til, at denne Undersøgelse er foretaget pr. 15. Oktober og kun omfatter 90—95 pCt. af Landejendommene. Dette er i endnu større Grad Tilfældet, naar samtlige Ejendomme i Landdistrikterne tages under et.

Ved Udgangen af Aaret 1925 udgjorde den samlede Kredit- og Hypotekforeningsgæld i de sønderjydske Landsdele 224 Millioner Kroner (Hovedstol), som fordeler sig med følgende Beløb paa de enkelte Foreninger:

Sønderjyllands Kreditforening	126,3	Mill.	Kr.
Vest- og sønderjydske Kreditforening	36,0	»	»
Husmandskreditforeningen	22,4	»	»
Ny jydske Købstadkreditforening	18,3	»	»
Jydske Grundejer-Kreditforening	11,0	»	»
Kreditforeningen for industrielle Ejendomme	2,0	»	»
	Ialt ..	216,0	Mill. Kr.
Jydske Hypotekforening	3,6	»	»
Jydske Landhypotekforening	3,9	»	»
Husmandshypotekforeningen	0,5	»	»
	Ialt	8,0	Mill. Kr.
<hr/>			
Kreditforeninger og Hypotekforeninger ialt 224,0 Mill. Kr.			

Dertil svarer en Restgæld paa ca. 221 Mill. Kr.

Det sønderjydske Landbrugs Kreditforeningsgæld er mere end fordoblet siden 1914. Dette Forhold er dog ikke Udtryk for Tilvæksten i Landbrugets samlede Pantegæld, idet der indenfor andre Kreditorgrupper er en endog meget betydelig Nedgang at notere. Sparekassernes Hypoteklaan er saaledes reducerede til en Tredjedel i Sammenligning med Tiden før Krigen, og de private Pantekreditorer spiller heller ikke paa langt nær den Rolle som i 1914.

Til Oplysning om de sønderjydske Sparekassers Virksomhed i Tiden efter Genforeningen tjener følgende tabellariske Oversigt:

	Samlet Indskud 1000 Kr.	Re- server 1000 Kr.	Udlaan		Netto- tilgode- havende hos Banker og Sparekasser 1000 Kr.	Netto- gæld til 1000 Kr.
			mod Hy- potek 1000 Kr.	mod Gælds bevis 1000 Kr.		
31/3 1921						
Aabenraa Amt...	2728	8	1793	393	566	
Haderslev Amt...	4595	235	2496	2131	56	
Sønderborg Amt..	4441	25	2197	956	1024	
Tønder Amt	2246	96	287	1647	187	
De sønderjydske Amtter ialt	14010	364	6773	5127	1833	
31/3 1922						
Aabenraa Amt...	3274	23	2289	483	577	
Haderslev Amt...	9489	553	5060	3821	368	
Sønderborg Amt..	8043	101	5129	1757	364	
Tønder Amt	3748	128	868	2776	127	
De sønderjydske Amtter ialt	24554	805	13346	8837	1436	
31/3 1923						
Aabenraa Amt...	4086	51	2547	739	654	
Haderslev Amt...	10735	647	7801	3985	273	
Sønderborg Amt..	10321	209	7367	1775	1253	
Tønder Amt	4290	202	1307	3288	195	
De sønderjydske Amtter ialt	29432	1109	19022	9787	2375	

	Samlet Indskud 1000 Kr.	Re- server 1000 Kr.	Udlaan mod Hy- potek 1000Kr.		mod Gælds- bevis 1000Kr.	Netto- tilgode- havende hos Banker og Sparekasser 1000 Kr.	Netto- gæld til 1000 Kr.
31/3 1924							
Aabenraa Amt...	3668	72	2558	937			15
Haderslev Amt...	10881	695	6148	4668			150
Sønderborg Amt..	10783	325	8081	1933	56		
Tønder Amt.....	4880	359	1835	3468	69		
De sønderjydske Amter ialt.....	30212	1451	18622	11006			40
31/3 1925							
Aabenraa Amt...	3847	88	2434	863	534		
Haderslev Amt...	12400	830	6797	3992	504		
Sønderborg Amt..	11874	374	7931	2767	328		
Tønder Amt.....	5080	351	2085	2969			3
De sønderjydske Amter ialt.....	33201	1643	19247	10591	1363		
pr. 1. September 1925.							

Ogsaa for Sparekassernes Vedkommende synes der at være en ret god Overensstemmelse med Statistikken over Gældsforholdene, naar man tager i Betragtning, at en Del af de i foranstaaende Oversigt som Udlaan mod Gældsbevis opførte Beløb tillige er sikrede ved Pant i fast Ejendom, medens paa den anden Side Tallene for Udlaan mod Hypotek ogsaa omfatter Prioritetslaan i Købstadejendomme. Det sønderjydske Landbrugs indprotokollerede Gæld til Sparekasserne kan formentlig ansættes til ca. 17 Milioner Kroner.

Med Hensyn til de sønderjydske Bankers og Bankfilialers Udvikling siden 1920 henvises til de Oplysninger, som herom er indeholdt i Bilag XII. I denne Forbindelse skal kun nævnes, at Bankernes samlede Udlaan i Form af Kassekrediter og paa Kontokurant ved Udgangen af 1924 beløb sig til 110 Millioner Kroner. Heraf falder efter et løst Skøn ca. Halvdelen paa Landbruget, og af dette Beløb vil antagelig ca. 40 Millioner være sikrede ved Skadesløsbrev i faste Ejendomme. Ifølge den store statistiske Undersøgelse skal Bankernes Udlaan mod Pant i Landejendomme kun beløbe sig til 23,5 Mill. Kr.; men hertil maa lægges Størstedelen af de som Laan mod Sikkerhedshypotek opførte 13,3 Millioner, ligesom det stadig maa erindres, at det af Statistisk Departement bearbejdede Materiale ikke omfatter alle Landejendomme, men kun 90—95 pCt. af disse.

Af private Midler skal ifølge Statistikken indstaa 39,2 Mill. Kr. i de sønderjydske Landejendomme. Da der i de til Brug for Opgørelsen udsendte Skemaer ikke har været en særlig Rubrik for Laan fra offentlige Institutioner (Overformynderiet, Laanekassen for Sønderjylland osv.), vil en Del af de herhen hørende Gældsposter være opført under »Private«.

Et yderligere Bidrag til Belysning af dette Spørgsmaal giver den tidligere omtalte Undersøgelse af Grundbøgerne for Ejendommene i 16 Landsogne (Bilag XVIII) samt for et Antal Ejendomme i en af de sønderjydske Købstæder.

Pantegæld pr. 31. December 1925.

	1702 Landejendomme		571 Huse		157 Købstadejendomme	
	Mill. Kr.	pCt.	Mill. Kr.	pCt.	Mill. Kr.	pCt.
	i 16 Landsogne					
Kredit- og Hypotekforeninger	23,84	62	1,03	41	2,54	48
Sparekasser	2,20	6	0,23	9	0,46	9
Banker (Skadesløsbrevens Paaalydende)	5,83	15	0,59	23	1,42	27
Andre Institutioner..	0,78	2	0,14	6	0,14	2
Private Midler	5,84	15	0,52	21	0,75	14
Tilsammen	38,49	100	2,51	100	5,31	100

Dersom man fra de 16 Sogne tør drage Slutninger med Hensyn til hele Landsdelen, vil de i sønderjydske Landejendomme indestaaende private Midler udgøre ca. 40 Millioner Kroner.

Den af Statistisk Departement foretagne Undersøgelse giver en ganske tilsvarende Fordeling af Gælden efter Kreditorgrupper for Landejendomme.

	Indprotokolleret Gæld for 12688 Landbrugsejendomme pr. 15. Oktober 1925	
	Mill. Kr.	pCt.
Kredit- og Hypotekforeninger.....	160,1	63
Sparekasser	16,9	7
Banker og Sikkerhedshypoteker....	36,8	15
Private Midler (og offentl. Institutioner)	39,2	15
	253,0	100

Overensstemmelsen med Undersøgelsen af Grundbøgerne i 16 Sogne er umiskendelig, og for Ikke-Landbrugsejendomme i Landdistrikterne gælder det samme m. H. t. Sparekasser og Banker. Derimod ligger Tallene for Kredit- og Hypotekforeningslaan forholdsvis noget højere end i Sognestatistikken og tilsvarende lavere for private Laan.

Gaar man et Spadestik dybere i Undersøgelsen, viser det sig, at Gennemsnitstallene for hele Landsdelen dækker over ikke ubetydelige Forskelle fra Amt til Amt, ligesom i 1914 indtager Sønderborg Amt en Særstilling ikke alene med Hensyn til Gældens Størrelse, men ogsaa hvad angaar Gældsposternes Fordeling paa de forskellige Kategorier af Kreditører. Her udgør Landbrugets samlede Behæftelse, ogsaa naar Hensyn tages til Aftægternes Kapitalværdi, en langt mindre Del af Ejendomsskylden end i de øvrige Amter. Takket være Jordens Bonitet, Ejendommens Størrelse og hele Driftsform har Bønderne i Sønderborg Amt og navnlig paa Als, haft bedre Betingelser for at overvinde Overgangstidens Vanskeligheder og modstaa Tidernes Tryk end deres Kaldsfæller i den øvrige Del af Sønderjylland. Sønderborg er da ogsaa det eneste Amt, i hvilket Landbrugets indprotokollerede Gæld — at dømme efter Undersøgelsen af de 3 Sogne — i Dag ikke er større i Kroner end 1914 i Mark.

Karakteristisk for Sønderborg Amt er endvidere den Omstændighed, at Sparekasserne i langt højere Grad end i de øvrige Amter har været i Stand til at

gøre en Indsats paa Realkredittens Omraade, idet Sparekasselaanene her udgør 16 (efter Sogneundersøgelsen 17) pCt. af Landbrugets samlede Pantegæld mod 7 (henholdsvis 6) for hele Landsdelen.

Den grundbogsmæssige Undersøgelse af Pante-gælden i de 16 Sogne bekræfter med de ovenomtalte Forbehold Resultaterne af den af Statistisk Departement efter Ejernes Opgivelser udarbejdede Opgørelse. De enkelte Sogne kan være mere eller mindre heldigt valgte som typiske Repræsentanter for det paagældende Amt, men en Sammenligning Sogn for Sogn med den store Undersøgelse viser en saa god Overensstemmelse, at man maa være berettiget til paa dette Grundlag at foretage en Opgørelse af det sønderjydske Landbrugs indprotokollerede Gæld pr. 15. Oktober 1925.

Kendskabet til Bankernes Balancer stadfæster for Depot- og Kautionslaanenes Vedkommende den store Undersøgelses Resultater: Det er maaske ikke tilladt herfra uden videre at drage Slutninger m. H. t. Paalideligheden af de om Vekselgæld og anden Gæld givne Oplysninger; men efter stedkendte og sagkyndige Mænds Mening antages ogsaa denne Del af Materialet at svare ret godt til de virkelige Forhold.

Paa Grundlag af de saaledes ved Statistisk Departements Undersøgelse, ved Detailundersøgelsen af de 16 Sogne og de om Sparekassernes og Bankernes Udlaan tilvejebragte Oplysninger kan Landbrugets samlede indprotokollerede og ikke indprotokollerede Gæld pr. 15. Oktober 1925 i store Træk opgøres saaledes:

Den indprotokollerede Gæld:

Kredit- og Hypotekforeninger (Restgæld)	ca. 166 Mill. Kr.
Sønderjydske Sparekasser	- 17 » »
» Banker og Bankfilialer	- 40 » »
Andre Institutioner og private Midler	- 46 » »

Tilsammen: ca. 269 Mill. Kr.

Den samlede indprotokollerede Gæld er altsaa steget fra ca. 220 Mill. Mk. i 1914 til ca. 270 Mill. Kr., hvilket falder godt i Traad med Resultaterne af den grundbogsmæssige Undersøgelse af Pantegælden i de 16 Sogne pr. 31. December 1914 og 31. December 1925, hvis Paalidelighed efter den Maade, paa hvilken Materialet er tilvejebragt, ikke kan omtvistes.

Ikke indprotokolleret Gæld.

Depotlaan	ca. 7 Mill. Kr.
Kautionslaan	- 8 » »
Vekselgæld	- 8 » »
Anden Gæld	- 21 » »

Tilsammen: 44 Mill. Kr.

Det sønderjydske Landbrugs Gæld skulde saaledes ialt andrage godt 310 Mill. Kr.

Til Belysning af Spørgsmaalet, hvorledes den samlede indprotokollerede Gæld i de sønderjydske Landsdele har udviklet sig siden Genforeningen, foreligger der følgende Oplysninger fra Grundbogskontoerne:

Aar	Indførte Hypoteker Mill. Kr.	Udsleltede Hypoteker Mill. Kr.	Nettotilvækst Mill. Kr.
1920	76,5	0,8	75,7
1921	160,6	13,3	147,3
1922	79,7	14,6	65,1
1923	64,8	15,6	49,2
1924	48,7	16,4	32,3
1925	70,1	21,6	48,5
	500,4	82,3	418,1

Den samlede indprotokollerede Gæld i Byerne og paa Landet i Sønderjylland udgør herefter, naar man fradrager 2 Mill. Kr. for Laan i offentlige Ejendomme, nominelt 416 Mill. Kr., som omtrentlig fordeler sig med følgende Beløb paa nedenstaaende Grupper af Kreditorer:

Kredit- og Hypotekforeninger (Hovedstol)	224 Mill. Kr.
Sønderjydske Sparekasser	ca. 22 » »
Banker (Skadesløsbrevenes Paalydende)	» 100 » »
Andre Institutioner	» 10 » »
Private	» 60 » »
	416 Mill. Kr.

Den hertil svarende effektive Pantegæld vil ligge noget under 400 Millioner Kr.

Vil man i store Træk danne sig et Helhedsbillede af den organiserede Kapitals Virkemidler i Sønderjylland efter Kapitalens Hjemsted, kommer man til følgende Resultat:

Institutioner	Hjemlige Midler			Fremmede Midler Mill. Kr.
	Indskud Mill. Kr.	Indbetalt Grundkapital og Reserver Mill. Kr.	Til sammen Mill. Kr.	
Sønderjydske Sparekasser og Andelskasser pr. 31. 3. 1925	ca 35,0	ca. 3,0*)	ca. 38,0	
Sønderjydske Banker pr. 31. 12. 1924	44,7	8,5	53,2	ca. 25
Filialer af københavnske Banker pr. 31. 12. 1924 ..	12,2		12,2	„ 62
Laahekassen for Sønderjylland, Overformynderiet, Sparekasser og Forsikringsselekskaber i det gamle Land, Statsboligfondene og Staten				„ 15**)
Kredit- og Hypotekf. pr. 31. 12. 1925				
1) solgte Obligationer .			7**)	„ 185
2) Resten usolgt: deraf				
a) deponerede af Interessenterne for Laan hos Nationalbankens Filial i Kolding				„ 5
b) ca. 18 Mill. Kr. deponerede for Laan i sønderjydske Pengeinstituter				
c) ca 4 Mill. Kr. i aabent Depot i Bankerne ...				
d) Resten, ca. 5 Mill. Kr.**) antages at bero hos Interessenterne.				
			ca. 110	ca. 292
			Ialt ca. 400 Mill. Kr.	

*) Reserverne alene 1,6 Mill. Kr. Garantikapitalen skønsmæssig ansat til 1,4 Mill. Kr.

**) Skønsmæssig ansat.

De hjemlige Indskudsmidler er, naar Mark omregnes til Kroner efter Pari-Kurs, i Forhold til 1914 gaaet tilbage fra ca. 130 til 92 Millioner Kroner. Hele Nedgangen falder paa Sparekasserne, hvis Indskud er dalet fra 78 til 33 Mill. Kr., medens Bankernes og Bankfilialernes Indlaan fra Befolkningen samtidig er steget fra 43 til 57 Mill. Kr. Her staar vi ved det springende Punkt i Realkreditspørgsmaalet i Sønderjylland. Det er Manglen paa Sparekapital til Udlaan mod I. og II. Prioritet i faste Ejendomme, der gør Forholdene saa vanskelige. Hvad denne Tilbagegang betyder for Realkrediten i de sønderjydske Landsdele, forstaas først tilfulde, naar den ses paa Baggrund af Udviklingen i de nørrejydske Naboamter og paa Fyn:

	Sparekasseindskud i Millioner Kroner		
	31. 3. 1909	31. 3. 1914	31. 3. 1924
De sønderjydske Amter	ca. 65,0	ca. 78,0	30,2
Veje og Ribe Amter	49,7	59,4	122,5
Odense Amt	78,4	117,7	229,8

Er Landsdelen praktisk talt blottet for Sparekasseindskud, er den til Gengæld rigelig forsynet med Bankmidler. De hjemlige Indlaan i vore Banker og Bankfilialer er forøget med 14 Mill. Kr., og den Kapital, som udefra gennem Bankerne er stillet til Raadighed for Erhverslivet i Nordslesvig, er samtidig steget fra 6 til 87 Millioner Kroner. Vor Gæld til Laanekassen for Sønderjylland, Statsboligfonden, Staten, Overformynderiet, Sparekasser og Forsikringselskaber i det gamle Land vil nogenlunde svare til,

hvad vi før Krigen skyldte til Institutioner af samme og lignende Art med Domicil sydfor den nuværende Grænse. Vore Pengeinstitutters hjemlige Virkemidler udgør godt og vel 100 Mill. Kr. og de fremmede Midler, naar undtages Kredit- og Hypotekforeningslaan, ligeledes noget over 100 Mill. Kr. Gælden til Kredit- og Hypotekforeninger, som nu omfatter baade By- og Landejendomme, andrager ialt 224 Millioner Kroner mod 72 Millioner i 1914. Af disse 224 Mill. Kr. Obligationer, hvis kontante Værdi i Dag ligger omkring 175 Mill. Kr., er formentlig ca. 40 Millioner Kr. paa sønderjydske Hænder, deraf 18 Millioner belaaet i hjemlige Banker og Sparekasser og 5 Millioner i Nationalbankens Filial i Kolding, medens Resten dels er solgt i Sønderjylland*) dels henligger usolgt og ubehæftet for Interessenternes Regning. Af de usolgte Obligationer er kun de i Nationalbankens Filial i Kolding belaaete 5 Millioner opført i Oversigten. For saa vidt de er belaaet i hjemlige Pengeinstitutter, vil Laanenes Beløb findes blandt de til Indskud osv. i Banker og Sparekasser svarende Udlaan, medens de Obligationer, som er ubehæftede i Interessenternes Eje, i denne Forbindelse kan betragtes som ikke udstedte.

Naar man ser paa den Udvikling, som er skitseret i det foregaaende, maa man under Hensyn til de store Omvæltninger, som har fundet Sted, erkende, at Erhvervene i de sønderjydske Landsdele og ikke mindst Landbruget har haft store Vanskeligheder at

*) Sønderjydske Banker og Sparekasser ligger for egen Regning inde med ca. 3 Mill. Kr.

kæmpe med i de siden Genforeningen forløbne Aar. Det har været en i vide Kredse udbredt Opfattelse, at disse Omvæltninger, særlig Markvalutaens Sammenbrud, skulde have tilført Landejendomsbesidderne en saa betydelig Fordel, at de nu skulde være forholdsvis velstillede baade i Sammenligning med Forholdene i det gamle Land og med Tiden før Krigen, at den passive Kapitals Repræsentanter havde lidt ganske overordentlig under Markkatastrofen, kunde der jo ikke være Tvivl om. Den gunstige Bedømmelse af det sønderjydske Landbrugs økonomiske Stilling viser sig dog efter det ved de foretagne Undersøgelser oplyste ikke at holde Stik. Som der er gjort udførlig Rede for i tidligere Afsnit af denne Undersøgelse, er Konverteringen af Landbrugets Gæld fra Mark til Kroner ikke sket paa saa fordelagtige Vilkaar, som det almindeligvis er antaget. En stor Del af Markgælden fra Tiden før Krigen er bleven omplaceret til et forholdsvis højt Kronebeløb. Hvad der imidlertid har bragt Gælden op paa den Højde, den har i Dag, er de ugunstige Vilkaar, under hvilke Landbruget efter Krigen har maattet gaa i Gang med Arbejdet paa Ejendommenes Istandsættelse, Besættningernes og Inventarets Komplettering og hele Driftens Genrejsning og Omlægning efter de nye Afsætningsvilkaar. Dette store Arbejde har, som oplyst, krævet en meget betydelig Kapitalanvendelse og medført en foruroligende Vækst af Landbrugets Gæld fra Aar til Aar.

Forsaavidt man heraf vil drage den Slutning, at der er disponeret uforsvarligt, maa denne Opfattelse dog i det store og hele siges at bero paa en Føjlt.

gelse. De nordslesvigske Landmænd maatte gøre en Indsats for at faa gennemført en til de forandrede Forhold svarende Drift af deres Ejendomme. De fulgte i saa Henseende de Raad, som fra alle Sider blev givet dem; de kunde ikke se, at den Kapitalanbringelse, de foretog, vel var rigtig under Forudsætning af et stabilt Pris- og Valutaniveau, men som Forholdene har udviklet sig, maatte blive tabbringende. Der vil, hvor der af en hel Landsdels Befolkning tages fat paa saa store Opgaver, altid være enkelte, der disponerer over Evne. Saadanne Tilfælde kan ogsaa paavises i Sønderjylland; men i det store og hele maa man mene, at den Kapitalanbringelse, som har fundet Sted efter de givne Forudsætninger, var fuldt forsvarlig.

Ved Undersøgelsen af den paa Landejendomme indprotokollerede Gæld i de 16 Sogne kommer man til det Resultat, at denne, naar man omregner Mark til Kroner efter Parikurs og ser bort fra Kreditforeningsobligationernes Kurs og Rentefod, fra Tiden før Krigen indtil nu er steget med 42 pCt. Der har utvivlsomt ogsaa i det gamle Land fundet en betydelig Gældsstigning Sted i det samme Tidsrum. Forholdsvis betyder en procentvis lige Tilvækst i Gælden dog mere i de sønderjydske Landsdele, da det tyske Prisniveau for Landejendomme i 1914 laa højere end det danske. Efter de om Prioritetsgælden før Krigen foreliggende Oplysninger var denne oven i Købet særlig høj i Nordslesvig.

Det Billede, som Tallene giver af det sønderjydske Landbrugs Gæld, er derfor ikke lyst, i hvert Fald mørkere, end man paa Forhaand vilde være tilbøjelig

til at antage. Forholdene ligger forskelligt fra Amt til Amt, fra Sogn til Sogn og fra Ejendom til Ejendom, men det kan ikke benægtes, at der findes et forholdsvis stort Antal af stærkt forgældede Landmænd, i Særdeleshed blandt dem, der har købt Ejendom eller forceret Omlægningen og Gennemførelsen af en intensiv Drift under Højkonjunkturen.

Men selv om Helhedsbilledet ikke er lyst, vilde det være urigtigt at betegne Stillingen som faretruende for Landbruget i sin Helhed. Hvad specielt Sammenligningen mellem Gælden nu og Gælden før Krigen angaar, maa det erindres, at Ejendommene ikke alene er ført tilbage til samme Tilstand som tidligere, men delvis betydelig forbedrede. Pengenes Værdi er ogsaa mindre end før Krigen, saa den samme Behæftelse i Penge betyder ikke den samme Bebyrdelse, da Ejendommenes Værdi, baade Brugs- og Handelsværdi, er større end før Krigen. Naar man derfor alene ser paa Gældens Størrelse i Forhold til Ejendommenes Værdi, maa Gældsbyrden vel nok betegnes som taalelig. Men anlægger man Rentabilitetssynspunktet, bliver Billedet mørkere. Indtægterne er utvivlsomt større end før Krigen, men Udgifterne er steget relativt endnu mere. Dette gælder for Tiden ikke Foderstoffer og Kunstgødning, idet disse ganske vist udtrykt i Korn er dyrere end før, men derimod ikke udtrykt i Smør og Flæsk. Men Udgifterne til Haandværksfrembringelser og overhovedet til alle Redskaber og Maskiner og Materialer, som repræsenterer en høj Arbejdsværdi, tynger uforholdsmæssigt. Skatterne er høje, de faste Afgifter til Elektricitetsselskaberne andrager forholdsvis store

Beløb, ogsaa for den enkelte Ejendomsbesidder, og Gældsrenten til Banker og Sparekasser er gennemgaaende saa høj, at det væsentlig forringer Udsigten for en rentabel Drift. Det maa derfor betegnes som i høj Grad paakrævet, at der skabes Mulighed for en Omplacering af den mest trykkende Del af Landbrugs-gælden, saaledes at det sønderjydske Landbrug faar billigere og roligere Penge at arbejde med, end det for Øjeblikket har.

Kr. Refslund Thomsen.

Helligkilder i Sønderjylland.

Ved **August F. Schmidt.**

I det følgende skal gives en kortfattet Oversigt over de hellige Kilder i Sønderjylland, som det er lykkedes mig at finde Optegnelser om. Det er mit Haab, at ingen væsentlige, positive Træk om de enkelte Kilder er oversete. I de udførlige Noter vil man se, hvorfra Oplysningerne er hentede, men det vilde være mærkeligt, om der ikke skulde kunne findes endnu flere trykte Meddelelser om Sønderjyllands Kilder end dem, jeg har fundet og her offentliggør. Hovedparten af de utrykte Optegnelser om Kilderne er hentede fra **Dansk Folkemindesamlings** Arkiv 1906/31 (forkortet til **D. F. S....**), hvortil nye Oplysninger og Rettelser bedes sendt.

Selvom Helligkildestoffet fra Sønderjylland er mindre indholdsrigt end fra de fleste andre danske Egne, saa indeholder det dog de samme Grundmotiver som andet dansk Helligkildemateriale, ligesom man ogsaa i Sønderjylland har dyrket Helligvældene med samme Tro og Inderlighed som i det øvrige Danmark. Derfor turde man mene, at det maa ske kunde være af nogen Interesse — og til Gavn for Lokalhistorikere og Helligdomsforskere — at faa fremdraget i overskuelig Form, hvad der maatte findes om Helligkilderne vedrørende Sønderjylland.

Kilderne bliver i det følgende nævnte i samme Rækkefølge som Sognene i Traps Danmark (1. Udg. 1864).

Finkes Kilde (Haderslev) findes ved »Bøndergaardene« i den nordvestlige Del af Haderslev. Nogle bilder Børnene ind, at de nyfødte Børn er forvandlede Frøer fra Finkes Kilde¹). 1781 meddeles, at Vandet aldrig fryser i denne Kilde²). Indtil for ca. 50 Aar siden var Finkes Kilde omsat af Kampesten. Derefter — vel midt i 1870'erne — blev den muret op af Brændsten. Da Kilden er 6—7 Meter dyb, maa den jo siges at være en Brønd. I 1870'erne var der en Karm om den, og Vandet stod saa højt, at man kunde tage det op umiddelbart med Spanden. En Snes Aar senere blev der sat en Træpumpe i Brønden og denne, der nu var ret frønnet, blev for en halv Snes Aar siden erstattet af en Jernpumpe. Kilden gav tidligere meget rigeligt Vand. Det overflødige Vand løb langs med Gaden (nu »Bøndergaardene«) og ned ad Renden (nu kaldet »Brøndgade«) og blev af Beboerne opfanget i smaa murede eller stensatte Beholdere ud for deres Huse. Det opfangede Vand blev dog vist kun brugt til Rengøring, medens man til Mad hentede Vand i selve Kilden. Vandet er godt og klart med en behagelig, mild Bittersmag. Det sætter ved Kogning saa godt som slet ingen Kadelsten. Boringer nedenfor Kilden, bl. a. ved Fuglsangs Bryggeri, har taget det meste Vand fra Kilden.³)

»Fruenshul« (Haderslev H., g.l. Haderslev) N. V. for Dyringkær (Trap⁴ IX, 100).

1) D. F. S. 1906/31: 3002. Slesv. Søndagsbl. 17./12. 1922.

2) Danske Atlas VII, 144.

3) Velvilligst medd. af Pastor Thade Petersen 1925.

Hellig Kilde (Haderslev Herred, Aastrup Sogn) fandtes i et Engdrag »Helligmai« og var en meget besøgt Sundhedsbrønd — meddeler Danske Atlas¹⁾ 1781.

Hellig Kilde (Sdr. Tyrstrup Herred, Fjelstrup Sogn) fandtes i Anslet (Trap⁴ IX, 88).

»Piltækær« (Sdr. Tyrstrup Herred, Aller Sogn) paa Kirkegaarden, var i sin Tid anset som en hellig Kilde²⁾.

Hellig Kilde (Gram Herred, Sommersted Sogn) paa Kirkegaarden, var en anset Lægedomskilde. Sagnet fortæller, at førend Sommersted Kirke blev bygget, var Stedet helligt³⁾. Mange Mennesker skal være blevet helbredte af denne Kildes Vand. Kilden vanhelligedes af en skurvet Hest, som blev vasket i den. 1921 var Kildens Sted endnu synlig⁴⁾.

Helligvandskilden (Gram Herred, Nustrup Sogn) fandtes ved Gaarden Skodsbjerg østlig i Bæk Kommune. Kilden brugtes til at helbrede syge Mennesker og Kreaturer ved. Kilden, der nævnes i Jordebogen fra 1794, skal endnu have rigeligt Vand⁵⁾.

Helligvand (Gram Herred, Gram Sogn) fandtes VSV. for Enderupskov Kirkebakke mellem to Gravhøje. Vandet løb fra Kilden ned i Gelsaa.

¹⁾ VII, 144, Trap (1864) I, 52. R. Haupt: Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Schl.-II. (1887) I, 341. Slesv. SdgbI. 17./12. 1922. Trap⁴ IX, 128.

²⁾ Haupt I, 342. Trap⁴ IX, 78.

³⁾ Müllenhoff: Sagen, Märchen und Lieder der Herzog. Schleswig, Holstein und Lauenburg 1921, 112. Haupt I, 376

⁴⁾ Slesv. SdgbI. 17./12. 1922.

⁵⁾ Nørgaard: Fra Nustrup Sogn 1902, 33. Slesv. SdgbI. 17./12. 1922.

Denne ansete Lægedomskilde besøgte St. Hansaften af Folk langvejs fra, endog helt fra Ringkøbing. Potter, Kar og Tøj ofredes til Kilden ved Besøget. Kilden vanhelligedes af en Pottemand's skurvede Hest¹). Enderupskov Kirke (Hellig Thøgers Kirke) byggedes efter Sagnet af en rig Mand, som i Forvejen havde bygget en Kirke Nord paa, til Tak for, at hans to Børn, en Dreng og en Pige, var blevne helbredte ved Vaskning i Helligvandet her. Kirkens Opførelse kan maa-ske lægges til første Halvdel af det 12. Aarhundrede²). Mærkeligt nok synes noget af den oprindelige Helligkildes Anseelse at være gaaet over paa det noget længere mod Vest flydende Kildevæld »æ Sig« eller »æ Pevvel«. Omkring 1830 plejede man St. Hansnat at hente Vand fra »æ Sig«. Muligvis er »æ Sig« (»æ Pevvel«) identisk med det i Danske Atlas VII, 176 nævnte »Helligvand«, »som over 100 Aar har været i Anseelse blandt Almuen, og er bleven flittig søgt St. Hans Aften«.

Hellig Kilde (samme Sogn) ved Jenning ved den gamle Landevej fra Gramby til Kastrup i Hjørnet af Haven til et lille Hus, er nu helt glemt, men besøgte til omkring 1820. Vandet i Kilden er meget vel-smagende³).

Kaastkilde (Frøs og Kalslund Herred, Lintrup Sogn) paa Mejlby Mark ansaas for hellig. En sort Hund og en hvid Dame paa en hvid

¹) D. F. S. 1906/23: 3061 (utr. Afhandling af Johan Zerlang)

²) Fra Ribe Amt 1912, 352 ff. Trap I, 75. Nissen Ramten II. Sprogf. Almanak 1900, 19. Slesv. Sdgb. 17./12 1922. D. F. S. 1906/31.

³) D. F. S. 1906/31 (Opt. 1922).

Hest færdedes ved Kilden¹). Kildenavnet har næppe anden Betydning end »den opkastede Kilde«.

Helligvand (Nørre Rangstrup Herred, Toftlund Sogn) fandtes paa Korsbjerg Mark Nordvest for Toftlund (1768: »Paa Stenderup Mark Norden for Byen«²) og var en berømt hellig Kilde, der besøgte af mange. 1581 blev opstillet en Fattigblok ved den; Pengene brugtes til Kirken og Sognets fattige. Blokken stod ved Kilden til d. 20./12. 1708, »da ingen siden kom til dette Helligvand«. Kilden er nu fyldt med Jord.

Fattigkilden (Hvidding Herred, Arrild Sogn) fandtes i Midten af det 19. Aarhundrede tæt ved Vejen mellem Arrild og Hønning ved nogle Fattighuse under en Stikkelsbærbusk i en Have. Kilden, der var et lille stensat Hul, besøgte af og til, ligesom Vand hentedes derfra til syge og døende og desuden benyttedes det til Øjenvand og til Flasker, hvori man havde hensat Iglar, som forhen fandtes næsten i ethvert Hjem i Tilfælde af Sygdomme. Søgningen af Fattigkilden betragtedes af mange som et Udslag af Overtro³). Arrild er Helligkildespecialisten J. V. Nissen-Ramten's Fødesogn. Nissen-Ramten, f. 1835, d. 1902, blev 1859 Lærer i Ramten i Djursland. Sine sidste Leveaar helligede han helt til Nationalmuseets Tjeneste, idet han i 1880'erne og 1890'erne berejste det meste af Jylland og samlede

¹) D. F. S. 1906/31: 3057. Hejmdal 11./2. 1925. Hans Pilegaard og Aug. F. Schmidt: Fra Lintrup Sogn (Aabenraa 1925), 60.

²) Sønderj. Aarb. 1913, 158; jfr. Danske Atlas VII, 182. Slesv. Sdgb. 17./12. 1922.

³) Nissen-Ramten III. Sprogf. Alm. 1900, 20. Slesv. Sdgb. 17./12. 1922.

Oplysninger om hellige Kilder, Oldtidsminder, Ruiner og Voldsteder. I et stort Haandskrift i Nationalmuseets 2. Afdeling findes hans Beskrivelse over 255 jyske hellige Kilder, hvoraf dog kun 3 er sønderjyske. I Sprogforeningens Almanak 1897 og 1900 har han skrevet om Helligkilder og Sagn fra Sønderjylland. Som Medarbejder ved Nationalmuseet havde Nissen-Ramten stor Betydning.¹⁾

Hellig Kilde (Hvidding Herred, Skærøæk Sogn) fandtes tæt Vest for Padborg Huse, og kendtes endnu af gamle Folk 1915. Kilden besøgtes St. Hansnat af fremmede og syge.²⁾

Helligvandskilden [»Hellig Kilde«, Danske Atl.] (Slogs Herred, Hostrup Sogn) findes i Landsbyen Rørkjær i en Have ved den første Gaard til Højre for Vejen, inden man kommer til Rørkjær fra Tønder. Gaarden blev efter en Brand 1839 opført paa Bakken ved Kilden, der har givet Gaarden Navn. Marken paa den anden Side Vejen hedder »Helligvandsfenne«. 1923 blev der foretaget Reparation ved Vejen nedenfor Kilden, hvorved man da kunde se, at der tidligere havde været gravet og fyldt Jord ned i Kildens Omgivelser, da Jordlagene et bestemt Sted var vidt forskellige. Ved Kilden var opstillet en Jernblok med Pengebøsse til omkring 1820. 1845 var endnu en Pæl ved Kilden. Museet i Kiel undersøgte Stedet for »en 30 Aar siden« (1921) for at finde Blokken, men uden Resultat. Blokken siges at være forsvundet omkring 1845—50. I Danske

¹⁾ Se Fra Randers Amt 1925, 1 ff.

²⁾ Jfr. Danske Atlas VII, 191. D. F. S. 1906/31: 3089. Slesv. Sdgbl. 17/12. 1922.

Atlas¹⁾ meddeles, at Kilden »for 50 Aar siden (o: 1731] blev stærkt besøgt af syge og Krøblinge« — især med Nytte »i hidsige Febere. Nu hører man slet ikke til nogen derved sket Helbredelse«. Kilden søgtes af syge, især St. Hansaften til omkring 1870. En rig Borger i Tønder lod sin lille Søn, som var blevet ilde tilredt af en Ged, bade i Helligkilden og lod ham drikke af dens Vand. I Kilden er fundet Skillinger. Den pyntedes i Tavshed St. Hansnat med Urter og Kranse.²⁾ Kilden vanhelligedes, fordi en Soldat (eller »ugudelig«) badede sin skabede Hest i den. I »Flensborg Avis« d. 25. April 1921 findes en Artikel om Helligvandskilden i Rørkjær, hvori der gives en Skildring af et Kildebesøg m. m. henlagt til denne Kilde. I Virkeligheden er Hovedparten af nævnte Artikels Indhold taget fra Fr. Baks Beskrivelse af »En tur til en hellig kilde«³⁾ (Helligkorskilde i Skjørping i Himmerland) og kan altsaa ikke have noget med Rørkjærs hellige Kilde at gøre.

Helligvandskilden (Sdr. Rangstrup Herred, Hellevad Sogn) fandtes paa en lyngklædt Bakk skrænt ved Byen Hellevad, der maa have faaet sit Navn efter et »helligt Vadested«, som vel ogsaa maa have haft Forbindelse med den hellige Kilde, der besøgtes St. Hansaften. Vand hentedes ogsaa derfra til syge Mennesker.⁴⁾ Det eskulde i saa Til-

1) VII, 294.

2) Trap. I, 157, Müllenhoff 1921, 112. E. T. Kristensen: Danske Sagn III, Nr. 1077. D. F. S. 1906/31, B. 26: 3131. Slesv. Sdgb. 31./12. 1922.

3) Trykt i Dania IV 1897, 181 ff. Jfr. Trap⁴ IX, 90.

4) Jfr. J. V. Nissen-Ramtsens Humoreske herom i Sprog Alm. 1897, 55 ff., smsts. 1900, 20 ff; Haandskrift II.

fælde være under Tag inden Solopgang. De besøgende drak af Vandet og vaskede sig deri. I en jernbeslaaet Blok ved Kilden ofredes Pengegaver. Sagnet siger, at Hellevad Kirke er bygget af saadanne Gaver. Hos Evald Tang Kristensen¹⁾ meddeles, at Blokken tømtes af de fattige Munke fra Løgumkloster. Munkene kaldte sig selv fattige, men var ellers uhyre rige. Kilden faldt sammen omkring 1870, da man gravede efter Gulvsand i Bakken ved den. Kildehullet var ellers omsat af lange, kløvede Spaaner, og højt frodigt Græs voksede omkring Stedet og viste den overflødige Vandmængde paa Bakkeskrænten. Vandet i Kilden var meget klart; ovenpaa det svømmede en Del Andemad — meddeler Nissen-Ramten. Kilden er nævnt 1776 af Søren Abildgaard, der i sin Dagbog noterer: »Norden Byen er en langtrækkende høj Brink, paa vis (!) vestlige Ende er en Sundheds Kilde«²⁾. I »Danske Sagn« meddeles, at Kilden vanhelligedes af en syg Hest.

Hellig Kilde (Sdr. Rangstrup Herred, Ø. Løgum Sogn) fandtes paa Bardelund Bakke ved Hovslund. Denne hellige Kilde er nu forsvundet.³⁾ Sydøst for Lerskov fandtes Rolands Kilde, der dog vist ikke har været anset som hellig.⁴⁾

Kapellandam (Rise Herred, Løjt Sogn) fandtes i Skoven Lønholt. I Skoven Sillehole, sam-

¹⁾ Danske Sagn IV, Nr. 12. Lorenzen: Rejseskildringer, 55.

²⁾ Søndj. Aarb. 1906, 154. Endvidere Danske Atlas VII, 241. Trap. II, 347. Modersmaalet 19./12. 1911. Slesv. Sdgbt. 31./12. 1922.

³⁾ Sprogf. Alm. 1906, 104 ff. D. F. S. 1906/31: 3204.

⁴⁾ Danske Sagn IV, Nr. 12. Lorenzen: Rejseskildringer, 55.

me Sogn, er en Kilde, som kunde helbrede Vattersot og Koldfeber.¹⁾ Saa sent som i 1880 er der endnu blevet hentet Vand herfra. Kilden er paa Præstens Mark i Vi-Døffel (☉: hellig Pyt, Lavning). Sagnet melder, at Næsekongen Bars blev døbt i denne Kilde af en Munk fra Løjt Kloster. Kjelds Kilde paa Løjtkirkeby Nørregade har næppe været hellig. Den har sit Navn efter en Kjeld Krag, der skal have givet Kirken stort Jordegods. — Paa Barsø er nær ved Munkedalen Boy Baads Kilde, der nok heller ikke har været hellig. — I Skebjerg Skov, Stollig. (samme Sogn) stod til 1856 et mærkeligt Træ (Ahorrf), ved hvis Rod der udsprang en Kilde, som brugtes af syge, ligesom Junker Viggos Vand paa Varnæs Kirkegaard.²⁾

Helligvandskilde (Rise Herred, Rise Sogn) findes paa Præstegaardens Mark.³⁾

Hellig Kilde (Lundtoft Herred, Felsted Sogn) med Fattigblok fandtes ved Tumbøl.⁴⁾

Junker eller Ridder Viggos Vand (Lundtoft Herred, Varnæs Sogn) er en Vand-samling i et Hul ca. 2 Alen oppe paa Stammen af et Ahorntræ (Ær) paa Varnæs Kirkegaard. Vandet nød stor Anseelse i Omegnen paa Grund af sine helbredende Egenskaber. Det siges aldrig at slippe op. Sagnet fortæller, at Junker (Ridder) Viggo skal have bygget Kirken, og han skal sammen med sin Brud ligge begravet under det store Træ ved

¹⁾ D. F. S. B 26. Slesv. Sdgb. 31./12. 1922.

²⁾ Se Chronich des Kirchspiels Løjt ved Pastor Andresen; Degn C. N. Gammelgaards Beskr. af Varnæs.

³⁾ Indb. t. Stednavneudvalget 1912.

⁴⁾ Müllenhoff 1921, 112. Slesv. Sdgb. 31./12. 1922.

Kirkens østlige Ende. Viggo skal dog være begravet mange Aar efter hende. Han maatte nemlig, som Straf for sit Overmod, gøre en Rejse til den hellige Grav og kom først som Olding tilbage og satte sig paa sin Bruds Grav og døde efter med sine Læber at have suget et Hul i Træet, hvorudaf der rindede Vand, som slukkede hans Tørst. Endnu skal der i Hullet stadig findes Vand¹). I Nutidstraditionen fortælles, at Vandet i Træet er Ridder Viggos Taarer.

»St. Kirsten paa Bjerget« (Lundtoft Herred, Rinkenæs Sogn) var en berømt hellig Kilde, der besøgte til den nyere Tid²).

Hellig Kilde (Als Nr. Herred, Nordborg Landsogn) fandtes ved Thinghøj nær Landsbyen Holm. Kilden besøgte af mange syge, der drak af og vaskede sig i Vandet. Besøgene skal være Skyld i Holms Oprindelse. En Variant af Sagnet fortæller, at i Helligesø i Nærhed af Holm havde »Gudinden« nedlagt hellig Kraft, hvorfor mange Mennesker valfartede til Stedet — og Holm byggedes³). Sagnet, der sikkert er fra nyere Tid, lyder i høj Grad uægte, og jeg tror ikke, man uden videre tør fæste alt for stor Lid til det.

Kongens Kilde (Vis Herred, Bov Sogn) fandtes paa Oldemorstofts Eng tæt ved Haraldsdal. Navnene skal hentyde til Harald Klak, som i et Slag skal være blevet overvundet der. En Variant fortæl-

¹) Fr. Fischer: Slesvigske Folkesagn 1880, 62 f. Trap II, 361. Lorentzen: Rejseskildringer, 59. Danske Sagn III, Nr. 1911—12. Slesv. Sdgb. 31./12. 1922. Fotografi i D. F. S.

²) Trap II, 359, Sprogf. Alm. 1900, 24.

³) Müllenhoff 1921, 112. J. Raben: Folkesagn fra Als og Sundeved 1923, 50 f.

ler, at en Kong Valdemar har vandet sin Hest i denne Kilde; deraf Navnet.¹⁾

Mellemslesvig.

Grønnekilde (Flensborg) er en gammel Stenbrønd paa Havretorvet, hvortil Storcken bringer de smaa Børn, og fra Kilden fisker Mødrene dem op. En Søndag, naar Folk gaar fra Kirke, skal der komme et Vildsvin og rode ved en Sten ved Grønnekilde. Naar Stenen er løsnet, skyder en tyk Vandstraale frem af Jorden og vokser til en rivende Strøm, som skyller Byen bort.²⁾

Mølrøye (Ny Herred, Stenbjerg Sogn) »et par Bøsseskud fra Wolsrøye By« er en Kilde, hvis Vand er »befundet at være mineralsk, men er dog i Sognet meget elsket.«³⁾

Hjortehornsbrønden eller Hornbrønden (Gottorp Amt) ved Frederiksberg (en Bydel af Slesvig) ansaaes tidligere for helbredende. Sagnet fortæller, at Hyrder og Jægere i gamle Dage samledes ved en Kilde, hvorfor der efterhaanden opstod en Landsby omkring denne. En Dag tørrede Kilden ud og Folkene stedtes i stor Nød. Ved Nattetid gik en af Jægerne ind i Skoven for om muligt at skaffe Hjælp. Efter lang Tids Søgen saa han pludselig ganske nær ved sig en hvid Hjort med gyldent Gevir. Han lagde straks an, men fik Medlidenhed

¹⁾ Trap II, 465. D. F. S. 1906/31: 3271. Slesv Sdgb. 31./12. 1922. Hejmdal 9./2. 1925; smlgn. Müllenhoff 1921, 112 (Niehuus o: Nyhus, Bov Sogn).

²⁾ Müllenhoff 1921, 111. Hans Rasmussen: Sønderjyske Sagn 1899, 75. Slesv. Sdgb. 31./12 1922.

³⁾ Danske Atlas VII, 388. Müllenhoff, 112. Slesv. Sdgb. 31/12. 1922.

med Dyret, sænkede Buen og gik hjem. Næste Dags Morgen fandt man et gyldent Gevir ved Kilden, som nu gav Vand igen. Hjorten saaes aldrig mere. For det gyldne Gevir kunde der bygges en statelig Brønd.¹⁾

Hellig Kilde (Slis Herred, Sønder Brarup Sogn) havde knyttet et berømt Marked til sig. Markedet »holdtes Tirsdagen, Onsdagen og Torsdagen efter Jacobi«²⁾ og den der med forbundne Kirkemesse holdtes St. Jacobs Dag den 25./7. Markedet var en stor Folkefest for hele Angel, saa det »endog besøges af Grever og Adelsmænd«. Man havde en Tidsregning *iderefter*, f. Eks. »8 Dage efter Brarup«. Ugen hed »Brarup Uge«.²⁾ Brarup Marked er endnu meget stort.

Thorskilde [»Tordeskyel«] (Strukstrup Herred, Havetoft Sogn) ved Torsballe var i gamle Dage en besøgt Helligkilde, og har i den hedenske Tid maaske været viet til Guden Thor.³⁾

Lægedomskilde (Husum Herred, Svavsted Sogn) ved Svavsted fandtes Aar 1613. I Begyndelsen besøgte den meget, men den tabte dog snart sit Ry.⁴⁾

¹⁾ Müllenhoff 110 i. Hans Rasmussen, 76. Slesv. Sdgbl. 31./12. 1922.

²⁾ Danske Atlas VII, 651. Trap II, 531. Slesv. Sdgbl. 31./12. 1922. Lorentzen: Rejseskildringer, 183. Dr. H. i Skizzer 1855, 38 ff.

³⁾ Scr. Rer. Dan. VI, 578 Müllenhoff, 112. Trap II, 512. Slesv. Sdgbl. 31./12. 1922.

⁴⁾ Trap I, 247. Slesv. Sdgbl. 31./12. 1922.

Den sidste kamp for modersmålet i skolen.

4 aktstykker,

meddelt af H. L a u s t e n T h o m s e n.

Den 18. december 1888 udstedte overpræsidenten for Holsten og Slesvig en bekendtgørelse, hvorefter der med sommerhalvaaret 1889 skulde indføres udelukkende tysk skoleundervisning med undtagelse af ugentlig fire timer i religion i alle nordslesvigske almueskoler. Der indsendtes paa Vælgerforeningens initiativ en petition med over 10,000 skoleinteressenters underskrifter til regeringen om ophævelse af anordningen. Sagen fremdroges i synoder og landdag, alt forgæves.

Et tydeligt billede af, hvilken utilfredshed, ja hvilken sorg der voldtes ved bekendtgørelsen, vil man faa af efterfølgende ansøgninger om at beholde den meget sparsomme dansk-undervisning i det mindste i et enkelt lille skoledistrikt. Ansøgningerne og svarene paa dem gengives, som de er skrevne, paa tysk. Ansøgningernes forfatter er »Den nordslesvigske Skoleforening«s senere mangeaarige kasserer, gaardejer H i n r i c h T h o m s e n i Roost, og forøvrigt taler dokumenterne for sig selv.

Roost bei Arrild, Propstei Törningeln,
Kreis Hadersleben, den 18. Dezbr. 1890.

An

die Hohe Königliche Regierung, Abteilung für
Kirchen- und Schulwesen,
in Schleswig!

Die gehorsamst unterzeichneten 3 Hofbesitzer (Hinrich Thomsen, Hans Rostgaard Evald und Peder Ennemark) der Schulgemeinde Roost beantragen hierdurch ehrerbietigst:

»Die Hohe Königliche Regierung wolle gefälligst gestatten und verfügen, dass (mit Rücksicht auf § 6 des heute vor eben zwei Jahren, am 18. Dezbr. 1888 vom Königlichen Oberpräsidenten erlassenen Anweisung für den Unterricht in den nordschleswigschen Volksschulen«) vom 1. Januar 1891 an die Religionsunterricht in der Schule zu Roost nur allein in der dänischen Sprache gegeben und dass auch Dänischlesen und Schreiben in 2 Stunden wöchentlich geübt werden soll«.

Wenn eben wir 3 unterzeichneten Schulinteressenten mit diesem Antrage hervortreten, dann hat dies seinen Grund, aus Folgendem leicht ersichtlich: Die hiesige Volksschule wird jetzt von 19 — sage Neunzehn — schulpflichtigen Kindern frequentiert. Von diesen 19 schulpflichtigen Kindern sind 10 — also die grössere Hälfte — Kinder der Unterzeichneten (Thomsen 3, Evald 3, Ennemark 4). Die Eltern von 7 Kindern sind dänische Unterthanen (Tischler Olesen 4, Käthner Möller 3) und die letzten 2 Kinder haben in der Nachbargemeinde Rurup ihre Heimath, bezahlen hier Fremdenschulgeld und können also

garnicht in Betracht kommen, obwohl die Eltern dieser beiden Kinder, wie wir wohl behaupten können, mit unserem Antrage gänzlich einverstanden sind. Da die Väter der 7 Kinder dänische Unterthanen sind, dann haben sie in dieser Sache auch nicht mitzusprechen; doch, ohne sie gefragt zu haben, können wir versichern, dass auch sie mit unserer Bitte einverstanden sind. Wird das rekapituliert, ist Resultat, dass wir 3 gehorsamst Unterzeichnete Grund und moralische Berechtigung haben — auch sind wir alle 3 Mitglieder des Kirchen-Kollegiums — den vorerwähnten gehorsamen Antrag zu stellen. Die Königliche Regierung kann uns keine bessere, schönere Weihnachtsbescherung oder Neujahrsgabe schenken, als den Antrag bewilligen, und haben wir auch die sichere Hoffnung, dass er bewilligt werden wird. Im Namen unseres Heilandes, des Kinderfreundes bitten wir: »lassen Sie uns doch unsere Religion unbeschnitten in unserer alten Sprache behalten, wie wir es immer seit Einführung des Christenthums gehabt. Bedenken Sie doch, dass es für uns eine sehr harte Strafe ist, wenn z. B. unsere Kinder in der Schule lernen sollen, zu Gott im Himmel in einer Sprache zu beten, welche die meisten Eltern gar nicht verstehen können.« — Wenn die Hohe Königliche Regierung sich denken wollte, dass z. B. in den Jahren 1851—1863 die damalige dänische Regierung angeordnet hätte, dass in der Stadt Schleswig, Kiel, Altona u. s. f. in den Volksschulen nur in Dänisch mit Ausnahme von wöchentlich 4 Religionsstunden — und auch sogar wöchentlich 2 Stunden Religion auf Dänisch — Unterricht ertheilt werden sollte — ja, dann erlauben wir

uns allergehorsamst zu behaupten, ebenso in demselben Umfange wird jetzt h i e r Deutsch eingeführt, und noch strenger, denn wir sind ja doch nur 23 Jahre mit Preussen vereinigt, während in der Zeit 1851—1863 z. B. die Stadt Schleswig u. s. w. in Jahrhunderte unter Dänemark gestanden.

Wir bitten nochmals: »Erfülle unsere Bitte!« Es konnte eine Menge von Gründen angegeben werden für unseren Antrag, wie wir befürchten Zurückgehen der Religiösität, der Sittlichkeit, als Folge der Religionsunterricht in der deutschen Sprache, wie Gefahr vorhanden in mancher Beziehung vorliegt, was unser Kirchenvorstand und Kirchenkollegium zu jeder Zeit bezeugen können, wir wollen aber darauf verzichten, indem wir zuletzt erklären, dass wir nicht bezweifeln, dass die Hohe Königliche Regierung uns eine gute und gerechte Regierung sein will.

Allerunterthänigst

Hinrich Thomsen.

H. R. Evald.

P. Ennemark.

Schleswig, den 24. Dezember 1890.

Königliche Regierung.

J. Nr. II 17102

Auf das Gesuch vom 18. d. Mts. erwidern wir Ihnen mit dem Anheimstellen der Mittheilung an die beiden Mitunterzeichner desselben, dass wir nicht in der Lage sind, Abweichungen von den Vorschriften in den nord-

schleswigschen Volksschulen vom 18. Dezember 1888 zu gestatten.

Königliche Regierung,
Abtheilung für Kirchen- und Schulwesen
Schow.

An
den Hofbesitzer
Herrn Hinrich Thomsen
Wohlgeboren
in Roost
frei bei Arrild.

Roost bei Arrild, 5. Januar 1891.
Kreis Hadersleben, Regierungsbez. Schleswig.

An
Se. Excellenz,
den Herrn Minister der geistlichen p. p. Angelegenheiten
in Berlin.

Unterthänige Eingabe des Hofbesitzers Hinrich Thomsen
in Roost, betreffend
Ertheilung des Unterrichts in
der hiesigen Volksschule.

Ueber der in oben bezeichneten Sache erlaubte der allergehorsamst Unterzeichnete, nebst 2 Nachbarn, sich unterm 18ten Dezember 1890 mit einem gehorsamen Gesuche an die Königliche Regierung in Schleswig zu wenden. Eine Abschrift des fragl. Gesuches lege ich allergehorsamst bei.

Die Hohe Königliche Regierung in Schleswig hat mir unterm 24. v. Mts. einen abschlägigen Bescheid, aber ohne alle Motivierung, ertheilt. Auch eine Abschrift dieses Bescheids füge ich bei.

Allergehorsamst wende ich mich nun — auch im Namen der Mitunterzeichner des Gesuches vom 18. Decbr. 1890 — an Ew. Excellenz mit der unterthänigen Bitte »Ew. Excellenz wolle verfügen, dass in der Schule zu Roost die Religionsunterricht nur in der dänischen Sprache gegeben und dass w ö c h e n t l i c h in 2 Stunden Dänischlesen und Schreiben geübt werden soll«.

In der »Anweisung für den Unterricht in den nordschleswigschen Volksschulen vom 18. Dezbr. 1888« (Amtsblatt der Königl. Reg. zu Schleswig pro 1888 St. 60, Nr. 1240, Seite 629) wird im § 6 die Regierung ermächtigt, Ausnahmen zuzulassen, und eben mit Bezug auf diesen § hatten wir uns vertrauensvoll an die Königliche Regierung gewandt, mit der Ueberzeugung, dass eben dieselbe in der Lage war, Abweichungen gestatten zu können. Aus dem Bescheide vom 24. Decbr. 1890 haben wir gesehen, dass wir uns geirrt haben, und deshalb wende ich mich jetzt unterthänigst an Ew. Excellenz. Ich bitte und beantrage um unserer Kinder willen: »Erhöre unsere Bitte!« — Gründe weiter anzuführen werde ich jetzt unterlassen, es liegen so viele ernste vor; Ew. Excellenz werden sie eben so gut kennen, wie wir hier in Nordschleswig,

und als ein schlichter Bauer' hoffe ich, dass
mein Antrag nicht vergebens sein soll.

Unterthänigst
Hinrich Thomsen,
Hofbesitzer.

Berlin, den 2. Mai 1891.

Ministerium
der geistlichen, Unterrichts- und
Medizinal-Angelegenheiten.

U. III. A. Nr. 627.

Auf die Eingabe vom 5. Januar d. J. erwi-
dere ich Ihnen, bei Rückgabe der Anlagen,
dass Ihrem Gesuche, den Religionsunterricht
in der Schule zu Roost nur allein in der dä-
nischen Sprache erteilen zu lassen und zu
gestatten, dass wöchentlich in zwei Stunden
dänischlesen und dänischschreiben geübt
werde, nicht stattgegeben werden kann.

Zedlitz.

An
den Hofbesitzer
Herrn Hinrich Thomsen
in Roost.

Valget til Haderslev Kreds dag

den 4. Maj 1919.

I.

Revolutionen i Tyskland i 1918 medførte en Demokratisering af alle Valgbestemmelser; Socialisternes Programkrav om lige og direkte Valgret for alle Mænd og Kvinder over 20 Aar blev omsat til Virkelighed. Først blev disse Krav gennemført for Rigsdagens og Landdagens Vedkommende og derefter for Kreds dagene og Kommuneraadene. De nye Bestemmelser om Valg og Sammensætning af Kreds dagene udstedtes i Form af en Forordning med Lovkraft den 18. Februar 1919 (G. S. S. 23). Ifølge denne Forordning bortfaldt de større Grundejeres Valgforbund, saa at kun Købstædernes og Landkommunernes Valgforbund blev tilbage. Fordelingen af Mandaterne mellem dem skete som hidtil efter Folketal; derved fik Landkommunerne de Mandater, som de større Grundejere hidtil havde siddet inde med. Købstædernes Kreds dagsmænd valgtes af Byraadene uden Magistraten. Landkommunernes Kreds dagsmænd valgtes ved direkte Valg efter Forholdstalsvalgmetoden, den d'Hondt'ske Methode. Valgene til Kreds dagen skulde senest finde Sted den 4. Maj.

Medens de nævnte formelle Valgretsbestemmelser virkede ensartet i hele Tyskland henh. Preussen, traadte der for Nordslesvigs Vedkommende een Fak-

tor til, som satte sit Særpræg paa Stemningen, nemlig Udsigten til Genforeningen med Danmark. Den nationale Stemningsbølge overskyggede aldeles de i sig selv betydningsfulde demokratiske Fremskridt, som den nye Tilstand medførte. De blev taget dels som en Selvfølgelighed, dels som en Forberedelse til det kommende danske Styre. Udsigten til den kommende statsretslige Forandring virkede som noget Uundgaaeligt paa den tysksindede Befolkning, saaledes at den allerede nu gjorde sit Bo op; derved lettedes Overgangen til de nye Forhold.

II.

Ved Kredsvalsvalget i 1912 havde Danskerne erobret det sidste Mandat i Landkommunernes Valgforbund; ved de senere Valg var der ikke sket nogen Forskydning i national Henseende. Stillingen var altsaa denne: Tyskerne sad inde med de 5 Købstadsmandater og de 10 Mandater, som de større Grundejere raadede over, medens Danskerne raadede over de 10 Mandater fra Landkommunerne.

Ved Byraadsvalget den 2. Marts 1919 havde Danskerne i Haderslev vunden de 16 af 30 Mandater og i Christiansfeld 4 af 7. Det var derfor givet, at Danskerne vilde faa Flertal indenfor Købstædernes Valgforbund. Da Tyskerne indenfor Landdistriktet kun kunde faa et ubetydeligt Mindretal, vilde den nye Kredsvals Sammensætning blive et Modstykke til den gamle: nu vilde Tyskerne blive født Mindretal.

Under disse Auspicier fandt Kredsvalsmødet den 31. Marts Sted, i hvilket der skulde træffes nærmere Bestemmelse om Kredsvalsvalget.

Kredsudvalget konstaterede, at der af Kredsda-
gens 25 Mandater faldt 5 paa Købstæderne og 20 paa
Landkommunerne og foreslog, at hele Kredsen skul-
de danne eet Valgdistrikt til Valg af disse 20 Kreds-
dagsmænd. Herimod opponeredes der fra dansk Side,
idet der ifølge Forordningen af 18. Februar skulde
dannes Valgdistrikter med mindst tre Kredsda-
gsmænd og kun ses bort herfra, hvis en Dannelselse af Valg-
distrikter ikke var mulig. En Undladelse af en De-
ling ansaas for ulovlig. Man foreslog derfor en De-
ling i 6 Valgdistrikter. Det tyske Flertal vedtog dog
Kredsudvalgets Forslag. En Deling af Kredsen i
Valgdistrikter vilde muligvis have medført, at der
slet ingen tysk Kredsdaagsmand var bleven valgt fra
Landkredsen. Det var dog ingenlunde Hensigten
med det danske Forslag, at ville udelukke Tyskerne
og for at markere dette, tilbød Danskerne under For-
handlingen at ville gaa med til en Deling af Kredsen
i to Distrikter: i Østeramt og Vesteramt, men heller
ikke dette Forslag kunde Tyskerne acceptere.

Kredsdaagsbeslutningen kom til at lyde:

»Kredsdaagen beslutter imod Stemmerne fra
Landkommunernes Kredsdaagsmænd i Henhold til
Kredsudvalgets Forslag:

1. Antallet af de Kredsdaagsmænd, som skal væl-
ges i Haderslev Kreds, fastsættes til 25, hvoraf
der falder 5 paa Købstædernes Valgforbund og
20 paa Landkommunernes Valgforbund;
2. til Valget af de 20 Kredsdaagsmænd, som falder
paa Landkommunernes Valgforbund, forenes
alle Kredsens Kommuner og Godsdistrikter til
eet Valgdistrikt«.

III.

Valget af de 5 Kredsdaysmedlemmer, som tilkom Haderslev Købstad og Christiansfeld Flække, var indirekte. Valget skete paa den Maade, at Byraadets og Flækkeforsamlingens Medlemmer traadte sammen til en Valgforsamling, som under en selvvalgt Formands Ledelse foretog Valget ved at stemme paa i Forvejen godkendte Lister; Opgørelsen fandt Sted efter den d'Hondt'ske Methode.

Der var indgivet tre Lister: en dansk Liste: Liste Nielsen, en socialdemokratisk Liste: Liste Grünert og en tysk Liste: Liste Dr. Meyer. Den danske og den socialdemokratiske Liste havde erklæret Listeforbund.

Den danske Liste opstillede følgende Kandidater:

1. Købmand Julius Nielsen, Damager,
2. Tandlæge Jonathan Smith, Nørregade,
3. Møllersvend Anton Houborg, Slotsgade 14,
4. Dyrslæge Jakob Hansen, Christiansfeld,
5. Snedkermester Friedrich Adolphsen, Storegade.

Af denne Liste var de to førstnævnte hidtil valgte som Kredsdaysmænd for Landdistrikterne. Ved de forandrede Valgbestemmelser mistede de deres Valgbarhed for Landets Vedkommende. Da Haderslev Købstad nu for første Gang kunde sætte danske Kredsdaysmænd ind i Kredsdagen, var man enig om, at sætte dem først paa Listen. Det tredje Mandat kunde Danskerne ogsaa besætte, hvorimod det fjerde og femte rimeligvis vilde tilfalde Tyskerne. Om dette tredje Mandat kom der til at staa en Kamp i Gruppemødet, idet baade Arbejderne og Christiansfelderne

krævede deres Mand sat ind som Nr. 3. Da ingen vilde staa tilbage, afgjordes Sagen ved Lodtrækning. Derved kom Arbejdernes Repræsentant: Møllersvend Houborg til at staa som Nr. 3, medens Dyrslæge Hansen, Christiansfeld, blev Nr. 4. Den femte Plads ansaas som haabløs, men dens Indehaver kom alligevel senere ind i Kreds dagen, da Julius Niensens Mandat bortfaldt ved hans Død.

Købstædernes Kreds dages mænd skulde vælges af en Valgforsamling, som bestod af Byraadene uden Magistraten; Valgforsamlingen skulde selv vælge sin Formand. For Haderslev Købstads Vedkommende var det utvivlsomt, at Borgmesteren som født Medlem af Magistraten ikke kunde deltage i Valget: derimod var det tvivlsomt, om Borgmesteren i Christiansfeld kunde vælge. Christiansfeld havde ingen Magistrat, men den Politimyndighed, som i Haderslev laa ved Magistraten, sad Borgmesteren i Christiansfeld alene inde med. Ud fra dette Synspunkt maatte man frakende Borgmesteren i Christiansfeld Valgret. Sagens praktiske Betydning var den, at Borgmesterens Stemme vilde sikre Tyskerne to Mandater, mens de ellers kun vilde faa eet. Derfor blev man paa dansk Side enig om at frakende Borgmesteren Stemmeret med den ovenfor anførte juridiske Begrundelse.

Valghandlingen, som fandt Sted paa Raadhuset Søndag den 4. Maj 1919, Eftermiddag Kl. 3, forløb programmæssig. Den danske Byraadsgruppens Formand blev valgt til at lede Valghandlingen. Fra dansk Side blev der protesteret imod, at Borgmesteren i Christiansfeld deltog i Forhandlingen; fra tysk Side hævdede man hans Valgret; ved Afstemningen forkaste-

des hans Valgret; Borgmesteren krævede saa en skriftlig Protest mod hans Udelukkelse tilføjet Valgprotokollen. I denne hedder det:

»Herved maatte tilbagevises af Valgforstanderen:
1. Flækkeforstander Borgmester Achtnich fra Christiansfeld, fordi han efter Valgbestyrelsens Mening ikke var valgberettiget. Herr Achtnich erklærede: Jeg protesterer imod min Tilbagevisning. Jeg er bleven forskriftsmæssig indbudt og anser mig for valgberettiget«.

Afstemningen gav følgende Resultat:

Liste Nielsen	Liste Grünert	Liste Meyer
20 Stemmer	5 Stemmer	12 Stemmer

Valgresultatet blev opgjort den 10. Maj under Ledelse af Valgkommissæren for Købstæderne: Borgmester Dr. Schindelhauer. Valgkommissæren og det tyske Medlem af Valgbestyrelsen ansaa Borgmester Achtnichs Udelukkelse for uberettiget, mens de danske og det socialdemokratiske Medlem var af modsat Anskuelse. Ved Fordelingen af Mandaterne kom det til Lodtrækning mellem den danske og den socialdemokratiske Liste; derved vandt den danske Liste. Resultatet blev som Følge deraf, at den danske Liste fik fire Kandidater valgte, den tyske een, derimod den socialdemokratiske Liste slet ingen.

IV.

Som nævnt, vedtog Kredsagens tyske Flertal, at hele Landkredsen skulde danne eet Valgdistrikt, for derigennem at skaffe det tyske Mindretal de bedste Chancer for at faa nogle valgt. Kandidatlisten maatte derfor omfatte hele Kredsen. For at lette Op-

stillingen af Kandidaterne og for at faa en retfærdig Fordeling af Kandidaterne paa hele Kredsen, vedtog den danske Gruppe, at lægge det i Kreds dagen forka-stede Forslag om Deling af Kredsen i 6 Distrikter til Grund for Kandidatopstillingen. I hvert af disse Di-strikter skulde der sammenkaldes til Møder, som skulde udpege Kandidaterne i den Rækkefølge, de vilde have dem valgt. Af disse Distriktslister skulde saa selve Hovedlisten sammensættes.

Denne ensartede Opstilling truedes en Tid lang af Krav, som stilledes fra Sønderjydsk Arbejderfor-enings Side. For at bevare den nationale Front over-for Tyskerne cnedes man efter flere Forhandlinger om, at 3 Repræsentanter for denne Forening skulde sættes paa Listen paa sikre Pladser. Det overdroges til et Udvalg, bestaaende af Tandlæge Smith, Gdr. J. H. Schmidt og Gdr. N. Thuesen, at ordne Række-følgen af Kandidaterne paa Hovedlisten. Udvalget gik frem paa den Maade, at det tog de 6 første af Di-striktslisterne, derefter de 3 Arbejderforeningsrepræ-sentanter, dernæst de øvrige tidligere Kreds dags-mænd og fordelte de sidste 7 Pladser, hvoraf de 4 an-saas som sikre, ved Lodtrækning.

Den danske Liste kom derefter til at se saaledes ud:

1. Gdr. Erik Efsen, Halk,
2. Gdr. Nis Thuesen, Skovrup,
3. Gdr. J. H. Schmidt, Vojensgaard,
- 4 Gdr. Johan Nissen, Strandelhjørn,
- 5 Gdr. Kloppenborg Skrumsager, Københoved,
6. Bygmes. er Nis Timmermann, Kastrup,
7. Arbejder, Hans Ebbesen, Djernæs,
8. Meje. ibestyrer Mads C. Jessen, Høgelund,

9. Boghandler Niels Hansen, Toftlund,
10. Gdr. Chr. Michaelsen, Kastvraa,
11. Møller Marius Top, Branderup,
12. Gdr. Peter Lassen, Rødding,
13. Gdr. Bejer Hostrup, Høgsbrogaard,
14. Gdr. Johannes Brandorff, Højrup,
15. Farver Magne Hansen, Jels,
16. Forpagter Jens Høyer, Billeslund,
17. Gdr. Jef. Gotthardsen, Hjortvad,
18. Gdr. Jørg. From, Fjelstrup,
19. Gdr. Ludvig Hybschmann, Favsbjerg,
20. Gdr. Peter Tønder, Birkelev.

Fra tysk Side opstilledes ligeledes en Liste paa 20 Kandidater, hvoraf valgtes:

1. Gdr. Carl Koch, Mariegaard,
2. Gdr. Peter Hjorth, Østergasse.

Valget var denne Gang direkte. Afstemningen fandt Sted i 77 Distrikter. Der afgaves paa den danske Liste 13,279 Stemmer, paa den tyske Liste 2005 Stemmer. I Henhold dertil erklæredes 18 af den danske og 2 af den tyske Liste for valgt. Resultatet blev altsaa, set fra et dansk Standpunkt, endnu bedre end man havde haabet.

Hele Kredsagen havde altsaa følgende Sammensætning: 22 Danske og 3 Tyske. Dermed var det givet, at Kredsens Forvaltning for Fremtiden vilde blive ledet af de danske Kredsagsmænd; i Særdeleshed af dem, som kom til at sidde i Kredsudvalget.

J. S m i t h.

Et Par Bidrag til Sønderjyllands Historie efter 1864.

Ved

H. P. H a n s s e n.

I.

En Retskendelse.

Der fandtes ingen politisk Organisation i Sønderjylland før i 1888, da den nordslesvigske Vælgerforening blev stiftet.

Men der fandt et intimt Samarbejde Sted mellem en Række selvkaarede Førere, som repræsenterede alle Strøg af Nordslesvig og sad inde med Befolkningens Tillid hver paa sin Egn.

Nedenstaaende Retskendelse giver Oplysninger om, hvem der tog Initiativet og fattede de afgørende politiske Beslutninger i Aarene omkring 1870:

I m N a m e n d e s K ö n i g s.

In Untersuchungssachen

wider

den Buchhändler Sabroe hier & Consorten

wegen Übertretung des § 12 der Verordnung vom 11. März 1850 betreffend die Verhütung eines die gesetzliche Freiheit und Ordnung gefährdenden Missbrauchs des Versammlungs- und Vereinigungsrechts,

hat das Königliche Amtsgericht II in seiner Sitzung vom 4. Januar 1870, an welcher Theil nahmen,

Hr. Ober-Amtsrichter v. Stemann,
 der Gastwirth Erichsen und
 der Kornhändler Claus Petersen

als Schöffen
 beide heute
 vereidigt

als Gerichtsschreiber, der Sekretair Quitzow
 als Polizeianwalt Hr. Bürgermeister Lüders,
 in Erwägung

- 1, dasz es durch die stattgehabte Verhandlung festgestellt worden, dass am 3. Septbr. v. J. im Locale der »Harmonie« Gesellschaft zu Hadersleben eine Versammlung stattgefunden hat, in welcher die in dem Blatte »Dannevirke« vom Sonnabend den 4. Septbr. v. J. abgedruckte, den Artikel 5 im Prager Frieden betreffende Adresse beschlossen worden ist, ohne dasz von dieser Versammlung eine Anzeige bei der hiesigen Polizeibehörde gemacht worden war;
- 2, dasz es somit klar ist, dasz in der beregten Versammlung eine öffentliche Angelegenheit erörtert und berathschlagt worden ist;
- 3, dasz die Verordnung vom 11. März 1850 über die Verhütung eines die gesetzliche Freiheit und Ordnung gefährdenden Miszbrauchs des Versammlungs- und Vereinigungsrechts im § 1. verfügt:

»Von allen Versammlungen, in welchen öffentliche Angelegenheit erörtert oder berathen werden sollen, hat der Unternehmer mindestens 24 Stunden vor dem Beginne der Versammlung unter Angabe des Ortes und der Zeit derselben Anzeige bei der Ortspolizei zu machen«;

und dasz es im § 12 eben derselben Verordnung heiszt:

»Wenn eine Versammlung ohne die in § 1 vor-

geschriebene Anzeige stattgefunden hat, so trifft den Unternehmer eine Geldstrafe von 5 bis 50 Thalern oder Gefängnisstrafe von 8 Tagen bis zu 6 Wochen. Derjenige der den Platz dazu eingeräumt hat und jeder, welcher in der Versammlung als Vorsteher, Ordner, Leiter oder Redner aufgetreten ist, hat eine Geldbusse von 5 bis 50 Thalern verwirkt.«

Diese Verordnung auch in der Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten vom Jahre 1867 Nr. 62 in gesetzlich vorgeschriebener Weise publicirt worden ist:

dasz es ferner im § 338 des St. G. B. heizt:

»hat Jemand mehrere Uebertretungen begangen, so kommen die sämmtlichen dadurch begründeten Strafen zur Anwendung.«

4, dasz durch die stattgehabten Verhandlungen und durch das eigene Geständniss der betreffenden Angeklagten festgestellt ist:

a, dasz der Gutsbesitzer Nicolai Ahlmann auf Werthemine, der Tabacksfabrikant Jens Peter Junggreen in Apenrade und der Buchhändler Theodor Sabroe in Hadersleben nicht nur als Unternehmer der zur Frage stehenden Versammlung fungirt haben, sondern auch in derselben als Redner aufgetreten sind; mithin sich in beiden Beziehungen nach dem angeführten § 338 des St. G. B. strafbar gemacht haben.

b, dasz der frühere Advocat Salicath sowohl den Platz zu der fraglichen Versammlung eingeräumt hat, als auch in derselben als Redner aufgetreten ist, mithin sich ebenfalls einer zweifachen Uebertretung schuldig gemacht hat;

c, dasz folgende Angeklagte nur als Redner in

der mehrerwähnten Versammlung aufgetreten sind namentlich:

- 1, der Redacteur Hans Rudolph Hiort Lorenzen in Hadersleben;
 - 2, der Dr. med. Paul Anton Madvig daselbst
 - 3, der Rentier Jes Andreas Detlefsen daselbst
 - 4, der Redacteur Jacob Claudius Pingel in Sonderburg
 - 5, Hofbesitzer Christian Nielsen in Weibeck;
 - 6, Gutsinspector Raunsøe in Gram;
 - 7, der frühere Küster Peter Jörgensen in Mummark;
 - 8, der Müller Jens Frederik Riddermann Wieland in Gram;
 - 9, der Hofbesitzer Hans Lassen in Lysabild;
 - 10, der Hofbesitzer Peter Skau in Bockshave;
 - 11, der Gutsbesitzer Hans Tellus Möller auf Gammelgaard;
 - 12, der Redacteur C. A. Willemoes in Flensburg;
 - 13, der Buchhändler Gustav Johannsen in Flensburg;
 - 14, der Hofbesitzer Hans A. Krüger in Beftoft.
- d, dasz der Hofbesitzer Christian Hanssen auf Nørremølle und der Ziegeleibesitzer Chr. Callesen auf Posekier zwar bei der beregten Versammlung gegenwärtig gewesen sind; es jedoch nicht festgestellt ist, dasz dieselben sich an der Versammlung in gesetzwidriger Weise betheilt haben,

für Recht erkannt:

- 1, die Angeklagten, Gutsbesitzer Nicolai Ahlmann, Fabrikant Jens Peter Junggreen und der Buchhändler Theodor Sabroe werden als Unternehmer der Versammlung vom 3. Septbr. 1869 ein Jeder in eine Geldbusze von 5r, welche event. durch eine 8 tägige Gefängnisstrafe abzubüßen ist, und

- weil sie als Redner in der gedachten Versammlung aufgetreten sind, ein Jeder in eine, event. durch eine 2 tägige Gefängnisstrafe zu verbüssende, Geldbusze von 5r verurtheilt; auch schuldig erkannt, die Kosten ein jeder mit 4r an die Redaktur des Amtsgerichts zu erlegen.
- 2, Der Angeklagte, der frühere Advokat Salicath, wird weil er den Platz zu der Verhandlung am 3. Septbr. 1869 eingeräumt hat, in eine event. durch eine 2-tägige Gefängnisstrafe zu verbüssende Geldbusze von 5r und weil er als Redner in der Versammlung aufgetreten ist in eine event. durch eine 2-tägige Gefängnisstrafe zu verbüssende Geldbusze von 5r verurtheilt; auch schuldig erkannt, an Kosten 4r an die Redaktur des Amtsgerichts zu erlegen.
 3. die Angeklagten
 - 1, der Redakteur Hans Rudolph Hiort Lorenzen in Hadersleben,
 - 2, der Dr. med. Paul Anton Madvig daselbst;
 - 3, der Rentier Jes Andr. Detlefsen daselbst;
 - 4, der Redakteur Jacob Claudius Pingel in Sønderburg;
 - 5, der Hofbesitzer Christian Nielsen in Weibeck;
 - 6, der Gutsinspektor Raunsoe in Gram;
 - 7, der frühere Küster Peter Jörgensen zu Mummark;
 - 8, der Müller Jens Fried. Riddermann Wieland in Gram;
 - 9, der Hofbesitzer Hans Lassen in Lysabild;
 - 10, der Hofbesitzer Peter Skau in Bockshave;
 - 11, Gutsbesitzer Hans Tellus Möller auf Gammelgaard;
 - 12, der Redakteur C. A. Willemoes in Flensburg;
 - 13, der Buchhändler Gustav Johannsen daselbst;
 - 14, der Hofbesitzer Hans A. Kryger in Beftoft;

werden Jeder, weil sie in der Versammlung am 3. September v. J. als Redner aufgetreten sind, in eine event. durch eine 2-tägige Gefängnisstrafe abzubüßende Geldstrafe von 5r verurtheilt, auch jeder schuldig erkannt, 2r an Kosten an die Redaktur des Amtsgerichts zu erlegen.

Dahingegen werden

- 4, der Hofbesitzer Christian Hanssen auf Nörmölle und der Ziegeleibesitzer Chr. Callesen auf Posekier freigesprochen und die sie betreffenden Kosten niedergeschlagen.

V. R. W .

Ausgefertigt Hadersleben im Königlichen Amtsgericht I. den 4. Januar 1870.

G. v. Stemann.

II.

En Protokol.

Under den haarde Edskamp, der førtes i Sønderjylland fra Slutningen af Halvfjerdserne, blev der afholdt et Vælgermøde i Gram den 20. August 1881. Af en Deltager i Mødet — saavidt jeg har kunnet faa oplyst Gaardejer H. Thomsen, Roost — blev der optaget følgende Protokol over Mødet, som her aftrykkes, fordi den giver et godt Billede af den Tids indre Brydninger:

Vælgermøde i Gram Slotskro den 20. August 1881.

Efter Indbydelse fra de Herrer Skrumsager, Kjøbenhoved, og Arnum, Bovlund, havde der til det ovennævnte Møde, der som offentligt Møde var anmeldt for Politiet og derfor overværet af en Gendarm, indfundet sig 75 Mænd fra alle de forskellige Sogne i Haderslev Vesteramt. Mødet aabnedes Kl. 10

1. Formiddag af Indbyderen Skrumsager, Kjøbenhoved, der først takkede de Mødte, fordi de saa

talrigt var efterkommen Indbydelsen, og Iernæst, under Henvisning til 17. Marts mødet i Vojens og de der tagne Bestemmelser, gjorde Rede for Hensigten med dette Møde i Dag, nemlig høre Befolkningens eller rettere Forsamlingens Udtalelser over, hvad den mente om Stillingen med Hensyn til det forestaaende Rigsdagsvalg, og om, hvad der var bleven forhandlet paa Vojensmødet. Han foreslog dernæst Hörlück, Rurup, til Ordstyrer, og Forsamlingen valgte ham enstemmig dertil ved Akklamation.

2. Hörlück, Rurup, erklærede, at han med Tak modtog Hvervet som Ordstyrer, takkede for den Tiltro, man viste ham, og bad om Overbærenhed, hvis han ikke skulde være Hvervet voksen. Han opfordrede Enhver, der ønskede at udtale sig, at bede ham om Ordet, og Ordet gaves først til
3. Kloster, Rødding, søgte at eftervise, at Vojensmødet ikke havde været og ikke kunde betragtes som noget offentligt Møde, da Indbydelsen til det ikke var sket offentlig. Han lagde derfor ikke stor Vægt paa, hvad der var bestemt ved dette Møde.
4. Skrumsager, Kjøbenhoved, forklarede, at han ikke heller ansaa Afgørelsen ved Mødet i Vojens for normgivende, men at han og Arnum derfor havde indbudt til Dagsmødet, for at se og høre, hvorledes Forsamlingen, der vel nok kunde betragtes som repræsenterende Befolkningen, vilde stille sig til Sagen, og om den ønskede de Bestemmelser, der vare tagne i Vojens, videre fremmede, eller om den vilde forkaste, hvad der var afgjort.
5. Jacobsen, Brønsmølle, foreslog, under Henvisning til et Forslag, der for nogle Dage siden var frem-

kommet i »Dannevirke«, om det ej var passende at vælge en Mand af hver Kommune, og de saa samledes til et stort Møde, for at faa et korrekt Indtryk af Folkestemningen, og han vilde ønske, at de Kommuner, der ikke hørte til 1ste Valgkreds, men hvor man ogsaa før havde valgt paa Krüger, ogsaa skulde tages med.

6. Arnum, Bovlund, talte om de Mødtes Antal ved Aabenraa Mødet for Vesteregnet, at de kun havde været meget faa, at han derfor ikke lagde videre Vægt paa Udfaldet af samme Møde eller paa den Afstemning, hvorimod han havde protesteret, der til Slutning var foretaget. Han foreslog Lassen, Lysabild, som Kandidat til Rigsdagen efter Krügers Død og motiverede Forslaget.
7. Jacobsen, Brønskjærmark, mente, at det ved Aabenraa Mødet var slaaet fast, at Krüger ikke burde genvælges, og spurgte, om denne Afgørelse ikke fremdeles skulde staa ved Magt; for hans Part ansaa han den for afgørende.
8. Lund, Kjøbenhoved, var villig til at tiltræde Arnums Forslag at vælge paa Lassen efter Krügers Afgang, men kun paa den Betingelse, at Lassen tilfredsstillende skulde afgive en offentlig Erklæring.
9. Skrumsager, Kjøbenhoved, svarede Jacobsen, Kjærmark, at paa det lille Møde i Vojens var afgjort, at Krüger skulde genvælges. Paa Mødet i Aabenraa havde han ikke været tilstede. Denne Forsamling i Dag var indkaldt paa Basis af Vojens Mødet, og derom vilde han gjerne høre de Tilstedeværendes Mening, nemlig først om Krüger burde genvælges.
10. Thomsen, Roost, vil ubetinget have Krüger gjen-

- valgt; men finder det rimeligst, at man dernæst enes om en Reservekandidat for ham, hvis han muligvis pludselig skulde gaa bort.
11. Lund, Kjøbenhoved, var af Thomsens Mening.
 12. L. Jensen, Reisby, talte imod at gjenvælge Krüger, han vilde ikke støtte Arnums Forslag for Lassen og kunde ikke forstaa, at man kunde tænke paa ham, saaledes som han havde stillet sig til Edsspørgsmaalet, man maatte da hellere søge en anden Kandidat, muligvis Junggreen.
 13. Hörlück, Rurup, vilde først have klaret, om Krüger skulde vælges eller ej.
 14. Jensen, Reisby, mente, at Mødet ikke var »offentligt« nok til, at man kunde tage Beslutning derom.
 15. Refslund sen., Bovlund, havde forstaaet Indbydelsen saaledes, at Skrumsager og Arnum ønskede at faa en Mening om Folkestemningen, og at de Mødte kun kunde give deres egen personlige Mening tilkjende, men at de ellers intet Mandat havde til at optræde i Folkets Navn.
 16. Jacobsen, Brønskjærmark, fastholdt, at det ved Aabenraa Mødet var afgjort, at Krüger ikke skulde vælges igen, og det vel endog med $\frac{2}{3}$ af de der afgivne Stemmer, altsaa med stort Flertal, og det havde været et rigtigt »offentligt« Møde, hvor hele Nordslesvig havde været repræsenteret.
 17. Thomsen, Roost, mente, at hvis Junggreen ikke havde sammenkaldt Mødet til Aabenraa men f. E. til Gram, havde Flertallet uden al Tvivl og maaske endog $\frac{9}{10}$ af de Tilstedeværende stemt for Krügers Gjenvalg.
 18. Jacobsen, Brønskjærmark, antog, at Pladsen ikke kunde gjøre noget til Sagen.
 19. Lund, Kjøbenhoved, talte for, at det bedste var, at man søgte at opnaa Enighed.

20. Jacobsen, Brøns Mølle, stemte deri med den foregaaende Taler, men maatte som den bedste Udvej fastholde at faa en Delegeret valgt for hver Kommune at disse da kunde samles til et stort Møde; de mindre Møder lagde han ikke stor Vægt paa.
21. Hansen, Vodder, talte for og mente, at der gerne kunde tages Beslutning i Dag.
22. Appel, Rødding, syntes, at det burde klares, om Forsamlingen vilde slutte sig til det i Vojens vedtagne, event. som Resultat vedtage en Beslutning, som de 5 i Vojens valgte kunde holde sig til, naar de samledes med Delegerede fra Als og Sundeved.
23. Jensen, Reisby, havde ikke rigtig Tillid til de 5 Mænd, der var valgt i Vojens, i det mindste havde han ingen Tillid til Friis, Eisbøl, og Sabroe, Haderslev, det var derfor bedst ikke at godkende Vojensmødet.
24. Refslund sen., Bovlund, mente tværtimod, at man skulde vedtage, at de Valgte i Vojens skulde fremme Sagen, der burde jo dog nogen til at tage sig af Sagen.
25. Jacobsen, Brøns Mølle, talte imod 17-Mandsforsamlingen i Vojens og dens Competence, især naar det i Aabenraa d. 2. Aug. afgjorte ikke skulde staa.
26. Skrumager, Kjøbenhoved, talte for at faa at vide, om Forsamlingen syntes, at Komiteen fra Vojens skulde fremme Sagen eller Komitevalget annulleres. Han mente, at Forsamlingen godt kunde bestemme derover.
27. Jacobsen, Brønskjærmark, talte for et Møde af Valgmænd, af alle danske Valgmænd. Forsamlingen i Dag ansaa han for incompetent.
28. Hansen, Kastrup, gav dernæst et klart Foredrag

over Anledningen til Mødet i Vojens, hvortil han var den ene Indbyder, og forklarede godt og tydeligt, hvad Meningen med det paa Vojens vedtagne var. Han forelagde tilsidst Forsamlingen det Spørgsmaal til Afgørelse, om den vilde godkende Vojensmødet og det der vedtagne — det var paa ingen Maade vedtaget, at Junggreen skulde udpeges som Reserve for Krüger — eller forkaste og der approbere det.

29. Jacobsen, Brøns Mølle, talte imod Sagen i det Spor, som Indbyderne ønskede den fremmet, talte om Referatet i »Dannevirke« med Hensyn til Junggreen, anbefalede denne og talte godt for ham.
30. Jensen, Reisby, talte imod, at Bestemmelse toges her med Hensyn til Krügers Gjenvalg og mente, at mange f. E. Thomsen, Roost, tog altfor megen Hensyn til Krügers Person og hans personlige Ønsker.
31. Thomsen, Roost, gjorde Jensen, Reisby, opmærksom paa, at det just var for Sagens og ikke for Personens Skyld, at Krüger burde gjenvælges, og det kunde enhver, der vilde, vistnok ogsaa indse.
32. Arnum, Bovlund, vilde have at vide, om de Fem maatte rejse til et Møde med Delegerede fra Als og Sundeved eller ej, og da helst paa et vist Grundlag, som her blev bestemt.
33. Jacobsen, Kjærmark, talte for Valget af en Mand med det levende Ord, ikke for Krüger.
34. Kloster, Rødding, talte saavel imod Mødet i Dag som imod Mødet i Vojens — derimod for Mødet i Aabenraa, navnlig hvad Competence angaar, — og han talte for Junggreen.
35. Skrumtsager, Kjøbenhoved, talte og bad om at faa et Resultat.

36. Jacobsen, Brøns Mølle, fremkom med det Ændringsforslag, at Skrumsager og Arnum skulde indbyde til et offentligt Møde. Han anbefalede Junggreen og forklarede, naturligvis kun efter de Oplysninger, han var i Stand til at give, hvorfor Junggreen nu havde erklæret sig villig til at modtage Valg og før havde nægtet det.
 37. L. Jensen, Reisby, gav atter et Par Ord til Bødste som Anbefaling for Junggreen.
 38. Lund, Kjøbenhoved, vilde ikke have en bestemt Kandidat fastslaaet i Dag, han vilde faa Skrumsager og Arnum givet Fuldmagt til i Overensstemmelse med Vojensmødet at forhandle videre og foretage forberedende Skridt.
 39. Refslund sen. Bovlund talte i lignende Aand.
 40. Jacobsen, Kjærmark, talte atter imod Vojens Mødet og den der valgte Kommités Competance.
 41. Physant, Langetved, mente, at man godt kunde faa de 5 i Vojens valgte Herrer til at foretage forberedende Skridt, og det drog sig nu om, om man vilde have Bud med dem til Alsingerne og Sundvedderne.
 42. Thomsen, Roost, mente, at Diskussionen nu havde varet længe nok, og at Ordstyreren gjerne kunde lade afstemme over, hvad Indbyderne ønskede.
 43. Jensen, Rejsby, vilde slet ikke have afstemt.
 44. Hørlück, Rurup, lod nu som Ordstyrer afstemme over, »om Forsamlingen vilde anerkjende Valget af de to Mænd, Skrumsager og Arnum, fra Vojensmødet og »have Bud« med dem«.
- Dette vedtoges af Forsamlingen med overvældende Majoritet, nemlig med alle Stemmer imod 8.
45. Skrumsager, Kjøbenhoved, udtalte, at de paa

- Mødet i Vojens valgte vilde bygge videre paa, hvad de ved Mødet i Dag havde erfaret og siden erfarede om Stemningen, og gjentagende bad han de Tilstedeværende om at udtale dem.
46. Appel, Rødding, talte om, at det nu vel nærmest burde fastslaaes, om Forsamlingen vilde have Krüger eller en anden valgt, det være sig Junggreen eller Lassen eller muligvis en anden.
 47. Jacobsen, Brøns Mølle, afgiver den Erklæring, at han har misforstaaet Afstemningsemnet, at han ogsaa nok vil »have Bud« med de 5, og at han tiltræder Majoriteten.
 48. Skrumsager, Københoved, vilde gerne have uaget bestemt, hvortil han og Arnum kunde holde dem.
 49. Appel, Rødding, kan kun optræde personlig ved en mulig Afstemning, navnlig paa Grund af en foregaaende Udtalelse af Kloster med Hensyn til Stemningen for Junggreen i Klosters Omgivelser, thi Appel, der jo dog var fra samme Egn, havde ikke mærket til nogen saadan Stemning.
 50. Arnum, Bovlund, mente, at alle kun var mødte personlig; men Skrumsager og han vilde gerne have et Tillidsvotum af Forsamlingen.
 51. Refslund sen., Bovlund, kunde stemme, ikke alene for sig selv men for alle, som han havde talt med om denne Sag i hans Egn, nemlig for at vælge paa Krüger.
 52. J. Schultz, Harreby, udtalte som sin Overbevisning, at Krüger burde dø som Rigsdagsmand, men at man jo kunde udse hans event. Efterfølger, maaske Junggreen.
 53. Lund, Københoved, talte for Krüger og hans Program.
 54. Jacobsen, Brøns Mølle, holdt en lang Tale imod

- Krügers Gjenvalg. Han vilde ikke have Krügers Person tillagt saa stor Vægt, han vilde have en Mand valgt, der kunde møde i Berlin; han fandt det uhørt, og aldrig før var i noget Land, hvor Parlamentarismen var indført, noget saa upraktisk forekommet, at man vilde vælge eller valgte en Mand til Folkets Talsmand, der var syg, og aldrig kunde indtage sin Plads.
55. Skrumsager, Kjøbenhoved, ønskede Afstemning foretagen over det Punkt, om man vilde have Krüger gjenvalgt eller ej.
56. Hørlück, Rurup, lod derover afstemme, og det vedtoges med alle imod 11 Stemmer, at Krüger skulde vælges igen.
57. Skrumsager, Kjøbenhoved bad nu Forsamlingen, om den vilde udtale sig med Hensyn til en Reservekandidat for Krüger, og muligvis nævne Personer, som den fandt egnede til at være Krügers Efterfølger, hvilket maaske ikke var saa ligetil, især da, saavidt Skrumsager vidste, der ikke fandtes en bestemt Mand, om hvem det kunde siges, at »han var et Hoved højere end alt Folket«. I et længere og vel motiveret Foredrag forelagde han nu dette Spørgsmaal til nærmere Eftertanke og henviste til Lassen, Lysabild. —
58. Jacobsen, Brøns Mølle mente, at det ikke var rigtigt og heldigt at vælge Lassen efter Krügers Afgang, thi hvis Lassen nedlagde Mandatet som Landdagsmand, vilde Alsingerne og deres Medvælgere jo kun atter vælge en Mand, der ligesom Lassen var villig til at aflægge Eden. —
59. Hansen, Kastrup vilde ubetinget have en bestemt Erklæring fra Lassen — dertil skulde Skrumsager og Arnum vende. —
60. Jensen, Reisby kaldte det Vægelsindethed at vælge Lassen og holdt paa Junggreen.

61. Hansen, Kastrup, mente, at Lassen kunde være ligesaa god som Junggreen.
62. Jacobsen, Kjærmark, fandt en stor Forskjel paa Junggreen og Lassen og udviklede, hvorfor han holdt paa Junggreen.
63. Skrumsager holdt paa at faa en fast og bestemt Erklæring af Lassen, saa kunde han nok vælge paa ham.
64. Jensen, Reisby, fandt det misligt at stole paa Lassens Overgang, som han kaldte det, nemlig fra Edsaflæggelsens Standpunkt og til Krügers Program.
65. Kloster, Rødding, var imod Lassen og for Junggreen.
66. Lund, Kjøbenhoved, mente, det vilde være det heldigste, om Lassen, som Reservekandidat, mødte ved Mødet, som Skrumsager og Arnum skulde med til, og der udtalte sig. —
67. Kloster, Røding, mente, at han kunde holde Valgmøder rundt om og der udtale sig og lade sig interpellere. —
68. Lund, Kjøbenhoved, kunde ligesaa godt stemme paa Junggreen som paa Lassen og syntes bedst om Lassen.
69. Arnum, Bovlund, anbefalede Lassen, da vi der kunde vente med Sikkerhed, at Vælgerne fra Als og Sundeved var villige til at gaa med. Han udtalte sig imod Referatet i »Dannevirke« om Vojensmødet, men det hed sig, at Stemningen der havde været meget for Junggreen, efter hans Mening var det ikke sandt. —
70. Skrumsager, Kjøbenhoved, skønnede ligesom »Dannevirke«.
71. Jacobsen, Brøns Mølle fandt det ikke passende at holde paa Lassen for ikke at udsætte ham for Fristelse, til at formaa ham til at afgive en Erklæ-

- ring med Hensyn til Edsspørgsmaalet, der maa-
ske kunde være i Strid med hans eget Indre.
72. Skrumsager, Kjøbenhoved: Forslaget med Lassen
var fremkommet fra Folk, der staaer Lassen meget
nær, og naar de ikke tog i Betænkning at anbefale
ham, kunde vi for den Sags Skyld godt følge
med. —
73. Lund, Kjøbenhoved, bragte paa Bane, at der endnu
kun var talt om Lassen og Junggreen, og at
der muligvis kunde findes en 3die Kandidat. —
74. Jensen, Reisby, syntes ikke om en 3die Kandidat,
han mente, to var tilstrækkelig. —
75. Lund, Kjøbenhoved, mente, at det var rigtigst og
vigtigst at den udpegede Reservekandidat havde
Folket med sig, og muligvis kunde der gerne
foreslaas en passende Mand, som ingen tænkte
paa, og det var godt at høre Udtalelser derom. —
76. Appel, Rødding, holdt Lassen for at være ligesaa
god som Junggreen; han holdt ubetinget først paa
Krüger, og over denne sin Opfattelse gjorde Ap-
pel Rede for Forsamlingen i et større Foredrag,
der fulgtes med stor Interesse og hilstes med Bi-
fald.
77. Hansen, Kastrup, henledte Opmærksomheden paa
Callesen, Posekjær, som Krügers event. Efterføl-
ger og anbefalede at ofre denne Mand en Tanke
78. Thomsen, Roost, og ligeledes
79. Lund, Kjøbenhoved, syntes godt om Callesen og
anbefalede han.
80. Hansen, Kastrup, talte endnu for Callesen og
mente, at han ene kunde være paa sin Plads i
Rigsdagen og ogsaa var vel skikket til at være
Krügers Efterfølger.
81. Kloster, Rødding, og ligeledes
82. Jensen, Rejsby, vilde ikke have Callesen.

83. Skrumsager, Kjøbenhoved, talte om, at Forhandlingerne nu vel gjerne kunde afsluttes. —
84. Refslund sen., Bovlund, vilde have, at der skulde afstemmes over, om der i »Dannevirke« skulde gives en offentlig Beretning om Mødet, for at det ikke skulde gaa her med et muligt Referat, som det var gaaet med Vojensmødet.
85. Hørlück lovede som Ordstyrer, at der nok skulde komme et Referat, lille men korrekt, til »Dannevirke.« —
86. Skrumsager talte endnu engang, foranlediget af de foregaaende Udtalelser, om Forhandlingerne paa Mødet i Vojens.
87. L. Jacobsen, Brøns Mølle, anbefalede Skrumsager og Arnum ved det forestaaende Møde (Timandsmøde i Aabenraa) at virke hen til, at et offentlig, almindeligt Valgmøde blev afholdt. —
88. Skrumsager erklærede, at noget Bindende vilde ikke blive afgjort, at det i alt Fald enten paa den ene eller anden Maade vilde blive Folket forelagt til Godkjendelse eller Forkastelse.
89. Lund, Kjøbenhoved, mindede endnu engang om, at det kunde være godt, om Reservekandidaten helst mødte ved et Møde og klarede sin Stilling.
90. Skrumsager: »Ja, naar Krüger ikke skal vælges, men ellers finder jeg det upassende, at hans udsete Efterfølger holder Valgmøder, saa længe Krüger er vor Mand og lever«. —
91. Jacobsen, Brønskjærmark, talte endnu engang om Krüger og imod hans Valg. —
92. Skrumsager, Kjøbenhoved, og dernæst
93. Physant, Langetved, svarede kort derpaa, og slutelig gav
94. Skrumsager en kort Melding eller Tegning over Resultatet af Mødet i Dag og erklærede Forhandlingerne for afsluttede og Mødet for hævet.

95. Hørlück, Rurup, Ordstyreren, takkede for den Orden, der havde hersket under Mødet og for Forsamlingens Tillid til ham, og udbragte et Leve for H. A. Krüger, der af Forsamlingen besvaredes med et nifoldigt kraftigt Hurra.

Mødet havde varet i samfulde $4\frac{1}{2}$ Timer uden nogen Pavse, og flere af de Herrer, der gjentagende havde Ordet, især begge Indbyderne, Appel Rødding, og Jacobsen, Brøns Mølle, udviklede deres Anskuelser udførligt og i længere Taler.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker ifølge Beslutning af sidste Generalforsamling fremtidig i **April**.

Indhold af I. Halvbind 1926.

Holger Hjelholt: Pastor Chr. Christiansen, Medelby	Side 1— 77
Kr. Refslund Thomsen: Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele	» 78—115
Aug. F. Schmidt: Helligkilder i Sønderjylland	» 116—127
H. Lausten Thomsen: Den sidste kamp for modersmaalet i Skolen	» 128—134
J. Smith: Valgene til Haderslev Kreds	» 135—140

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. RÆKKE

II. HALVB.

1926

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**
København,
for Danmark, Norge og Sverige.

Sønderjydske Aarbøger

2. Række

1926

II.

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. P. Hanssen.

Thade Petersen.

Dr. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1 9 2 6.

Indhold.

Holger Hjelholt: Pastor Chr. Christiansen, Medelby	Side 1— 77
Kr. Refslund Thomsen: Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele	» 78—115
Aug. F. Schmidt: Helligkilder i Sønderjylland	» 116—127
H. Lausten Thomsen: Den sidste kamp for modersmaalet i Skolen	» 128—134
J. Smith: Valgene til Haderslev Kreds dag den 4. Maj 1919	» 135—142
H. P. Hanssen: Et Bidrag til Sønderjyllands Historie	» 143—160
H. P. Hanssen: Den danske Fredsdelegations Rejse til Paris og London i 1919	» 161—204
Dorthea Baumann: Af Heinrich Raimund Baumanns Erindringer..	» 205—242
A. P. Tuxen: Als og Alsingerne	» 243—269
P. H. Moos: Søgaard omkring Aar 1800 ..	» 270—277
Feltbreve	» 278—283
Thade Petersen: Sønderjylland 1925 ..	» 284—316

Den danske Fredsdelegations Rejse til Paris og London i 1919.

Dagbogsoptegnelser.

Af H. P. Hanssen.

Fredsdelegationen bestod af 4 Repræsentanter for de fire store politiske Partier, Landstingsmand Alexander Foss for det konservative Folkeparti, Folketingsmand N. Neergaard for Venstre, daværende Forsvarsminister P. Munch for det radikale Venstre og Landstingsmand C. V. Bramsnæs for Socialdemokraterne, de hidtilværende nordslesvigske Repræsentanter for Sønderjylland, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Nis Nissen og H. P. Hanssen, samt Redaktør Andreas Grau som Medlem af Mellemslesvigsk Udvalg, dertil Etatsraaderne H. N. Andersen og E. Glückstadt som særlig sagkyndige i økonomiske Spørgsmaal.

Efter at der paa et Par forberedende Møder i Udenrigsministeriet var opnaaet Enighed om Behandlingen af det sønderjydske Spørgsmaal paa Fredskonferencen, fastsattes Afrejsen til Torsdag den 27. Februar 1919, Klokken 3 Eftermiddag. Til den fastsatte Tid gik vi ombord i Ø. K.'s Motorskib »Fionia«. Med dette Skib skulde jeg i August Maaned 1914 have foretaget en Rejse til Siam, men da jeg en Maanedes Tid før var paa Baldersbæk efter Indbydelse af Landstingsmand Holger Petersen for at modtage nyttige Vink vedrørende Rejsen, kom Østerrigs Ul-

timatum til Serbien, og dermed var jeg klar over, at Rejsen maatte opgives.

Etatsraad H. N. Andersen modtog os, bød os velkommen ombord, og anviste os selv vore Kahytter. Klokken 3 stod vi ud af Frihavnen. Mens vi gik op ad Øresund, gav Etatsraaden os Reglerne for Maaltiderne og anviste os vore Pladser ved Bordet. Ved 4 $\frac{1}{2}$ Tiden passerede vi Kronborg. Det havde stormet stærkt i de foregaaende Dage, men nu var Stormen ved at lægge sig, og vi mærkede ikke videre til Søgangen, da vi stod ud i Kattegat.

Overrejsen var meget behagelig. Vi samledes til alvorlig Forhandling et Par Timer hver Formiddag og hver Eftermiddag og drøftede indgaaende alle de Spørgsmaal, der efter vor Mening kunde komme til Forhandling paa Fredskonferencen.

Vi besluttede at rette en Henvendelse til den franske Presse straks efter vor Ankomst til Paris og udarbejdede en Fællesudtalelse, som fik følgende Ordlyd:

»Den danske Delegation repræsenterer de fire store Partier i den danske Rigsdag, de slesvigske Repræsentanter repræsenterer baade Nordslesvig og Mellemslesvig. Alle ser de paa Løsningen af det slesvigske Spørgsmaal med samme Øjne; det danske Folk er som andre Folk delt i politiske Partier med vidt forskellige Anskuelser om indre Spørgsmaal, men i denne Sag staar disse Partier enige. Delegationen er kommet for overfor Fredskonferencen at give Udtryk for denne Enighed nu, da det danske Folks Ønske om Genforening kan ventes virkeliggjort som Følge af de Allieredes Sejr.

Det fælles Ønske, der samler det danske Folk i Kongeriget og i Slesvig, er, at den nye Grænse skal drages i Overensstemmelse med Folkenes Selvbestemmelsesret paa Grundlag af en fri Folkeafstemning. Vi ønsker, at denne Afstemning for Nordslesvigs Vedkommende skal foregaa snarest muligt, efter at Landet er rømmet af tyske Trop-

per, og at Nordslesvig skal betragtes som en Helhed ved Afstemningen.

I Flensborg og de øvrige mellemslesvigske Distrikter, for hvis Vedkommende der overfor Konferencen af Danmarks Repræsentanter er fremsat Ønske om Afstemning, ønsker vi, at denne Afstemning skal foregaa kommunevis, og at den skal finde Sted 8 Uger efter at disse Egne er rømmede for tyske Tropper. Naar vi ønsker, at der skal være en Frist, er det, for at det fornødne Oplysningsarbejde kan foregaa, men vi ønsker, at Fristen ikke skal vare længere end dertil nødvendigt, da der i Befolkningen i disse Egne er et stærkt Ønske om en snarlig Afgørelse af dens Skæbne.

Vi nærer den fuldeste Tillid til, at Fredskonferencen vil sikre en Afgørelse af det slesvigske Spørgsmaal i Overensstemmelse med Selvbestemmelsesretten, der for dette Spørgsmaals Vedkommende allerede i 1866 paa Frankrigs Initiativ er fastslaaet ved Pragfredens Artikel 5. Spørgsmaalet ligger saa klart, at vi haaber paa en snarlig Afgørelse. Det vilde være en stor Glæde for de danske Slesvigere og for hele det danske Folk, om Beslutningen om Afstemningen i Slesvig kunde blive taget allerede ved den forestaaende Præliminærfred, og Afstemningen finde Sted snarest muligt efter denne. Og vi haaber da, at Overdragelse til Danmark af de Egne, som i Henhold til Afstemningen maatte blive genforenede med Danmark, vil kunne ske straks efter Afstemningen, uanset om ikke alle de Spørgsmaal, der andet Steds skal ordnes, til sin Tid er afgjorte.

Danmark ønsker Genforeningen med alle, der tænker og føler Dansk, men ønsker ikke at have indenfor sine Grænser en samlet tysk Befolkning, der er stærk nok til at skabe en tysk Irredentisme og bringe Brud paa den nationale Enhed, der har været Danmarks Lykke.

Vi føler os forvissede om, at Fredskonferencen vil modtage disse vore Ønsker med Velvilje.»

Særlig indgaaende og omhyggeligt drøftede vi Vælgerforeningens Forslag til Afstemningsregler. Vi vedtog til Slut enstemmigt at tilstille Fredskonferencen følgende Forslag:

I.

»Nordslesvig opfattes som en Helhed, hvis Befolkning ved at stemme med Ja eller Nej tilkendegiver, om den vil genforenes med Danmark.

I Flensborg og de andre Distrikter i Mellemslesvig, hvorfra Ønske om Afstemning fremkommer, finder saadan Afstemning Sted kommunevis, saaledes at Afstemningen i hver enkelt Kommune tages som vejledende Grundlag ved Afgørelsen af Grænsen

II.

Stemmeret ved disse Afstemninger faar alle over 20 Aar gamle Mænd og Kvinder, hjemmehørende i Afstemningsomraadet, som

- a) er født i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Tønder Amter,
- b) eller har haft fast Ophold inden for disse Amter siden den 1. Januar 1900,
- c) eller er født i de nævnte Amter, men udvist af de hidtilværende Myndigheder.

III.

Stemmeretten udøves skriftligt under Former, der sikrer hver enkelt sine frie Viljesytring. Myndighederne maa ikke øve nogen Indflydelse paa Afstemningen. Enhver stemmer i den Kommune, hvor han har hjemme, de udviste i den Kommune, hvor de ved Udvisningen havde hjemme.

IV.

Afstemningsomraadet maa, før Afstemningen foretages, være rømmet af de tyske Tropper, for Flensborgs og de øvrige mellemslesvigske Distrikters Vedkommende mindst 8 Uger før Afstemningen. Samtidig med Rømningen indsættes der en blandet Kommission, som er udrustet med tilstrækkelige Magtmidler til at sørge for, at Oplysningsarbejdet kan foregaa frit og uforstyrret, saa at en retfærdig Afstemning kan finde Sted. Da de hidtilværende Forvaltningsmyndigheder i stor Udstrækning mødes med Mistillid af den danske Befolkning, bemyndiges den blandede Kommission til paa Begæring af mindst 20 Vælgere i Landkommuner og Amtsdistrikter, mindst 200 Vælgere i Kredse, at fratage disse Forvaltningsmyndigheder den udøvende Magt og indsatte en anden i Stedet.

V.

Hos den danske Befolkning i Flensborg og Mellemslesvig og i vide Kredse af Befolkningen i Nordslesvig findes den Opfattelse, at det er nødvendigt, at Flensborg og de mellemslesvigske Afstemningsdistrikter besattes af allierede eller neutrale Tropper mindst 6 Uger, før Afstemningen finder Sted.«

De økonomiske Spørgsmaal drøftedes ligeledes indgaaende, og det vedtoges at fremsætte følgende Udtalelse overfor Fredskonferencen:

»I det Øjeblik, Principperne for det danske Slesvigs Tilbagegivelse til Danmark skal fastsættes, bliver det nødvendigt at træffe en Ordning af de finansielle Forhold, som knytter sig dertil.

Danmark er af den Mening, at det vilde være uretfærdigt, hvis det ved Inkorporationen skulde komme til at bære en Del af de uhyre Udgifter, som den preussiske Militarisme har paalagt den danske Befolkning i Slesvig. Der er jo i Virkeligheden ingen Tvivl om, at disse Udgifter ikke har skabt produktive Værdier i denne Provins, som tværtimod i de forløbne Aar har maattet betale uhyre Skatter for at bidrage til Opretholdelsen af det preussiske Regimente.

Danmark er altsaa af den Mening, at det vilde være en retfærdig Ordning af det finansielle Spørgsmaal at fastsætte, at der skal tilbagebetales Tyskland en Del af de 58 Mill., som Danmark modtog i 1865 som det Beløb, der repræsenterede dets Kvota-Andel i Landets samlede Statsgæld paa det Tidspunkt, saaledes at denne Del sættes i Forhold til dels den Folkemængde, dels det Landomraade, som vender tilbage til Danmark. Dog maa der til denne Sum lægges Værdien af de Statsaktiver, som de Territorier, der skal inkorporeres, har erhvervet siden 1864. Aktiver af rent militær Natur bør dog i alle Tilfælde ikke indbefattes deri.

Overfor de samlede Krav, der kan stilles i Overensstemmelse med det foregaaende, og hvis endelige Fastsættelse bør underkastes Afgørelse af en hertil af de allierede og associerede Magters Fredskonference nedsat Kommission, kan Danmark paa sin Side stille de betydelige Fordringer, det har paa Tyskland, Fordringer, som sand-

synligvis langt overstiger det Beløb, som Danmark paa sin Side vil have at betale. De hidrører væsentlig fra folkeretsstridige Handlinger fra Tysklands Side.«

Endelig drøftedes Optionen og de dermed i Forbindelse staaende Forhold.

For at undgaa Minefaren løb vi op med Norges Kyst til Højde af Bergen, gik derfra over imod Newcastle, ned med den engelske Kyst, kastede Søndag Eftermiddag Anker ved Themsens Munding og naaede Mandag Formiddag Klokken 10 til B o u l o g n e.

Undervejs havde vi daglig modtaget traadløse Telegrammer og var derigennem underrettet om Udviklingen af den Ministerkrise, der i disse Dage var udbrudt hjemme i Danmark. Etatsraaden var den første paa Dækket om Morgenen, stadig i godt Lune og meget underholdende. Samværet ombord var meget behageligt. Der var rig Lejlighed til at drøfte alle Tidens brændende Spørgsmaal, og der var megen Sagkundskab repræsenteret i Fredsdelegationen.

Da vi ankom til Boulogne, var det Regnvejr. Vi maatte ligge i Havnen til Klokken 2 og spiste endnu vor sidste Frokost ombord, før vi forlod vort herlige Skib, der skulde videre til Colombo efter Kopra. I Havnen var alt idel Travlhed. Det vrimlede med kinesiske Kulier, der var ansat som Havnearbejdere, da Franskmandene laa ved Fronten. Klokken 3 afgik Iltoget til Paris. Der blev stillet tre Kupeer til Fredsdelegationens Raadighed. Rejsen gik over Amiens, hvor vi saa stærke Spor af Kampen, nedskudte Bygninger og Tusinder af Granathuller udover Markerne paa begge Sider af Banen.

Den 3. Marts Klokken 8 Aften ankom vi til Paris, hvor vi paa Banegaarden blev modtaget af den dan-

ske Gesandt, Kammerherre Bernhoft, hele den danske Legation, Professor Verrier, H. V. Clausen og flere. Vi blev indlogerede i tre Hoteller. De to Etatsraader i Hotel Meurice, de danske Parlamentarikere og Andreas Grau i Hotel Cotinental, Kloppeborg-Skrumsager, Nis Nissen, Fuldmægtig Laage Petersen fra Udenrigsministeriet, som ledsagede Delegationen, og jeg i Hotel Deux Mondes. Vi udsendte Henvendelsen til den franske Presse og mødtes efter Aftale i Etatsraad Andersens Salon i Hotel Meurice Klokken 9½ Aften.

Forhandlingerne begyndte med, at Kammerherre Bernhoft afgav en Beretning om Sagens Stilling. Den 21. Februar havde han i Overensstemmelse med Udenrigsministeriets Instruktion, som atter var i Overensstemmelse med Vælgerforeningens Resolution af 17. November 1918, ført Sagen frem for den belgiske Kommission. Direktør L a r o c h e i det franske Udenrigsministerium havde Dagen efter Forhandlingerne sagt: »Den danske Fremstilling var Ærligheden og Redeligheden selv«. Amerikanerne havde været særdeles velunderrettede, men havde erklæret sig enige med os, hvad ligeledes Englænderne havde gjort. Pichon og Tardieu repræsenterede Frankrig i Kommissionen. Tardieu var særlig indflydelsesrig og syntes ligeledes at være enig med os. Japanerne og Italienerne havde derimod ikke udtalt sig endnu. Amerikanerne havde erklæret, at Grænserne maatte sættes saaledes, at der ikke skabtes nye Irredentaer. Efter at Forhandlingerne var sluttet, havde Pichon spurgt, om ingen ønskede yderligere Oplysninger.

L a n s i n g havde spurgt, hvorledes vi havde tænkt os Ordenens Opretholdelse, naar Tropperne tog

port. Efter at dette Spørgsmaal var besvaret, havde Lansing endvidere spurgt, om vi havde tænkt os, at Slesvig vilde blive givet tilbage uden de tyske Skattebyrder. Dette Spørgsmaal var blevet besvaret med Ja. Lansing havde endelig spurgt: »Vil dette ikke være en stærk Opfordring til Tyskerne om at stemme dansk?« Dernæst havde han spurgt om Fristerne. Det var af Kommissionen blevet antydet, at det maatte betragtes som ønskeligt, at der fastsattes en 6 Maaneders Frist, inden Afstemningen fandt Sted i Mellemslesvig, og ligeledes, at Landet blev rømmet for tyske Tropper i et Bælte sydfor Afstemningslinien.

Fredspræliminærerne, fortsatte Bernhoft, vil blive fastsat 12 Dage fra Dato i Trier. Kommissærerne, som skal lede Afstemningen, vil blive udnævnt af Fredskonferencen.

Til disse Meddelelser af Kammerherren sluttede sig en livlig Drøftelse. Delegationen opfordrede ham efter tidligere Aftale til at være dens Ordfører overfor Kommissionen og til i denne Egenskab at ordne en Sammenkomst med den, samt søge at skaffe sig Underretning om, hvilke Spørgsmaal, Kommissionen især kunde ønske besvaret. Delegationens næste Møde blev fastsat til Tirsdag den 4. Marts, Klokken 3 Eftermiddag.

Tirsdag den 4. Marts 1919.

Tilstede var i Etatsraad Andersens Salon Klokken 3 Eftermiddag hele Delegationen, Kammerherre Bernhoft og Magister H. V. Clausen.

Kammerherren meddelte, at Kommissionen vilde modtage Delegationen Torsdag den 6. Marts, Klokken 10 Formiddag, i Udenrigsministeriet. Det havde end-

nu ikke været ham muligt at faa oplyst, hvilke Spørgsmaal der vilde blive Delegationen forelagt, men han vilde fortsætte sine Bestræbelser. Vi drøftede derefter endnu en Gang Punkt for Punkt de vedtagne Afstemningsregler, som paany blev godkendt. Etatsraad Andersen havde endnu ikke faaet Forbindelse med Englænderne og Amerikanerne, men vilde fortsætte sine Bestræbelser. Næste Møde fastsattes til Onsdag den 5. Marts Klokken 3 Eftermiddag i Etatsraad Andersens Salon.

Onsdag den 5. Marts 1919.

Delegationen, Kammerherre Bernhoft og H. V. Clausen samledes som aftalt. Bernhoft meddelte, at han havde talt med de amerikanske Medlemmer af Kommissionen. De fandt ikke, at der var Grund til at afgive en ny Fremstilling af Spørgsmaalet. Det kunde betragtes som afgjort, at der blev Afstemning i begge Omraader. Man ønskede særlig Oplysning om Fristernes Længde og om Besættelsen af Landet.

Alexander Foss meddelte i Tilslutning dertil, at han havde haft Lejlighed til at tale med et andet Medlem af Kommissionen, som havde spurgt, om Danmark var interesseret i, at Svenske og Nordmænd fik Sæde i den Kommission, der skulde lede Afstemningen, og endvidere, hvorfor man ikke fra dansk Side ønskede Afstemning helt ned til Slien. Dertil havde han svaret, at der ikke var fremkommet Ønsker fra Befolkningens Side syd for den af Bernhoft dragne Afstemningslinje. Skulde Befolkningen i Sydslesvig afstemme, vilde det desuden efter hans Mening afføde en for de nordligere Distrikter skadelig tysk Agitation. Vedkommende havde desuden talt om Afstemningsreglerne og billiget, at Besæt-

telsen ikke omfattede Slesvig By. Han havde ytret, at man næppe vilde sende Tropper, men nøjes med at sende et Par Krigsskibe. Alexander Foss havde benyttet Lejligheden til ogsaa at bringe det finansielle Spørgsmaal paa Tale. Der var ikke blevet indvendt noget imod, at man tog Statsgælden fra 1864 som Udgangspunkt, men man havde henvist til, at dette Spørgsmaal vilde blive overvist til Finanskommissionen.

Etatsraad H. N. Andersen meddelte, at han havde været i Forbindelse med Englænderne, hvem han i Forvejen under et Ophold i England havde overgivet et af Udenrigsministeriet udarbejdet Memorandum. De ønskede den Gang, at vi vilde gaa længere imod syd ned mod Kanalen og til Gængæld for, at vi var blevet skaanet for Krigens Rædsler, overtage en Del Byrder her. Han havde oplyst, at dette vilde være farligt for Danmark og hævdede, at Danmark som Kanal-Vogter vilde blive en Skuffelse for de Allierede. Fra engelsk Side gik man nu, som han havde kunnet konstatere, ud fra de Synspunkter, som Kammerherre Bernhoft havde gjort gældende overfor Kommissionen.

Dr. Munch tog bestemt Afstand fra enhver Tanke om at udstrække Afstemningsomraadet til Dannevirke-Slien. Dertil bemærkede Etatsraad Andersen, at der endnu var Understrømninger tilstede, som stiledede længere syd paa, men at han dog havde faaet det bestemte Indtryk, at Afgørelsen vilde falde i Overensstemmelse med de af Kammerherre Bernhoft fremsatte Ønsker.

Neergaard: Den nationale Enhed, som hidtil har været Danmarks Styrke, maa absolut ikke brydes. Dette maa vi bestemt hævde. •

Dr. M u n c h oplæste et Udkast til de Udtalelser, som Kammerherre Bernhoft efter Delegationens Ønske og paa dens Vegne skulde fremsætte overfor Kommissionen. Udkastet blev, hvad Indholdet angik, godkendt af Delegationen, mens Kammerherren selvfølgelig kunde bruge den Form, som han fandt mest passende.

Etatsraad A n d e r s e n: Vor Hovedopgave maa nu være at underbygge Kammerherrens Udtalelser og at styrke hans Autoritet, saa det staar klart for alle, at han har hele Nationen bag sig.

Det vedtoges endnu, at vi den følgende Søndag skulde paa en Biltur til Reims og muligvis tillige til Noyon.

Torsdag den 6. Marts 1919.

Efter Aftale mødte hele Delegationen Klokken 9,40 i Hotel Meurice, hvor der holdt 3 Biler, som hurtigt førte os til det franske Udenrigsministerium. Vi kørte ind i Gaarden, hvor Vognene gjorde Holdt, gik derpaa op ad Trapperne og blev vist ind i et Par Ventesale, som var meget pragtfuldt udstyret, alt var holdt i rødt og Guld.

Efter at have ventet et Kvarters Tid blev vi af en Adjudant ført ind i Forhandlingssalen til den saakaldte belgiske Kommission. Det var en lang, smal Sal med et hesteskoformet Bord. Midt foran Tværbordet præsiderede T a r d i e u med Amerikaneren, Professor H a s k i n s paa sin højre og Englænderen, Sir E y r e C r o w e paa sin venstre Side. Ved Siden af Sir Eyre Crowe sad det andet engelske Medlem af Kommissionen, Professor H e a d l a m M o r l e y. Ved højre Side af Professor Haskins sad det andet amerikanske Medlem, S. D. E m b i c k. Paa venstre Side

af Bordet sad Direktøren i det franske Udenrigsministerium, L a r o c h e, to Japanere og en Belgier, paa højre Side to Italienerne. Tilstede var endvidere som Sekretær Englænderen C a r n e g i e.

Kammerherre B e r n h o f t forestillede os enkeltvis, inden Forhandlingerne begyndte, og Tardieu gav os alle Haanden, før vi satte os. Vi fik Plads anvist mellem begge Længdeborde. I første Række sad Bernhoft og Munch, derefter Foss og Neergaard, H. P. Hanssen og Etatsraad Andersen, Bramsnæs og Kloppenborg-Skrumsager, H. V. Clausen og Glückstadt, Nis Nissen og Andreas Grau.

Før Forhandlingerne aabnedes, tog Tardieu et Cigaretfederal frem og bød de nærmestsiddende en Cigaret, selv tændte han ogsaa en. Derpaa fik Kammerherre Bernhoft Ordet for at afgive den aftalte Beretning, i hvilken han konstaterede Rigsdagens og den tilstedeværende Delegations fuldstændige Enighed med Hensyn til de Synspunkter, der i Mødet den 21. Februar var blevet gjort gældende overfor Kommissionen.

Der rettedes derpaa af Kommissionen en Del Spørgsmaal til os, som forekom mig meget forstandige, og som viste, at Kommissionen havde indgaaende Kendskab til Sagen. Mens vi svarede, var der mange Par kloge, forskende Øjne rettede mod os. Særlig interesseret var aabenbart Amerikaneren Professor H a s k i n s, som øjensynlig var godt inde i Forholdene. Da vi saaledes helt uforberedt under Drøftelsen af Afstemningsreglerne motiverede Forslaget om at fattsætte Fristen for Bosættelse i Afstemningsomraadet til den 1. Januar 1900 med Henviisning til Voldspolitikken, spurgte han straks: »Hvorfor 1900,

Køllerpolitikken begyndte jo dog 1898«. Vi maatte saa forklare, at Udvisningerne fortsattes i de første Aar, og at der først kunde regnes med en deraf tøl-gende Indvandring fra 1900. Ogsaa L a r o c h e, titu-lær Minister og Direktør i det franske Udenrigsmini-sterium, lagde under Forhandlingerne indgaaende Kendskab til Forholdene for Dagen. Mange af Spørgs-maalene blev rettede til mig. Laroche spurgte især om Mindretallenes Stilling, da dette var et principielt set meget vigtigt Spørgsmaal med Hen-blik paa de mange svævende nationale Spørgsmaal. Han spurgte specielt, hvilke Garantier Danmark kunde byde med Hensyn til den fremtidige Behand-ling af et eventuelt tysk Mindretal indenfor Rigets Grænser. A l e x a n d e r F o s s svarede: »De Garan-tier, der ligger i Danmarks frie Forfatning og frisin-dede Lovgivning, særlig hvad Kirke- og Skolespørgs-maal angaar.« Spørgsmaalet blev derefter udsat, idet vi blev opfordret til at præcisere dette nærmere i en skriftlig Erklæring. Det samme var Tilfældet med Optionsspørgsmaalet. Vi blev ligeledes, hvad det angik, efter en kort Drøftelse opfordret til at frem-sætte et skriftligt Forslag. Da Forhandlingerne slut-tede, gav Tardieu os alle Haanden til Afsked.

Klokken 1 var en Del af os indbudt til Frokost hos Bernhoff. Tilstede var af Delegationen: Alexan-der Foss, Neergaard, Kloppenborg-Skrumsager, Nis Nissen og jeg, endvidere Formanden for Senatets udenrigske Udvalg, Vicomte de Cornudet, Direktør Laroche, Magister H. V. Clausen, Professor Verrier og Franz von Jessen.

Efter Frokosten kom Neergaard og Clausen i Samtale om fransk Kunst. Jeg afbrød dem og bad,

da jeg ikke selv taler Fransk, Neergaard om at indlede en Samtale med Laroche om Forholdene i Nordslesvig. Dette gjorde han. Jeg blev ogsaa draget ind i Samtalen, idet Franz von Jessen kom til og tilbød sig som Tolk. Vi drøftede derfor Forholdene ret indgaaende, og Laroche billigede, saavidt vi kunde skønne, i det hele vore Synspunkter og gik blandt andet, som Mellemslesvigsk Udvalg ønskede, ind paa at afkorte den oprindeligt paatænkte 6 Maaneders Frist mellem Afstemningerne i Nordslesvig og Mellemslesvig.

Om Aftenen var jeg indbudt til Middag hos Franz von Jessen, som boer i en køn lille Villa i Udkanten af Byen. Tilstede var endvidere: Alexander Foss, Neergaard, Direktør Prior og Forfatteren Johs. Jørgensen. Franz von Jessens nydelige lille franske Soldaterbarn, som han havde taget til sig, efter at Faderen var falden, sang for os. Samtalen var meget livlig. Franz von Jessen rettede stærke Angreb paa Regeringen og ligeledes paa den saakaldte Oktoberadresse. Da han under Angrebene citerede Udtalelser af den tidligere franske Gesandt i København, Conty, og tog hans Parti overfor Professor Høffding, med hvem Gesandten havde haft et Sammenstød, greb Alexander Foss ind og sagde hvast, at af de to Mænd foretrak han Høffding, idet han tilføjede en meget skarp Bemærkning om Conty. Neergaard sluttede sig til Alexander Foss og tog ligeledes Professor Høffdings Parti.

Franz von Jessen overgav Neergaard Kopier af vigtige Telegrammer, som under Krigen fra Paris var blevet afsendt til ham og Etatsraad Andersen, men som de ikke havde modtaget. Han troede, at Tele-

grammerne var blevet undertrykt af Censuren. Neergaard vilde undersøge dette nærmere. Baade Franz von Jessen og Prior hævdede, at Regeringen var meget daarligt anskrevet i Frankrig. Johs. Jørgensen stemte i med og stadfæstede dette.

Fredag, den 7. Marts 1919.

Om Formiddagen aflagde Madame de Quirielle, (Jaques de Coussange) mig en Visit paa mit Hotel. Vi talte ene sammen i en Timestid; hun var meget elskværdig og medgørlig. Hun sagde, at saavidt hun kunde se, var ingen fremstaaende dansk Politiker Tilhænger af Dannevirkelinien. Dette stadfæstede jeg.

Alexander Foss, Neergaard og Dr. Munch aflagde imens en Visit hos Udenrigsminister Pichon, som de fandt meget velvillig stemt. Han havde ytret, at han fandt de danske Krav meget moderate, men at han meget vel forstod Ønsket om at bevare Nationalstaten og at blive fri for tyske Elementer i større Antal indenfor Rigets Grænses.

Klokken 6 Eftermiddag havde Delegationen en Sammenkomst, hvor vi affattede og enstemmig godkendte følgende Beretning om Forhandlingerne med den belgiske Kommission den 6. Marts:

»K o m m i s s i o n e n s O r d f ø r e r udtaler først, at det, man ønsker, er at gøre forskellige Spørgsmaal.

G e s a n d t e n oplæser Udtalelsen paa Delegationens Vegne.

O r d f ø r e r e n: Er alle enige om Grænsen for det egentlige Nordslesvig? Der svares ja.

O r d f ø r e r e n: Er der ogsaa Enighed om Grænsen for Afstemningsomraadet i Mellemslesvig?

G e s a n d t e n: Ja, denne Grænse gaar saa langt mod Syd, at der længere mod Syd slet intet Grundlag er for danske Stemninger.

Ordføreren: »Naar ønskes Afstemningen i Nord-slesvig?« Svar: Uden Frist, saasnart Afgørelsen er faldet. »Ja, men Evakuationen tager ogsaa Tid.« Ja, vel 8 Dage. »Og Valglisterne og lignende.« Svar: Man kan sige 14 Dage ialt

Ordføreren: »Naar ønskes Afstemning i Mellem-slesvig?« 8 Uger efter Rømningen. »Men der skal ogsaa Frist til Rømningen.« Ja, navnlig i Flensborg, vel en 14 Dage. Den samlede Tid angives da til 10 Uger. Selve Rømningen behøver nemlig ikke mere Tid i Mellem-slesvig, men Agitationen kræver nogen Tid. De tyske Tropper i Flensborg opgives til 4000.

Ordføreren spurgte om det økonomiske Mellem-værende. Den udarbejdede Erklæring oplæstes Ordføreren siger, at det hører ikke under denne Kommission; han anbefaler at sende den til Konferencens Præsident med Anmodning om Forelæggelse for det finansielle Udvalg.

Ordføreren spørger om Optionsregler. Det nævnes, at man ønsker gensidig Optionsret i to Aar, at alle, født i det Omraade, der kommer til Danmark, vil kunne optere for Danmark; alle, der har hjemme i dette Omraade, for Tyskland; de opterende skal tage Bopæl i det Land, de vælger; fast Ejendom kan bevares i det andet Land, Løsøre indføres toldfrit, de bør beskyttes mod Skattepaalæg ved Udvandringen. Redegørelse løves.

Afstemningsreglerne oplæses af Gesandten. Man standser ved forskellige Punkter.

Den amerikanske Delegerede: »Afstemningens Frihed betyder vel hemmelig Afstemning?« Ja.

Den amerikanske Delegerede: »Hvorfor Grænsen ved 1900, ikke ved 1898, da Køllerpolitikken begyndte?« Svar: Køllerpolitikken større Betydning fra 1900, Grundkob, Subventioner, Udvisning af Tjenestefolk, Indvandringen til Flensborg, desuden Flaadestationer i Flensborg og Sønderborg.

Den amerikanske Delegerede: Ja, det er tilstrækkelig Begrundelse, spørger dog, om der er Tal for Indvandringen. »Nej.«

Med Hensyn til Rømningen spørges, om der ønskes Rømning kun i Afstemningsomraadet eller ud derover. Der svares: en halv Snes Kilometer sydligere for at undgaa Rivninger. »Er der Tropper der?« Nej, men det bør

hindres, at der kommer. Derved forsvinder jo ogsaa Arbejder- og Soldaterraadenes Indflydelse.

Ordføreren: »Er det ønskeligt, at Forvaltningen i Slesvig By fjernes?« Efter Konference med Hanssen og de andre Sønderjyder svares, at der intet Ønske er derom, det kan snarest volde Vanskeligheder, idet Socialdemokraterne vil blive ophidsede ved Opløsningen af Arbejder- og Soldaterraadene.

Ordføreren spørger, om det ikke er bedre, at de tyske Myndigheder fjernes i hele Afstemningsomraadet i Stedet for kun de Steder, hvor det forlanges. Efter Konference med Sønderjyderne svares: Nej; det virker ophidsende, der mangler Personer. Nogle Steder kan der sættes danske Kontrollører. Der spørges om Antallet af Stemmesteder i Mellemslesvig, svares 140. Der nævnes den Mulighed, hvor Personer savnes, at tage dem fra Nord-slesvig; i Flensborg nævnes Advokat Ravn som Tilforordnet; det tilføjes, at Personspørgsmaalet kan drøftes med den danske Regering.

Ordføreren spørger, hvorledes man tænker sig den militære Ordning. Der er en vis Modsigelse mellem Afstemningsreglernes sidste Punkt og den Opfattelse, der her har været fremme, siger han. Vi svarer, at der i Dele af Befolkningen, som angivet i vedkommende Punkt, er en Tro paa, at Besættelse vil vise sig nødvendig, men at vi antager, som det fremgaar af Motiverne til Afstemningsreglerne, at det vil være tilstrækkeligt, at der er et eller flere Orlogsskibe paa Flensborg Fjord, hvorfra der i givet Tilfælde vil kunne landsættes et Detachement. Ordføreren spørger, hvormange det da skulde være. Der nævnes, at f. Eks. 500 vilde være tilstrækkeligt.

Ordføreren spørger: Ønsker man, at der i den blandede Kommission, der skal lede Afstemningen, er danske og tyske Repræsentanter. Svar: Der lægges ikke Vægt paa, at de er Medlemmer af Kommissionen, men der bør være saadanne som raadgivende Sagkyndige.

Ordføreren spørger, om man i den blandede Kommission, ved Siden af de allierede Repræsentanter, ønsker Norske og Svenske. Der svares Ja.

Under Diskussionen herom fremhæves fra vor Side stærkt det ønskelige i, at det hele afgøres ved Præliminærfreden, og at Landet straks efter Afstemningen overgaar til Danmark. Da dette begrundes med Rekvisitio-

nerne, svarer Ordføreren, at disse hører jo op med Evakuationen. Vi svarer hertil, at Befolkningen ønsker meget snart at faa sine Forhold ordnede, og at det er ønskeligt, at den danske Forfatning, der skal ændres, hurtigt kommer i Orden. Ordføreren spørger da, om det kan ske, naar Nordslesvig er overleveret, før Mellemslesvig kommer: Ja, det, der bliver tilbage, bliver Valglovsspørgsmaal, de kan tages for sig.

Ordføreren spørger, om man tænker sig Garantier for de tyske Minoriteter, og det franske Udenrigsministeriums Repræsentant i den belgiske Kommission gør opmærksom paa, at det har Interesse af Hensyn til Kongressens almindelige Grundsatninger. Vi svarer, at saadanne Garantier formentlig ikke er nødvendige, der tænkes anvendt samme Love som i Danmark; der er Undervisningsfrihed; der vil kunne blive i alt Fald private Skoler med tysk Sprog. Den almindelige danske Lovgivning vil antagelig være tilstrækkelig Garanti. Det nævnes, at Danske Syd for Grænsen bør behandles tilsvarende, men vi undgaar at stille det op som en Tanke om gensidig Forpligtelse og fremsætter følgelig intet Ønske om at faa det fastslaaet i Aftalerne. Vi lover skriftligt at præcisere Opfattelsen med Hensyn til Garantier for Minoriteterne.«

Jeg var i Forvejen blevet opfordret til at udarbejde et Udkast til det Forslag om Optionsreglernes Affattelse, som Kommissionen havde ønsket. Jeg forelagde og motiverede nu Forslaget, der blev vedtaget en bloc, blandt andet med den vigtige Bestemmelse, at de efter den 1. Oktober 1918 tilflyttede Personer — hvorimellem der var mange tvivlsomme Elementer — kun skulde have dansk Indfødsret efter særlig Bevilling. Forslaget havde følgende Ordlyd:

»Retten til at optere i Løbet af 2 Aar efter Afstemningen bliver gensidig anerkendt.

Enhver, der er født i den Del af Slesvig, som tilbagegives til Danmark, har Ret til at optere for Danmark.

Enhver, der er bosat i den Del af Slesvig, som kommer tilbage til Danmark, har Ret til at optere for Tyskland.

Faderens Option gælder ogsaa for hans Børn under 18 Aar.

De Personer, som efter 1. Oktober 1918 har bosat sig i den Del af Slesvig, som kommer tilbage til Danmark, kan ikke opnaa Indfødsret uden særlig Tilladelse.

Optanterne skal tage Bopæl i den Stat, for hvilken de har opteret. Det vil staa dem frit for at bevare deres Ejendomme, som er beliggende i den Stat, hvor de før Optionen var bosat. De faar Ret til at indføre deres Løseøre toldfrit i det Land, for hvilket de har opteret. De skal have Lov til at medtage deres Formue til Trods for Udførselsforbud og uden at erlægge de Afgifter, der rammer Formuen ved Udførselen.

Aftenen tilbragte vi som sædvanlig sammen. Vi var under Opholdet i Paris skiftevis Gæster i hinandens Saloner.

Efter Forslag af Alexander Foss besluttede vi derefter at besvare Kommissionens Spørgsmaal vedrørende Garantier for Behandlingen af eventuelle tyske Mindretal saaledes:

»I Besvarelsen af et Spørgsmaal, der blev stillet af Kommissionens Formand, har de danske Delegerede den Ære at meddele følgende:

De Delegerede er enige om, at Foreningen af det danske Slesvig med Kongeriget bør foregaa saaledes, at alle den danske Stats fremtidige Borgere behandles efter de samme liberale og demokratiske Principper og skal nyde de samme Rettigheder. Heraf følger saaledes, at de tyske Mindretals naturlige Ret til at bruge deres eget Sprog bliver respekteret. De Delegerede konstaterer navnlig, at den frie Skole er et Princip, som altid er blevet fulgt i den danske Lovgivning.«

Lørdag den 8. Marts 1919.

Om Eftermiddagen var Etatsraaderne Andersen og Glückstadt, Alexander Foss, Neergaard og jeg in-

viteret til The hos Franz von Jessen sammen med Chefredaktøren for »Le Temps«, Herbet te. Forinden aflagde Dr. Munch, Neergaard og jeg en Visit hos Formanden for Deputeretkammerets Udvalg for udenrigske Anliggender, Franklin Bouillon, en meget ilter Herre. Han fandt til at begynde med vore Krav altfor moderate og rettede i Forbindelse hermed overordentlig stærke Angreb paa Tyskerne. Ingen Tysker, sagde han, maatte i de første Menne-skealdre sætte sin Fod paa fransk Jord. De var Forbrydere og Spedalske. Her greb Neergaard ind og bemærkede tørt, at ud fra de' Synspunkter, han her gjorde gældende, maatte han antagelig kunne forstaa, at vi Danske ikke ønskede at faa et større Antal Tyskere indenfor Rigets Grænser, men foretrak at bevare Nationalstaten. Denne Bemærkning faldt i god Jord. Han lo, gned sig i Hænderne og sagde, at det kunde han forstaa. Men da vi saa fortalte ham, at vi vilde til Soissons og Reims for at se Ødelæggelsens Vederstyggelighed med egne Øjne, fik han et nyt Raserianfald og sluttede med: »Det er rigtigt, at De tager derud, De vil saa med egne Øjne kunne overbevise Dem om, at disse Barbarer har forvandlet store Dele af Nordfrankrig til en Ørken. Men de skal bøde for deres Skændselsgerninger«, og atter udstødte han de frygteligste Trusler.

Vi blev opholdt længere af ham, end vi havde ventet, og Neergaard og jeg fik en Chauffør, der ikke var lokalkendt, da vi vilde køre videre ud til Franz von Jessen. Vi ankom derfor med henved en Times Forsinkelse. Det øvrige Selskab var allerede samlet. Herbet te drog mig straks ind i en livlig Samtale. Han talte godt Tysk, og vi førte derfor Underholdnin-

gen paa dette Sprog. Efter at have rettet nogle Spørgsmaal vedrørende Nordslesvig spurgte han mig indgaaende om Stemningerne og Strømningerne i Tyskland. Han ønskede at vide, om der var stærk Stemning for Oprettelsen af et selvstændigt Slesvig-Holsten, af et selvstændigt Hannover, og om der var andre partikularistiske Strømninger i Tyskland. Jeg udtalte, at saavel i Hertugdømmerne som i Hannover fandtes der for Tiden ret stærke partikularistiske Strømninger, og at Welferne i Hannover siden 1867 uafbrudt havde været repræsenteret i Rigsdagen.

Hvad Sønderjylland angik, fandt Herbette ogsaa, at vi var mere moderate med vore Fordringer, end de Allierede i Grunden ønskede. Men, tilføjede han med et fint Smil, »vi gaar ved Bedømmelsen af disse Forhold vel nok for meget ud fra vore egne Interesser. Jeg finder, at Deres Standpunkt, som maa dikteres af danske Interesser, set fra dette Synspunkt, maa betegnes som rigtigt.«

Ved vor Sammenkomst havde Franz von Jessen meddelt mig, at der var kommet en Telefonmeddelelse til mig fra Kammerherre Bernhoft om, at jeg skulde møde ham paa Quai d'Orsay ved Porten lige overfor Invalidebanegaarden Klokken 6,55, da Direktør L a r o c h e i Udenrigsministeriet ønskede Oplysninger om forskellige Forhold af ham, H. V. Clausen og mig.

Da jeg ikke var stedkendt i Paris, og Tiden var knap, tilbød Johs. Jørgensen, som deltog i Sammenkomsten hos Franz von Jessen, at ledsage mig derhen, et Tilbud, som jeg modtog med Tak.

Udenfor Udenrigsministeriet var der samlet en stor Folkemængde, Kommissærerne havde lige af-

sluttet deres Arbejdsdag, og Bilerne kom i hurtig Rækkefølge ud af Gaarden. Kammerherre Bernhoft kom sammen med H. V. Clausen, og lige som vi vilde gaa ind ad Porten, kørte Marschal Foch forbi i sin Bil. Bernhoft gjorde mig opmærksom paa ham. Vi gik op i et Venteværelse, hvor vi traf den serbiske Gesandt, som Bernhoft forestillede for os. Da Bernhoft ytrede: »Nu faar vi meget snart vor Sag ordnet i Overensstemmelse med vore Ønsker«, udbrød Serberen med et dybtfølt Hjertesuk: »Ak, kunde jeg bare sige det samme for Serbiens Vedkommende.«

Han blev først kaldt ind. Vi maatte vente imens, og Klokken blev henved 7^{1/2}, før vi kom ind. Vi forhandlede derefter i en Times Tid med Laroche. Han sad ved et Skrivebord, der var fyldt med Papirer, og bad os tage Plads i tre Lænestole, som var hensat ved det. Derpaa tog han et maskinskrevet Aktstykke paa en halv Snes Foliosider frem og begyndte at give os nogle Meddelelser.

»Kommissionens Indstilling er nu færdig«, sagde han, »men jeg ønsker endnu at drøfte et og andet med Dem, inden jeg afgiver den. Kommissionen har besluttet at drage Rømningslinien syd om Slesvig By«. Om den videre Forhandling nedskrev Kammerherre Bernhoft, H. V. Clausen og jeg i Fællesskab en Beretning i Venteværelset umiddelbart efter, at Forhandlingerne var sluttet. Denne Beretning lød med enkelte Tilføjelser efter Hukommelse saaledes:

»Vi har besluttet«, sagde Laroche indledende, »at Overpræsidenten, Regeringspræsidenten, Landraaderne, Overborgmestrene etc. skal rømme Landet nordfor Rømningslinien, inden Afstemningen finder

Sted.« Dette »etc.« ønskede vi fjernet og i Stedet for nøje angivet de Myndigheder, der tidligere var Udøvere af Politimyndigheden«. Jeg foreslog Politimesteren (2. Borgmester) i Flensborg, Borgmestrene og Amtsforsstanderne. Dette blev indføjet. »Soldaterraadene skal opløses«, fortsatte han, »og de Medlemmer af dem, der ikke har hjemme i Nordslesvig, skal rømme Landet, ligeledes Medlemmer, som er hjemmehørende i Nordslesvig, men er traadt i Funktion efter den 1. Marts 1919. Nye Arbejder- og Soldaterraad maa ikke oprettes«. Han oplæste derefter Afstemningsreglerne, som i alt væsentligt falder sammen med vort Forslag. Stemmeret faar her-efter:

- a. alle, som er født og bosat i Afstemningsområdet.
- b. alle, som har været bosiddende i det før den 1. Januar 1919;
- c. alle, som er blevet udvist af de hidtilværende Myndigheder.

Efter mit Forslag, som jeg motiverede med en henvisning til dem, der var gaaet over Grænsen under Krigen, noterede han yderligere:

- d. alle, som har taget midlertidigt Ophold i Danmark under Krigen, men er hjemmehørende i Afstemningsområdet.

Der skal stemmes i Kommunerne. Udtrykkene Nordslesvig og Mellemslesvig bruges ikke, da de ikke er præcise nok. Men det nordslesvigske Afstemningsomraade gaar til den af Vælgerforeningen fastsatte Linie og det mellemslesvigske Afstemningsomraade derfra ned til den af Kammerherre Bernhoft fastsatte Grænse for dette Omraade.

Laroche ønskede derefter at drøfte Optionsspørgsmaalet med os. Der er fastsat en 2 Aars Frist at regne fra Afstemningsdagen. Alle, som bor i det afstaaede Omraade, kan optere for Tyskland. Alle, som er født i det afstaaede Omraade, men opholder sig udenfor dette, kan optere for Danmark. Overflytning af Løsøre kan ske som foreslaaet. Faderens Option er gyldig for Børn under 18 Aar. Personer, som har bosat sig i Afstemningsomraadet efter den 1. Oktober 1918, kan ikke faa dansk Indfødsret uden ved særlig Bevilling. Optanterne skal bosætte sig i den Stat, for hvilken de har opteret. Det staaer dem frit for at bevare deres faste Ejendom i den Stat, hvori de har haft Ophold før Optionen. De kan tage deres Formue med sig ud af Tyskland uden at betale særlige Skatter eller Afgifter.

Rømningen af Tropper og civile Myndigheder skal finde Sted senest 10 Dage efter, at Præliminærfreden er undertegnet. Afstemningen i Nordslesvig skal foretages senest 3 Uger efter Rømningen. Straks efter Bekendtgørelsen af Afstemningens Udfald og inden Fastsættelsen af den endelige Grænse er Danmark berettiget til at besætte Nordslesvig med sine civile og militære Myndigheder.

I Mellemslesvig finder Afstemningen Sted 5 Uger efter Afstemningen i Nordslesvig. Grænsen fastsættes af de Allierede efter Indstilling af den Internationale Kommission, hvis Forslag bestemmes af Afstemningen under Hensyntagen til økonomiske og geografiske Forhold (Vandløb, Veje, Baner). Naar Grænsen i sine Hovedtræk er fastsat af de Allierede, men forinden den er udstukket i Marken, er Danmark berettiget til at besætte det Omraade, som til-

deles det, med sine civile og militære Myndigheder. Samtidig vil Tyskland atter kunne besætte det rømmede Omraade. Tyskland afstaar derefter alle sine Suverænitetets-Rettigheder i det afstaaede Omraade til Danmark.

Kommissionen skal bestaa af 3 Allierede, et norsk og et svensk Medlem. Den vil faa danske og tyske Raadgivere og skal træde i Funktion samtidig med, at Rømningen finder Sted.

Jeg forsøgte at faa indføjet en Bestemmelse om, at de nye Øvrigheds personer skulde udnævnes efter Forslag fra dansk nordslesvigsk Side. Men dertil svarede Laroche, at man ikke ønskede dette, da noget lignende i saa Fald maatte gælde for Tyskerne for de tysktalende Distrikters Vedkommende, men at der selvfølgelig vilde blive taget vidtgaaende Hensyn til de danske Raadgiveres Forslag.«

Efter at Beretningen var nedskrevet, gik vi hver til sit. Kammerherre Bernhoft vilde endnu samme Aften afsende en Chifferdepeche til København. H. V. Clausen gik hjem, og jeg tog ene tilbage til Hotellet. Vi var alle tre meget oprømte og tilfredse, fordi vore Ønsker var blevet opfyldt. Da jeg kom til Hotellet, var Klokken godt 9. Neergaard, Bramsnæs, Professor Verrier, Kloppenborg-Skrumsager, Nis Nissen, Andreas Grau og Lützhöft Nielsen — som var Privatsekretær hos Alexander Foss — sad endnu ved Aftensbordet, men vilde lige rejse sig. Da jeg meddelte Resultatet, blev der almindelig Glæde. Vi trak os tilbage til vor Salon. Neergaard forlangte Champagne og talte, henvendt til Verrier, for Frankrig. »At man dog skulde opleve det! At man dog skulde opleve det!«, blev han ved med at gentage.

»Jeg var 10 Aar, da Ulykken brød ind over os i 1864 og har følt den dybt og smerteligt. At man dog skulde opleve det!« Jeg talte for Professor Verrier, Nis Nissen for Elsass Lothringen. Stemningen var høj.

Søndag, den 9. Marts 1919.

Biltur over Soissons og Reims. Jeg tog min Rejsekappe paa og satte mig foran hos Chaufføren for bedre at kunne nyde Udsigten. Vi var 4 Biler i Følge, Delegationen fuldtallig paa Etatsraaderne Andersen og Glückstadt nær, Harald Scavenius med Frue, H. V. Clausen med Frue og Direktør Prior. Vi startede Klokken 7 Morgen. Vejret var graat, en Tid lang taaget, Landskabet smukt. Det varede ikke længe, før vi saa de første Spor af Krigen. Først Skyttegrave, Lejre, Artilleristillinger, saa nedbrudte Huse. Markerne var næsten overalt tilsaaet med Vintersæd og saa godt ud. Vi mødte Soldater alle Vegne, ogsaa mange farvede Tropper. Amerikanerne var stærkt repræsenteret. Efterhaanden som vi nærmede os Soissons, blev Sporene af Kampen tydeligere, mange Krigergrave og Dækninger udgravet i Vejkanterne, nedskudte og splintrede Træer, lange Rækker af Skyttegrave, Granater, Patronkasser og Patroner i Titusindvis strøet ud langs Vejene og meget mere viste, hvor Kampen havde raset. Vi naaede Soissons Klokken 10¹/₂ og spadserede hen til Kirken, som tydelig nok havde været Skive for Artilleriet og næsten var helt ødelagt. Hele Kvarteret omkring Kirken var en Ruinhob, Byen var øde, der stod endnu kun ganske enkelte Huse, deriblandt et Hotel, hvor vi spiste Frokost i et Værelse, der bar synlige Spor af Kampen. Saa gik det videre efter Reims. Et Par

Steder undervejs gjorde vi Holdt ved Slagmarker og Lejrpladser. Vi samlede Hjælme, Vaaben og Patroner op, som endnu laa paa Valpladserne i Massevis. Jeg tog blandt andet en Gasmasker med mig, men glemte den uheldigvis senere paa Hotellet i Epernay. Reims mindede mig om Pompeji — en død By — før Krigen havde den 115,000 Indbyggere, nu knap 5000. Kirken var meget ramponeret. Der var rømmet et smalt Spor henad Gaden, til begge Sider laa alt i Ruiner. Mellem disse Ruinhobe kørte vi atter ud af Byen. Vognene skulde have ført os tilbage til Paris igen, men Klokken var bleven mange, og Chaufførerne erklærede, at det var for sent, og at der bestod strenge Forskrifter. Vi blev da enige om at køre ned til Epernay og tage med Toget Klokken 7 derfra. I Epernay, hvor vi havde en god Times Ophold, spiste vi til Middag og rejste saa Klokken 7 tilbage til Paris, som vi naaede ved 10 Tiden. Det havde været en meget bevæget og indholdsrig Dag.

Mandag, den 10. Marts 1919.

Om Formiddagen tog Dr. Munch og jeg hen til Direktøren for Krigsfangevæsenet, hvor vi efter Aftale traf Professor Verrier. Vi vilde forhandle med Direktøren om de sønderjydske Krigsfanger for snarest muligt at faa dem hjemsendt. Vi blev vel modtagne. Direktøren var flink og imødekommende. Nu da Grænsen for Afstemningsomraadet kunde betragtes som fastlagt, vilde Hjemsendelsen snart kunne begynde. Det vilde gaa hurtigst, hvis Clemenceau dekretede, at Fangerne skulde hjemsendes. Efter Aftale med mig havde Professor Verrier allerede et Par Dage før indgivet en Rapport til Clemenceau og i den foreslaet, at alle i Afstemningsomraadet hjem-

mehørende Fanger skulde sendes hjem saa tidligt, at de kunde deltage i Afstemningen. Vi meddelte Direktøren dette, og han raadede os derefter til personligt at søge Foretræde hos Clemenceau og foredrage ham Sagen. Skønt der næppe vilde være Udsigt til, at han kunde modtage os, da hans Tid var uhyre stærkt optaget, telefonerede Direktøren derhen for at aabne os Vejen. Generaladjudanten svarede, at Clemenceau ikke var tilstede, men at han allerede havde læst Professor Verriers Rapport og paa den skrevet: *De t s k e s a a l e d e s*. Sagen kunde dermed betragtes som ordnet.

Da vi tog bort fra Direktøren, besluttede vi at fortsætte vore Bestræbelser for hurtigst muligt at faa Fangerne hjem. Professor Verrier mente, at de burde sendes hjem med et fransk Krigsskib. Han havde allerede bragt dette i Forslag paa ledende Sted, og hans Forslag var blevet modtaget med Velvilje, selv vilde han i saa Fald ledsage Fangerne. Da vi efter Hjemkomsten aflagde Beretning og drøftede Sagen med Delegationen, mente Etatsraad Andersen imidlertid, at dette vilde gaa for langsomt. Han tilbød at sende »*Russia*« til Frankrig efter Fangerne og Delegationen, hvis Sagen kunde ordnes saa hurtigt, at vi kunde føre Fangerne med os hjem.

Klokken 1 var Delegationen indbudt til Frokost hos *Prins Georg af Grækenland*. Paa Alexander Foss og Bramsnæs nær, som var optaget af Forretninger, havde vi alle modtaget Indbydelsen. Vi kørte derhen i 3 Biler med Etatsraad Andersen i Spidsen. Prinsen boede i en Villa udenfor Byen, som Prinsessen, født Bonaparte, havde arvet efter sine Forældre. Prinsen, en høj, rank Mand med kraftige

Ansigtstræk, jævn og ligefrem i sin Optræden taler korrekt Dansk. Han modtog os paa Trappen. Vi blev ført ind i en Salon med tilstødende Arbejds-værelse og straks inddraget i en livlig Samtale. Det viste sig, at Prinsessen, som har tilbragt sin Barn-dom og Ungdom i Frankrig og senere i en Aar-række levet med sin Mand paa Kreta, til vor Forbav-selse ogsaa talte Dansk, omend ikke fuldt saa kor-rekt. Hun tog Plads i en Sofa mellem Dr. Munch og Nis Nissen og førte en meget livlig Samtale med dem. Klokken 1½ gik vi til Bords. Prinsessen sad mellem Etatsraad Andersen og Dr. Munch, Prinsen mellem Neergaard og mig. Ved Bordet fortalte Prinsen os mange Træk fra Kreta. »Politikerne«, sagde han, »er der, som alle Vegne, Ulykken, — Danmark selv-følgelig undtaget«, tilføjede han og bukkede smil-ende for os. Han fortalte, at han sammen med Kong Christian X havde været ombord paa »Dannebrog» udenfor Kolding Fjord, da Krigen udbrød. De havde da drøftet Krigens eventuelle Udfald, og han havde udtalt Ønsket om, at han, naar Freden blev sluttet, maatte kunne ride ind i Sønderjylland. Dette vilde nu, haabede han, gaa i Opfyldelse.

Efter Frokosten kom jeg i livlig Samtale med Prinsessen, som viste sig meget interesseret i søn-derjydske og danske Forhold og rettede mange Spørgsmaal til mig. Samtalen gled ind paa Sønder-jydernes Deltagelse i Krigen. Da hun hørte, at Nis Nissen havde været med, opfordrede hun ham til at fortælle hende noget om sine Oplevelser.

Etatsraad Andersen betegnede sig selv som hjem-me i Huset og var det øjensynlig ogsaa. Han blev modtaget og behandlet som en kær gammel Slægt-

ning. Børnene, en Søn og en Datter, sunde og kraftige Børn, som saa opvakte ud, kom ind og hilste og var tydeligt nok fra tidligere Tid velkendt med Etatsraaden. Hvad der glædede os alle, var at modtage et stærkt Indtryk af Prinseparrets varme Følelse overfor Danmark, som gav sig Udtryk paa mangfoldige Maader, ikke mindst i deres indgaaende Kendskab til det danske Sprog og danske Forhold i det hele taget.

Klokken 7^{1/2} var jeg indbudt til Middag hos Kammerherre Bernhoff. Tilstede var af Delegationen: Etatsraaderne Andersen og Glückstadt samt Dr. Munch, endvidere den norske Gesandt, Baron Wedel-Jarlsberg, den svenske Gesandts Frue, Grevinde Ehrensvärd, Legationsraad Engelsted og Frue og en Slægting af Kammerherren. Efter Bordet gik Samtalen meget livligt. Den norske Gesandt var vel underrettet og meget underholdende. Overfor mig roste han Kammerherre Bernhoff i høje Toner. »Han der har Mod, ser De«, sagde han, idet han pegede paa Kammerherren. Der blev talt meget om den tyske Spionage, Tyskernes Færd i Amerika og deres Grusomheder i Belgien, som havde vakt en uhyre Forbitrelse i Frankrig. Tyskerhadet slog os under Opholdet i Paris i Møde alle Vegne. Det var dybt, og man sagde, at det vilde blive varigt. Men Tiden vil vel ogsaa her vise sig som den store Læge. Etatsraad Andersen talte med mig om Købet af en Ejendom ved Alssund. Vi blev enige om Ønskeligheden af at afholde et Forhandlingsmøde, hvortil hele Delegationen skulde indkaldes, den næste Dags Formiddag.

Tirsdag, den 11. Marts 1919.

Vi samledes om Formiddagen i Hotel Meurice, udvekslede Meninger og aflagde Beretninger. Det blev besluttet, at vi skulde gøre et alvorligt Forsøg paa at faa Krigsfangerne fra Afstemningsomraadet med os hjem. Etatsraad Andersen vilde i saa Fald lade »Russia« gaa over efter os. Vi drøftede indgaaende de finansielle Spørgsmaal, som Etatsraaderne Andersen og Glückstadt vilde arbejde videre med. Før vi gik fra hinanden, oplæste Etatsraad Andersen et Brev fra den tidligere engelske Gesandt i Konstantinopel, som efter Paalæg af Balfour indbød Delegationen til at være den engelske Regerings Gæster under Opholdet i London.

Vi 4 Sønderjyder var blevet indbudt til Middag Klokken 8,15 paa Hotel Majestic af de engelske Medlemmer af den belgiske Kommission, men endvidere var vi indbudt til Aften hos Professor Verrier. Vi besluttede derfor at dele os, saaledes at Andreas Grau og jeg gik til Englænderne, Kloppenborg-Skrumsager og Nis Nissen derimod til Professor Verrier. Indbydelsen udgik fra Headlam Morley, fra hvem jeg modtog et længere Brev. Da hverken Andreas Grau eller jeg kunde tilstrækkeligt Engelsk til at føre en Samtale paa dette Sprog, hvor Ordene skulde vejes nøje, havde vi i Forvejen henstillet til Headlam Morley, om Samtalen ikke kunde føres paa Tysk, og vi havde faaet Meddelelse om, at der ikke var noget til Hinder herfor, da baade han og Sir E y r e C r o w e beherskede det tyske Sprog.

Vi blev i Hotel Majestic modtaget af Kriminalpolitiet. Hotellet er rent engelsk, her bor ogsaa Lloyd George og de øvrige engelske Statsmænd. Vi

maatte i Forhallen gøre Rede for, hvad vi vilde, og lade vore Navne indføre i en Bog, inden vi kunde gaa videre. Vi blev derefter modtaget af Carnegie, der havde fungeret som Sekretær den Dag, Delegationen mødte for Kommissionen. Senere kom Morley, en ældre, høj, mager Mand, noget sjusket i sin Paaklædning, og Sir Eyre Crowe, som struttede af Energi. Begge havde sjældent kloge Øjne. En fjerde Englænders Navn husker jeg ikke. Han blandede sig ikke i Samtalen og trak sig tilbage umiddelbart efter Middagen. Ved Bordet havde jeg Sir Eyre Crowe paa min højre og Headlam Morley paa min venstre Side. Andreas Grau sad med Morley paa sin højre og Carnegie paa sin venstre Side. Samtalen var meget livlig. Morley talte især med Grau om Dannevirke-Linjen og søgte at udforske, om der ikke var Modsætninger tilstede, som Delegationen søgte at skjule, om der ikke var mange Danske, der vilde have Dannevirke-Linien, og om det ikke havde været rigtigere at udstrække Afstemningsomraadet dertil. Andreas Grau bestred dette under Henviisning til, at der ved Afstemningsomraadets Fastsættelse var taget Hensyn til alle Ønker fra Befolkningens Side om at deltage i Afstemningen. Min Samtale med Sir Eyre Crowe var overordentlig interessant. Han udtalte sig meget aabent om alle Forhold. Nu og da indskød Morley en Bemærkning. Efter Bordet tog han livlig Del i Samtalen.

Sir Eyre Crowe forskede først ligesom Herbette hos Franz von Jessen efter separatistiske Bevægelser i Tyskland. »Frankrig ser med Bekymring ud i Fremtiden«, sagde han. »Vi skærer nu den preussiske Ørns Kløer meget stærkt tilbage, men vi ved, at

de vil vokse ud igen. Hvor meget vi end svækker det tyske Rige ved Grænserne, borttager det dog ikke Frygten for, at Tyskland atter vil rejse sig og paany kræve Revanche. Vi maa derfor søge at svække Preussen ved at forebygge, at dets Overvægt indenfor Riget ogsaa fremtidig bliver bestemmende for Rigets Politik. Preussen vil blive svækket stærkt ved Polens Genoprettelse. Det kan betragtes som afgjort, at Danzig vil tilfalde Polen, som vil blive stort og stærkt, og ligeledes at Nordslesvig vil tilfalde Danmark. Men dette er ikke nok. Det maa betragtes som ønskeligt, at der udskilles særlige Stater af Preussen indenfor Rigets Grænser«. Dermed kom han ind paa Spørgsmaalet: Hvad er der af separatistiske Bevægelser i Tyskland. Jeg henviste til Welferne i Hannover, som lige siden 1867 uafbrudt har været repræsenteret i den tyske Rigsdag, til Slesvig-Holstenerne, som atter kræver et selvstændigt Slesvig-Holsten, og til de partikularistiske Bevægelser, der efter Sammenbruddet spores i Rhinlandene. De Oplysninger, jeg kunde give ham om disse Forhold, faldt øjensynlig i god Jord. »Tyskerne maa nu underskrive alt, hvad vi kræver«, var Omkvædet i hans Udtalelser, »men vore Krav bør være forstandige og have en vis indre Berettigelse«, tilføjede han.

Samtalen gled over paa den militære Situation. »Vi har oplevet frygtelige Tider« sagde han. »Første Gang i August 1914. Vi havde da ikke blot opgivet Kanalhavnene og Paris, men ogsaa Bordeaux. Alle Englands Tilførsler var i Tiden før Marneslaget indstillede paa Marseille. Vi troede ikke, før Marneslaget var slaaet, at Bordeaux kunde holdes. Anden Gang var under Foraarsoffensiven i 1918. Hvorfor

gik Tyskerne ikke videre frem? Vejen var jo aaben? Vi var sprængt fra hinanden. Det var frygtelige Øjeblikke. Tyskernes Gennembrud vilde selvfølgelig ikke have ændret Krigens endelige Udfald, men det vilde have udskudt Afgørelsen i Maaneder, maaske i Aar.« Jeg henviste til, at Tyskernes Kræfter var udtømt, da de naaede Amiens, og gav et Referat af, hvad en preussisk General havde meddelt os i den tyske Rigsdag om Aarsagen til, at Fremstødet var ebbet ud. Situationen var, sagde jeg, som naar et Par Brydere maa holde inde, fordi begges Kræfter er udtømt.

Ligesom de fleste andre fremstaaende Statsmænd, som vi her kom i Berøring med, rettede ogsaa Sir Eyre Crowe voldsomme Angreb mod Tyskerne. Han fortalte mig, at hans egen Mor var tysk — en Søster til Admiral v. Holtzendorff — og at hans Søster var gift i Berlin, — hende hørte han nu aldrig fra —, men Slægtskabsforholdet mildnede ikke hans haarde Dom. Tyskerne havde øvet utrolige Forbrydelser, sagde han, og Straffen vilde ikke udeblive. De anede endnu ikke, hvor omfattende et Materiale Englænderne sad inde med. I Amerika havde baade Bernstorff og Dernburg brugt Metoder, som trodsede enhver Beskrivelse. Materialet vilde senere blive offentliggjort, og saa vilde det tyske Folk maaske dog endelig faa Øjnene op. Da han omtalte Bernstorffs Virksomhed i Amerika, indskød jeg den Bemærkning, at Grev Bernstorff, efter hvad han selv havde meddelt mig under en Samtale i det tyske Udenrigsministerium, havde været udset til Leder af den tyske Fredsdelegation. Dertil svarede Sir Eyre Crowe, at dette viste, hvor lidt Tyskerne endnu for-

stod deres Stilling. Hvis han efter alt, hvad der var forefaldet i Amerika, var kommet til Paris som Leder af Fredsdelegationen, vilde han være blevet jaget ud af Byen.

Jeg spurgte om Kejserens Skæbne. »Folket kræver ham udleveret og stillet for en Domstol«, sagde han. »Personlig er jeg af den Mening, at en Kommission bør undersøge alt, fremlægge Akterne for Offentligheden og overlade den Dommen, og at der saa ikke bør foretages mere imod ham. Men jeg tror ikke, at denne Opfattelse vil sejre. Folket kræver med stigende Styrke, at han skal stilles for en Krigsret og dømmes.«

Om Grev Brockdorff-Rantzau sagde han, at han var klogere end Grev Bernstorff, men at det var helt uforstaaeligt, at han sluttede sig til den nuværende Regering. Dette viste tydeligt nok, at der ikke var Tale om en Systemforandring i Tysklands Udenrigspolitik. Derpaa tydede ogsaa Tysklands vedvarende Propaganda i Spanien, Rumænien og andre Lande. I Rumænien havde de Allierede i disse Dage opsnappet Flyveskrifter, som opfordrede til en bolsjevistisk Revolution. Paa enkelte Eksemplarer fandtes det østerrigske Udenrigsministeriums Stempel. Propagandaens Forbindelse med Tyskland var endnu ikke konstateret, men utvivlsomt tilstede. Det var skandaløst, at Tyskland saaledes vedvarende ødslede Millioner ud til den udenlandske Propaganda.

Fuldmægtig Laage-Petersen havde Dagen før meddelt Delegationen, at han under en Samtale med Englænderne havde faaet det Indtryk, at man fra Ententens Side paatænkte at ordne Sagen saaledes,

at der maatte afsluttes en dansk-tysk Traktat vedrørende Afstaaelsen. Jeg spurgte under Henvisning hertil Sir Eyre Crowe, om der laa noget til Grund for denne Meddelelse. »Nej«, svarede han, »det kan der ikke være Tale om. Der foreligger Præcedens i Venetiens Afstaaelse til Frankrig. Sagen vil blive ordnet paa denne Vis. Der vil ganske vist foreligge en Række Enkeltheder, som maa ordnes, men som ikke kan optages i Fredstraktaten. Derfor vil det blive nødvendigt, at der nedsættes særlige Kommissioner, som ordner dem. Disse Kommissioners Nedsættelse bestemmes i Fredstraktaten.«

Efter Middagen hos Englænderne tog Andreas Grau og jeg ud til Professor Verrier, hvor vi fandt et talrigt Selskab, deriblandt alle Delegationens øvrige Medlemmer. Verriers Hustru, Sønner og en Datter var tilstede. Modtagelsen var meget hjertelig. Jeg fik imidlertid ikke talt meget med ham ved denne Lejlighed, da Alexander Foss straks trak mig ind i Professorens Arbejdsværelse for at læse en Artikel om Kanalspørgsmaalet i »Le Temps« for mig. Artiklen var tydeligt nok stærkt paavirket af min Samtale med Herbette hos Franz von Jessen. I Selskabet traf jeg atter Madame de Quirielle og vekslede nogle Ord med hende.

Onsdag, den 12. Marts 1919.

Da Fredsdelegationen for et Par Dage siden af lagde et Besøg i Versailles, kunde Alexander Foss, Neergaard og jeg ikke deltage i Turen, fordi vi var optaget af vigtige Forretninger. En dansk Mand, Købmand Davidsen, havde nu stillet os sin Bil til Raadighed til en Tur til Versailles, som skulde foregaa i Dag. Neergaard blev imidlertid forhindret i

sidste Øjeblik, fordi han sammen med Dr. Munch skulde deltage i en Sammenkomst med Lord Robert Cecil for at drøfte Danmarks Stilling til Folkenes Forbund. Alexander Foss og jeg tog derfor ene afsted og havde en dejlig Tur. Vi kørte gennem St. Cloud, saa Udsigten over Paris fra Terrassen og ankom til Versailles ved 10-Tiden, hvor vi hørte, at Slottet først var aabent fra Klokken 1. Vi spadserede da et Par Timer i den herlige Park, spiste derefter Frokost i Byen og besaa senere Slottet. Der var under alt dette rig Lejlighed til at udveksle Meninger om udenrigske og hjemlige politiske Forhold. Jeg fandt Alexander Foss vel informeret paa alle Omraader. Vi kom hjem ved 4-Tiden. Under vor Fraværelse var Krigsfangesagen blevet fremmet videre. Der var blevet arrangeret en Visit hos en General, der havde med Fangevæsenet at gøre, og jeg skulde have været derhen sammen med Dr. Munch og Professor Verrier. Da Nis Nissen tog derhen i mit Sted, havde jeg dog ikke forsømt noget.

Om Aftenen gav Delegationen en Middag for Kammerherre Bernhoft, Legationsraad Engelsted med Frue, Pressechef Krabbe, H. V. Clausen med Frue, Franz von Jessen, den norske Gesandt Baron Wedel-Jarlsberg, Professor Verrier og Frue, Hr. og Fru de Quirielle, Bankdirektør Prior — jeg husker i Øjeblikket ikke flere. —

Dr. Munch bød Velkommen og erklærede, at der ikke skulde holdes Taler. Den norske Gesandt tillod sig dog straks den Bemærkning, at det var meget tvivlsomt, om dette Forbud vilde kunne overholdes. Senere brød han det og talte for Sønderjyderne og Sønderjylland. Jeg fulgte hans Eksempel og rette-

de først en Tak til de nordiske Folk for den Sympati, de havde vist os, og som Taleren havde givet saa varmt Udtryk. Dernæst takkede jeg Kammerherre Bernhoft, til hvem jeg rettede nogle hjertelige og anerkendende Ord, og endelig rettede jeg en Tak til Frankrig og de tilstedeværende Franskmand, idet jeg sluttede med et: Leve Frankrig. Kort efter hævedes Bordet, men vi blev endnu længe sammen og havde det meget hyggeligt.

Torsdag, den 13. Marts 1919.

Opbrud fra Paris. Vi tog afsted ved Middagstid. Den danske Legation og andre Danske, deriblandt Franz von Jessen med sin lille Soldaterpige var mødt paa Banegaarden for at tage Afsked med os. Vi fik overrakt Blomster, og jeg modtog som Gave fra Oberstinde Andersen en dejlig Silkefane. Vi kørte derefter i Pullmanvogn til Boulogne ad samme Vej, som vi var kommet til Paris, men denne Gang i straalende Solskin. Overfarten Boulogne-Folkestone gik let. Der var Mængder af Officerer og uniformerede Damer ombord. Vi spadserede først paa Dækket, men da det blev koldt, bænkedede vi os i Kåhytterne, hvoraf to udelukkende var stillet til vor Disposition. Landgangen i Folkestone gik ligeledes glat. Vore Pas blev eftersat og fundet rigtige. Derefter rejste vi videre i Pullmanvogne. Vi ankom til London ved 10-Tiden og blev modtaget paa Banegaarden af Hr. Synge, en høj Embedsmand i Udenrigsministeriet, og af den danske Gesandt, Kammerherre Castenskiold, som førte os til Vogne, der stod rede til at køre os til Carlton Hotel, hvor vi fik Værelser anviste.

Fredag, den 14. Marts 1919.

Da vi om Morgenen kom ned fra vore Værelser, blev det meddelt os, at Regeringen havde stillet 3 Biler til vor fri Disposition. Vi 4 Sønderjyder kørte om Formiddagen en Tur ud gennem Byen og tilbage gennem Hyde Park. Derefter samledes Delegationen til en fælles Frokost paa Carlton Hotel. Om Eftermiddagen foretog vi atter en Køretur, denne Gang forbi Tower, Parlamentet og rundt i Byen. Om Aftenen Klokken 7¹/₂ gav Etatsraad Andersen en Middag, hvortil foruden Delegationen Kammerherre Castenskiold og Direktør Madsen-Mygdal var indbudt. Ved Kaffen havde jeg en længere Samtale med Kammerherren, af hvem jeg fik et godt Indtryk.

Lørdag, den 15. Marts 1919.

Om Formiddagen kørte vi en Tur i Byen. Efter Frokost blev vi Klokken 1 modtaget i Udenrigsministeriet af Lord Curzon. Etatsraad Andersen, som tydeligt nok stod paa en meget fortrolig Fod med Lorden, fortalte mig bagefter, at han havde lært ham at kende for mange Aar siden, da han som ung Mand var kommet til Siam. Senere havde han truffet ham som Vicekonge i Indien. Lord Curzon er en høj, smuk Mand med et fint, glatraget Ansigt, let skaldet paa Isen med langt Haar strøget ned bag Ørerne og i Nakken. Mest paafaldende var hans rolige, forskende Øjne. Vi blev forestillede af Etatsraad Andersen. Han gav os alle Haanden og hilste os med et: How do you do. Derefter satte vi os i en Rundkreds om hans Skrivebord, Etatsraaden nærmest i en Lænestol. Det meste af Tiden førte han Ordet. Lorden ønskede os til Lykke med, at vi nu atter kom tilbage til Danmark. Vi bukkede og takkede. Efter 10 Minutters Forløb var

Audiensen forbi — en engelsk Udenrigsminister har meget at gøre — og Lorden gav os atter Haanden til Afsked.

Vi kørte hjem til Hotellet, klædte os om og gik Klokken 3 med Etatsraad Andersen i Spidsen til det kgl. Slot, hvor Dronning Alexandra vilde modtage os i Audiens.

I Forhallen blev vi modtaget af en ældre Hofdame, som kunde tale lidt dansk, derpaa kom en meget gammel, krumbøjet Hofmand, støttende sig til en forsvarlig Stok. Han drog Etatsraad Andersen og Alexander Foss i Samtale. I Hallen var der opstillet Buster af Kong Christian IX og Dronning Louise. En høj Officer, ældre Mand i Khakiuniform og meget umilitærisk i sin Holdning sluttede sig til. Saa gik Turen til de indre Gemakker. Etatsraad Andersen blev først kaldt ind, derpaa den danske Delegation og tilsidst vi 4 Sønderjyder. Jeg blev ved min Indtræden af Etatsraad Andersen forestillet for Dronningen, som drog mig ind i en Samtale om Forholdene. Hun var desværre meget tunghør, talte noget stivt med engelsk-tysk Akcent, men ellers korrekt Dansk og udtrykte sin store Glæde over, at vi kom tilbage til Danmark. Dronningen udtalte samtidig Haabet om, at Ejderen atter maatte blive Danmarks Grænse. Hendes varme Følelser og Troskab mod Danmark og hendes store Pietet overfor Forældrene og hele den kgl. Slægt var rørende. Mens jeg stod og talte med Dronningen, hørte jeg gentagne Gange Etatsraad Andersen sige til Prinsesse Victoria, der stod lige bag ved mig: »Nu maa De tale Dansk, Prinsesse Victoria, nu maa De tale Dansk, der er flere af Delegationen, som ikke kan tale Engelsk«. »Jeg kan ikke, jeg taler saa

daarligt«, svarede Prinsessen hver Gang. — Etatsraaden følte sig ogsaa her som hjemme. Han blev behandlet som en gammel kær Onkel. Vi maatte alle indskrive vore Navne i en Bog, som Dronningen lagde frem. Hun førte mig hen til et lille Bord, hvorpaa der stod forskellige Miniaturer og Antikviteter, som hun havde arvet efter sine Forældre og andre kære Slægtninge. De havde aabenbart meget stor Værdi for hende som Slægtsminder. Under Samtalen fik jeg blandt andet Indtryk af, hvor afholdt Prins Hans havde været ved det engelske Hof. Efter en halv Times Forløb trak vi os tilbage. Baade Dronningen og Prinsesse Victoria rakte os Haanden til Afsked.

Søndag, den 16. Marts 1919.

I 4 af Regeringen til vor Raadighed stillede Biler foretog vi en overordentlig interessant Biltur til Windsor og Maidenhead. Jeg tog Plads hos Chaufføren for bedre at nyde Udsigter og fik af hende, det var en Dame, Bæsked om et og andet under Farten. Turen førte os gennem dejlige frugtbare Egne ind i de store engelske Parkanlæg med herlige gamle Ege, som omgiver Windsor. Vi kørte ind paa Slotspladsen og blev yderst høflig modtaget. Vor Ankomst var ventet, og vi blev ført omkring i de prægtige Repræsentationslokaler, hvor der var store Billedgallerier med mange fremragende Kunstværker. Derpaa spadserede vi i Haven og beundrede den 3 engelske Mil lange snorlige Alle, der fra Haven førte ud gennem den herlige Park. Etatsraad Andersen fortalte, at han sidste Sommer havde været Gæst hos det engelske Kongepar herude, hvor det levede under meget borgerlige Forhold. Fra Windsor kørte vi videre gennem her-

lige Parker og Skove til Maidenhead, hvor vi spiste Middag. Ved 4-Tiden var vi atter tilbage i London efter at have tilbragt en herlig Dag.

Mandag, den 17. Marts 1919.

Delegationen var indbudt til Frokost i den danske Klub, men Nis Nissen og jeg forvildede os i Byen og kom derfor ikke med. Klokken 5 var vi indbudt til The hos Kammerherre Castenskiold, hvor den danske Koloni i London var samlet. Jeg stiftede her flere interessante Bekendtskaber, deriblandt med Skibsreder Sir William Petersen, som har været engelsk Statsborger i 40 Aar og betragtes som den rigeste Dansker derovre. William Petersen fortalte mig, at han havde været en personlig Bekendt af Lord Kitchener, om hvem han i en længere Samtale fortalte mange interessante Træk. Gesandten bød os velkommen. Han havde kort Tid før haft Besøg af 4 sønderjydske Krigsfanger og meddelte os det Indtryk, deres Fortælling havde gjort paa ham. Jeg tog derefter Ordet og bragte Englænderne en Tak for deres udmærkede Bistand og for den Venlighed, hvormed de havde modtaget os. I min Tale fik jeg endvidere Lejlighed til at udtale min Glæde over det stærke Sammenhold, som vi havde fundet mellem Danskerne i England, et lignende Sammenhold havde vi ikke fundet i Paris. Men dette hænger maaske sammen med, at Danmarks livlige Handelsforbindelse med England har skabt en fast bosiddende Koloni i London, medens Danskerne i Paris mere er Fugle paa Træk.

Tirsdag, den 18. Marts 1919.

Vi afrejste i Pullmanvogne fra London til Newcastle og gik ombord i Det Forenede Dampskibssel-

skab's S/S »Moses Melchior«. Ved 1-Tiden kastede vi los og gik ned ad Floden. Det var en dejlig Nat. Vi spadserede en Times Tid paa Dækket og gik saa til Køjs. Ud paa Morgenen blæste det stærkt op, og da vi stod ud i Vesterhavet, havde vi en Brandstorm. »Moses Melchior« var sammenlignet »Fionia« en lille Skude som arbejder svært i Søerne. Paa de to Etatsraader nær blev vi derfor i Køjerne hele Dagen.

Torsdag, den 20. Marts 1919.

Stormen lagde sig, og Søen blev roligere. Jeg gik allerede op paa Dækket om Formiddagen, og lidt efter lidt blev Selskabet atter fuldtalligt. Ud paa Eftermiddagen fik vi Norges Kyst i Sigte. Efter at Mørket var indtraadt, saa vi Hirtshals's Fyr og ved Midnatstid passerede vi Skagen. Vi passerede talrige svenske Fiskerkvaser, som havde Lanterne tændt. Fyrene blinkede, Himlen var stjerneklar, og vi saa et herligt Nordlys, som sendte Straalebundter helt op til Zenit.

Fredag, den 21. Marts 1919.

Vejret var nu blevet godt. Vi passerede Anholt og gik i Magsvejrn ned over Kattegat. Det klarede mere og mere op, og i herligt Vejr stod vi ned ad Sundet. Ud paa Eftermiddagen naaede vi København. Da vi løb ind i Havnen, saa vi fra Dækket Kongen, Dronningen og en af de unge Prinser ved Anløbsstedet. Vi steg i Land. Kongen hilste straks paa Etatsraad Andersen og de andre Herrer, som han kendte. Etatsraaden forestillede os derefter for Kongen, som vekslede nogle Ord med os. Vi tog derefter til vore Hoteller og mødtes senere i Udenrigsministeriet for at aflægge Beretning.

Det havde været vor Hensigt at rejse hjem om Søndagen, men Fredsdelegationen blev tilsagt til Audiens hos Kongen om Mandagen. Vi blev derfor i Byen Mandagen over. Kongen hilste meget hjerteligt paa os og udtalte sig bevæget om sin Bedstefader og hans Fortællinger om Sønderjylland, der tidligt havde gjort et dybt Indtryk paa ham. Han udtalte overfor mig, at den Tid nu forhaabentlig endelig var forbi, da man mistænkte Kongehuset for at være tysksindet. Hans Bedstefader havde i sin Tid lidt meget under denne Mistanke. Jeg svarede, at al Mistanke i den Retning sikkert forlængst var fjernet, og at vi tværtimod under vor Berøring med Kongehusets Medlemmer i Paris og London havde faaet det stærkeste Indtryk af den rørende Kærlighed, hvormed Kong Christian IX's Børn og Børnebørn omfattede Danmark.

Af Heinrich Raimond Baumanns Erindringer.

I Uddrag ved Dorteia Baumann.

Forfatteren af disse Erindringer, Translatør Baumann, der døde i København 1912, var født i Rendsborg 1839, som Søn af en Militærlæge, der i 1848 blev Danmark tro. Faderen garnisonerede siden i forskellige slesvigske Byer, som Sønnen saaledes lærte at kende. Sit Kendskab til det rige Flensborgermilieu i Fyrerne skyldte han derimod sin Moder, der var Datter af en Købmand Jensen der i Staden, og Søster til Agent Heinrich Jensen, hvis store Handelsgaard skildres nedenfor. Tillige var Moderen beslægtet med andre store flensborgske Patricierslægter som Esmarchs og Christiansens.

Det er kun et kort Uddrag af Erindringerne, der bydes her. Forfatteren nedskrev dem paa sine gamle Dage for at fornøje sig selv. Udgi-veren haaber imidlertid, at deres Friskhed og klare Fremstilling ogsaa kan fornøje andre. Ude- ladt er i første Række Skildringen af Livet i Kø- benhavn, hvor Drengen opholdt sig fra 1848 - medens Faderen som Militærlæge fulgte Arméen. Dernæst tillige adskillige Afsnit, der væsentlig kun havde Interesse for Familien eller af andre Grunde ikke skønnedes egnet til Offentliggørelse.

I den gamle, historiske By ved Ejderen, paa hvis ene Byport, den som fra Neuwerk paa Flodens søndre Bred førte ind paa Øen, det oprindelige Rendsborg, var indmuret en ældgammel Sten med Indskriften: Finis Imperii Romani, voksede mine Sødskende og jeg op og henlevede vore tidlige Barndomsdage dels i

vort kærlige, lykkelige Hjem, dels i Guds frie Natur; Fæstningens høje Volde og de smukke, skyggefulde Alleer ved deres Fod afgav de herligste Tumlepladser for Børn, ikke at tale om Floden, naar Vinteren, ofte i flere Maaneder, havde slaaet sin Isbro hen over den.

Efterhaanden som de havde naaet den passende Alder blev mine Sødskende sat i Skole; min Uddannelse derimod blev, jeg ved egentlig ikke hvorfor, betroet en ung Præst, til hvis gavlsmykkede Bolig i Altstadt paa Ejderøen jeg hver Dag travede med min Tornyster paa Ryggen. Pastor Lau var en stille, elskværdig Mand, der forholdsvis hurtigt bragte mig temmelig vidt hen ad Kundskabens Vej, og saavel hans milde Ansigt som hans Studereværelse med de tætfyldte Boghylder staar endnu klart og tydeligt i min Erindring.

Paa slige gamle Gavlhuse, hvis enkelte Etager springer noget frem over de underliggende og med udskaarne Bjælkehoveder, var Altstadt temmelig rig, og de gav ofte Fæstningens smalle Gader et malerisk Præg, et Prædikat man derimod ikke kan give Rendsborgs Omegn. Jordbunden er for største Delen flad, sandet og hedeagtig og kan kun ved omhyggelig Kultur bringe et godt Udbytte, hvorom de talrige Gartnerhaver nord og syd for Floden bar Vidne. For os Børn var Omegnen herlig, fordi der var saa mange Steder, hvor vi om Sommeren kunde tilbringe Aftnerne. Rothenhof mod Nord bød paa ypperlig Tykmælk serveret i grønne Mælkefade med blankt polerede Messingringe, ofte gav det ogsaa Jordbær; paa Aukrug og Schützenhof mod Syd drak vi The til det medbragte Smørrebrød og de hjemmebagte Kager, og med Baad tog vi over det brede Ejderbassin til Fa-

milien Kobrock, hvor vi spiste til Aften under de klippede Linde foran Husets brede Facade tæt ved Baadebroen. I Nærheden ligger det store Jernstøberi Carlshütte som vi Børn omfattede med den største Interesse, ikke blot Fabriksbygningerne, i hvilken vi ofte saa de rødglødende Metallmasser flyde fra Smelteovnen ind i de talrige Forme, men ogsaa Ejerens, Hr. Hollers blomsterrige Have, hvis store Drivhuse for os var som straalende Eventyr. Vore Fødselsdage, der heldigvis alle faldt i Sommeren, blev, naar vi ikke var bortrejst, næsten altid fejrede i en lille, ikke langt fra Byen liggende Skov, Nobiskrug, hvor vi og vore unge Gæster morede os udmærket med Leg og Dans, medens Mor og nogle Damer samt hendes højre Haand, Line Misch, paa lange Borde dækkede op med den medbragte Aftensmad og den obligate Rødgrød.

Alle disse fornøjelige Udflugter hørte med til det daglige Brød. Til Søndagsfornøjelserne hørte derimod hyppigt Besøgene i Elsdorf, omtrent en Mils Vej mod Nord, hos vore Forældres kære Venner, Skovrider Møllers. Her tumlede vi os ret af Hjertens Lyst sammen med Stedets Børn i Haven, Planteskolen og den anselige Skov om Gaarden; en fangen Ørn, som fo'r hvæsende mod Fængslets Gitter, naar vi nærmede os, fandt vi selvfølgelig meget interessant.

I de øvrige Somre inden 1848 tilbragte vi for det meste en Maanedstid i Flensborg hos min Morbror, Agent Heinrich Jensen. Med største Spænding imødesaa vi Børn den Eftermiddag, der skulde bringe Onkel Heinrichs store lukkede Rejsevogn, forspændt med smukke kraftige Heste og kørt af vor særlig gode

Ven, den statelige Kusk i mørkeblaat Livré med røde Opslag og blanke Knapper, med den sribede Vest, de gule Skindbukser og skinnende Kravestøvler, i vore Øjne en pragtfuld Fremtoning, der fudkommen-gjordes af den høje Hat med Kokarde. Hestene bleve bragt i Stald, Vognen i Skur og Kusken til et solidt Maaltid i Køkkenet, hvor han overlegent lod sig beundre af vore Piger.

Kufferterne vare allerede om Formiddagen under Mors Tilsyn blevne pakkede af Line Misch, et i vort Hjem næsten uundværligt Væsen, fordi hun var uforlignelig i sin Omhu for os Børn og i at værne om Mor; da hun desuden havde faaet en god Opdragelse, blev hun snarere betragtet som en kær Slægtning end som et Tyende, og vi var inderlig bedrøvede, da hun forlod vort Hjem for at ægte en velhavende Købmand i Hamborg.

Morgenen efter Ankomsten, præcis Kl. 7, rullede Vognen op for vor Bolig, Kufferterne spændtes bag-paa, min store Bror indtog den misundte Plads oppe hos Kusken, medens Mor, Line Misch og vi to andre Børn okkuperede det Indre af Vognen, hvis Magasiner var vel forsynede med Proviant til den lange Køretur paa omtrent 12 Timer. For os Børn var den alt andet end lang, dertil var vi altfor optagne af, hvad vi saa undervejs. Særlig glædede vi os til at holde Rast i de anselige Kroer, som i de Tider med passende Mellemrum laa langs Hovedlandevejen gennem Hertugdømmerne. Med Glædesraab kørte vi ind i den rummelige Rejsestald, hvis Porte blev lukkede, for at Hestene ret kunde udhvile i det halvmørke svale Rum.

Med hvilken Appetit fortærede saa vi Børn den medbragte Proviant, enten i en af Kroens lavloftede Stuer eller i et af Havens Lysthuse. Naar Hestene havde udhvilet, fortsattes Rejsen, og hen paa Eftermiddagen øjnede vi de forgyldte Vejrhaner paa Flensborgs Kirker og ikke længe efter rullede vi ind ad Porten paa Onkel Heinrichs Ejendom.

Onkel var allerede Enkemand, før jeg kom til Verden, men hans Hus bestyredes af Navn — den egentlige Bestyrelse var i Husholderskens Hænder — af hans Datter Katharina, der efter faa Aars Ægteskab havde mistet sin Mand, Vinhandler Kroll. Senere hen i Tiden ægtede hun Ritmester Barnekow og opnaaede at blive Kammerherreinde inden sin Død. Onkels to andre Døtre var gifte henholdsvis med Etatsraad, Apellationsraad Francke i Kiel og med Bankdirektør Esmarch i Flensborg, Broder til den berømte Læge, Gehejmeraad Esmarch, gift med Prinsessen af Augustenborg, den nuværende tyske Kejserindes Faster. Disse to Brødre var Halvfætre til Mor. Af Sønnerne var den ældste, Andreas, en flink Mand, som med Dygtighed bestyrede sit store Jernstøberi i Byens nordlige Forstad, det saakaldte Neustadt, de to andre Peter og Chritian var optagne i Faderens Forretning.

Mor og vi Børn beboede altid den samme Lejlighed paa tre rummelige Værelser i Ejendommens Tværfløj. Onkel Heinrichs Hus var nemlig meget stort, men som i saa mange Huse fra fordums Dage laa Værelserne meget spredt, og der var i den Grad ødslet med Plads, at en moderne Bygmester vilde korse sig tre Gange. Hovedfløjen mod Gaden og

Sidefløjene mod den første Gaard, den saakaldte Her-
skabsgaard, bestod af to meget høje Etager, hvør-
imod Tværfløjen mellem første og anden Gaard inde-
holdt tre lavere. Fra Porten førte en Fløjdør og en
halv Snes Trappetrin op i den ualmindelig store
Forstue, i hvis Baggrund en bred Trappe med svære
Egetræs Balustre førte ovenpaa. Væggene i dette
store Rum var fra øverst til nederst og tæt op ad hin-
anden behængt med gamle Malerier i forgyldte Ram-
mer; største Delen var sikkert Kopier efter italienske
og nederlandske Arbejder, muligen fandtes ogsaa
originale Sager derimellem. Hvad de nu end har
været, saa gjorde Forhallen med alle disse Malerier
et imponerende Indtryk. Tilvenstre, ud mod Gaden,
laa den store Dagligstue, hvis Vægge var tæt be-
hængte med Kobberstik i Glas og Ramme, medens
Værelset ved Siden af, kaldet Musikstuen, var prydet
med gamle, hollandske Malerier, forestillende Nature
morte, saasom Fade med Østers, halvskrællede Citro-
ner, Sølvtaallerkener og vinfyldte Pokaler, Blomster og
Frugter, Vildt og Fisk, af den Slags Billeder, som
findes i alle Samlinger.

Fra Forstuen førte en lille Trappe op til to Port-
værelser, som var et helt Museum. Der opbevaredes
nemlig ikke blot alle Slags Delikatesser som Choko-
lade, Konfekt, tørrede Frugter, vestindisk Pebermyn-
tesukker og meget andet, men desuden en Mængde
sælsomme Sager fra Ostindien, Kina og andre fjerne
Lande, hjembragte af Kaptajnerne paa Onkels Skibe.
Desuden var paa Borde henstillet to Barkskibe for
fulde Sejl. Tilhøjre for Forstuen laa to store Værel-
ser paa tre Fag ud mod Gaarden. Det ene kaldtes
Spillestuen, fordi det ved Selskaber benyttedes til

Kortspil. Det næste var Onkels Soveværelse, udstyret med megen Komfort. I disse to Værelser saas hverken Malerier eller Kobbertik; ovenover et temmelig højt Panel dannede Tapeterne Værelsets Dekoration i Form af store Prospekter af fjerne Lande. Jeg husker især den lange, ubrudte Væg lige overfor Vinduerne i Spillestuen; den var prydet med en storartet Udsigt fra en Havn i Levanten ud over Havet med dets talrige Skibe og Kystens maleriske Bjerge. Den livfulde Staffage i Forgrunden med turbanklædte Østerlændinge i rige Dragter, halvnøgne, sorte og brune Lastdragere, Frugtsælgere, store Vareballer, Dromedarer, Mulæsler o. s. v. fortalte de herligste Eventyr. Slige mærkelige Tapeter, der paa en Maade erstattede Gobelins og, saa vidt jeg ved, stammede fra Frankrig — Motiverne til dem var sikkert ofte hentede fra Joseph Vernets talrige Havnebilleder, — ser man nu aldrig mere.

Paa den anden Side af Onkels Soveværelse laa en Trappe, som fra Kælderen førte op til de tre Lejligheder i Tværflojen; den nederste var Kusine Katharinas meget kostbart udstyrede Privatværelser; Mellemetagen var Gæstelejlighed ligesom den øverste. Kælderetagen optoges af det store Køkken, Forraadskamrene, Vinkælderen og af de forskellige Værelser til Tyendet.

Ved dette maa jeg dvæle et Øjeblik. Onkel Heinrich maa i sin Ungdom have været en smuk Mand, derom vidner det Portræt, som nu ejes af min Broder, men eftersom Aarene gik, blev han ligefrem styg, og hans vældige Øjenbryn gav ham et barskt Udseende, der dannede en mærkelig Modsætning til hans venlige Sind og store Elskværdighed mod os Børn.

Var han nu som ældre alt andet end smuk, saa vilde han saa vidt mulig være omgivet af kønne Mennesker, og det var almindelig bekendt i Flensborg, at det ikke nyttede at søge Tjeneste hos den gamle Agent uden at have et fordelagtigt Ydre.

I Hovedfløjens øverste Etage laa ud mod Gaden den store Dansesal, hvis Vægge og Loft var beklædte med Stukarbejde, dannende Guirlander af Løvværk og Musikinstrumenter; paa Vinduespillerne og korresponderende med dem paa Bag- og Sidevægge var indmuret Spejle fra Loft til Gulv, saa at Salen, naar Kronerne og Lampetternes Lys var tændt, afgav et meget festligt Skue. De to Værelser i Sidefløjen, ovenover var Spillestuen og Onkels Soveværelse, blev kun benyttet ved selskabelige Anledninger, væsentlig som Spisestuer. I denne Etage, over det ene Portværelse, fandtes ud mod Gaarden ogsaa Onkels private Kontor. — Selve Handelskontorerne havde Plads i en anden Ejendom, hvor Onkel havde en stor Sukkerfabrik. I den første Gaard, langs Nabohusets Mur, fandtes en Springbrønd, hvis klare Vand ad flere Bassiner og Rør førtes gennem de andre Gaarde ud i Fjorden. I den anden Gaard, til hvilken en Port i Tværfløjen førte, laa store Pakhuse og den begrænsedes af en ny Tværbygning, der indeholdt en Oliemølle. Efter at have passeret dennes Gennemkørsel, kom man ud i en tredje Gaard, der afsluttedes af Vognremiser og Hestestalden. Gennem denne, i hvilken der stedse herskede en hollandsk Renlighed, kom man ud i en lille Blomsterhave, for Enden af hvilken der rejste sig en større Pavillon, til hvis rummelige Indre en høj Trappe førte. Denne Havesal var udstyret med gamle Møbler, og dens tre Glasdøre

gav Adgang til en bred af Pavillonens fremspringende Tag overskygget Terrasse, fra hvilken man havde fri Udsigt til den skønne Fjord. I denne Sal blev Eftermiddagskaffen ofte drukket. Skildringen af Onkel Heinrichs Hus kan give en Idé om, paa hvilken Fod Indehaverne af de gamle Handelshuse i Flensborg den Gang levede.

Flensborgs Beliggenhed ved den dybe, skovkransede Fjord er ualmindelig smuk, og de høje Banker paa Nordsiden med de mange Haver, Vindmøller og Ruinerne af det gamle Duborg bidrage meget til det maleriske Skue, Byen frembryder, set fra Vandet. Flere Steder var Købmandsgaardenes Pakhuse byggede saa tæt op til de stejle Banker, at man for at komme til Ejendommens Haver først maatte stige op til Pakhusets øverste Loft, hvorfra saa en Dør førte ud til en over den smalle Kløft kastet Bro, for Enden af hvilken Havelaagen fandtes. Var nu end Adgangen til Haven lidt besværlig, især for ældre Folk, belønnedes man til Gengæld ved den prægtige Udsigt over By og Fjord. Flensborgerne var i det Hele ikke bange for lidt Anstrengelser; saaledes var der i adskillige Haver anbragt Platformer i høje, gamle Elmetræer, op til hvilke solide Trapper med adskillige Af-satser førte, og disse Platformer, som var omgivne af et skærmende Rækværk, var saa rummelige, at vi ofte sad 12 Mand høj om de paa Plankegulvet hensatte Borde, nydende samtidig den gode Aftensmad og den smukke Udsigt.

Moder var beslægtet med næsten alle de ansete og velhavende Familier. Hendes ene Søster var gift med Dr. med. Wilh. Valentiner, hendes anden med Godsejer Lorentzen til Waschersleben og Collund, der

tillige ejede Kupfermühle. Fra Waschersleben kørte vi om Aftenen gerne tilbage til Byen i Gaardens store lysegule Karosse, hvis Fading hang i brede Remme, et helt Eventyr fra det 18. Aarh.s Slutning.

Den største og prægtigste af alle Flensborgs Haver var de tvende, der tilhørte Tante Agent, som vi kaldte hende, Onkel Heinrichs Svigerinde og Enke efter den rige Agent Christiansen. Hun beboede om Vinteren et lille Palæ paa tre Etager i Byens Hovedgade, Sommeren tilbragte hun paa Stuhrsche Mühle lidt nordfor Flensborg, til hvilken der hørte en Have paa henved en Snes Tønder Land, anlagt som engelsk Park. Tante Agent var meget smuk, og som Datter af franske Emigranter førte hun sig med yndefuld Anstand. Derfor egnede hun sig ogsaa udmærket til i sit Hus, det største og rigeste i Flensborg, at modtage Christian VIII. og Caroline Amalie, naar Kongeparret paa Rejserne til Søbadet Wyck paa Föhr opholdt sig nogle Dage i Flensborg. Fremfor Palæet i Hovedgaden foretrak Majestæterne ofte en større Pavillon med adskillige Værelser i den saakaldte »Christiansens Have« oppe paa Bakkerne bagved Privatboligen. Denne Have indeholdt foruden flere murede Pavilloner, dybe Grotter af Kalksten med indemurede Spejle, Damme med Guldfisk, der kom til Fodring, naar der ringedes med en Klokke, omgitrede Gaarde med Daadyr, store Voliérer med Pappegøjer, Paafugle og andre bejdedrede Skabninger.

En pirrende Modsætning til al denne Herlighed dannede vore Besøg ved Familiegraven paa den nærliggende Kirkegaard.

Den var anlagt i en Høj som et stort, af Kampesten opført Gravkammer, ned til hvis massive Gitter-

port en Trappe fra begge Sider førte. Gennem Gitteret kunde vi stirre ind paa de anselige, med sort Klæde betrukne og med Metalprydelser forsynede Kister, der gemte Resterne af vore Oldeforældre, Bedsteforældre og andre Medlemmer af Slægten. Den Gang Mor var død, kom der fra Flensborg Opfordring om ogsaa at føre hendes Kiste til denne Familiegrav, men Far foretrak at lade hende jordfæste paa Garnisons Kirkegaard i København. Medens vi, ikke uden en vis Gysen, stirrede ind i Gravkammeret, udmalede vi os levende den mærkelige Begravelseshøjtidelighed, hvormed den Gang i Flensborg »fornemme« Folks Kister førtes til Graven; dette foregik om Aftenen ved Fakkelskær, hvilket maa have taget sig højst fantastisk ud.

Vore Besøg ved Familiegraven endte næsten altid med, at vi pludselig, som grebne af en panisk Skræk, fløj op ad Trapperne og i vild Flugt styrtede ud af Kirkegaarden ned til Onkel Heinrichs venlige Hjem.

En ejendommelig Kontrast til denne fine Dame dannede hendes Mands djærve Søster, som vi kaldte Tante Sæb, fordi hun bl. a. ejede en stor Sæbefabrik. Denne myndige Dame, der var Enke for anden Gang, bestyrede sin store Forretning med megen Dygtighed, men hun hyldede vist det gamle Ord: det er ikke godt for et Menneske at være ene; thi en skønne Dag, hun havde fornylig fyldt 70, indfandt hun sig paa det Kontor, hvor hendes 30-aarige Bogholder sad bøjet over sit Arbejde, tog Plads ved Pultens anden Side og sagde aldeles forretningsmæssigt: »Jeg har besluttet at gifte mig, Berg« — saaledes hed han — »og kan De gætte med hvem?« Næh, det kunde han ikke. »Med Dem; nu er Klokken 12, jeg henter Deres Svar Kl. 1;

— siger De Nej, har dette ingen Indflydelse paa Deres Stilling hos mig, vi er lige gode Venner for det«. Med disse Ord sejlede Tante Sæb ud af Kontoret og overlod Berg, der af Forbavselse var lige ved at tabe Næse og Mund, til forskelligartede Betragtninger. Ligesom Kontorets Ur slog 1, stod Tante Sæb i Døren og forlangte Svar. Dette lød tilfredsstillende, og Berg avancerede i Løbet af en Time fra Bogholder til Chef for den store Forretning. Faa Dage efter stod Brylluppet, det unge Par havde jo intet at vente efter, og i henved 10 Aar levede Tante Sæb glad og i bedste Forstaaelse med sin unge Mand. Ved hendes Død blev han hendes Universalarving, men Herligheden varede ikke længe, Aaret efter laa han i sin Grav og hele den store Formue gik, til stor Ærgrelse for hendes Familie, over til fattige Degnefolk ude paa Heden.

Det gamle Ord: »Menneskets Herlighed er som Græssets Bloster, de blomstrer i Dag, i Morgen de visne«, rinder mig i Hu, naar jeg tænker paa den Skæbne, der ramte disse stolte Handelshuse. Hverken Onkel Heinrichs eller Grandonkel Christiansens Sønner fortsatte deres Fædres store Virksomhed, de forstod kun at ødsle Penge bort, ikke at tjene dem, og inden denne Generation uddøde, var Formuerne svundne bort, og de fleste af dem henviste til Understøttelse af det betydelige Fideikommis, som den gamle Christiansen og Onkel Heinrich oprettede i deres Velmagts Dage, skøndt de begge paa Grund af deres Rigdom egentlig fandt det latterligt. Onkel Heinrich kom sikkert til en anden Anskuelse, da han faa Aar før sin Død selv nød godt af denne Familienstiftelse, fordi hans Hus styrtede i Grus under den store Pengekrise i Hamborg 1857.

Begyndelsen til Nedgangen i den Christiansenske Formue, skyldtes for en Del Tante Agents store Patriotisme i Krigsaarene. Lige efter Krigens Udbrud 1848 lod hun for egen Regning sine vidtløftige Pakhuse indrette til Lazaretter, hvor hun sammen med sine Døtre og Svigerdøtre tog Del i de Saaredes Pleje; i hendes Privatbolig havde Hærens Øverstbefalende og højere Officerer stedse fri Station. Alt dette slugte jo enorme Summer, og under sit Ophold i København Vinteren 1849 forærede hun Regeringen et stort Barkskib med dets kostbare indiske Ladning, der paa Hjemrejsen var ankret op paa Rheden. Hun udtog kun nogle Kister Silke, hvis Indhold hun forærede os og andre Slægtninge, der besøgte hende paa Hotel Phønix, hvis hele første Etage hun havde lejet til sig, sin store Familie og Tjenerskab.

For denne storlaaede Gavmildhed mod Fædrelandet blev Tante Agent, hendes Datter Sofie Bauditz og hendes Søn Andreas' Hustru Catharina, f. Schmidt, af Frederik VII dekoreret med Kongens kronede Navnetræk i Brillanter, at bære paa venstre Skulder i en Ordensroset.

— — — — —

Alt her i Livet har en Ende, ogsaa vore Sommerbesøg i det skønne Flensborg, hvorom Minderne endnu efter mer end et halvt Aarhundrede staa saa vidunderlig klare og uforglemmelige. Kun mellemfornøjede saa vi den store Rejsevogn atter køre op for Døren, den skulde jo bringe os tilbage til Rendsborg, hvor Livets triste Alvor i Form af Skole og Lektier ventede os. At vi ogsaa der var ualmindelig lykkelige Børn i et kærligt Hjem, havde vi i Afskedens bitre Øjeblikke selvfølgelig ikke Tanke for.

I alle disse saa lykkelige Aar havde vi Børn selvfølgelig ingen Anelse om de fjendtlige Følelser mod Kongeriget Danmark, som i Hertugdømmerne voksede sig stærkere og stærkere for hver Dag, men som man i København ignorerede, i hvert Fald manglede den rette Forstaaelse af, indtil den ulmende Ild slog ud i Oprørets klare Flamme den 24. Marts 1848. Prinsen af Noer og en mindre Militærafdeling, som han bragte med sig, førtes under Stormklokkernes Klemten til den nærliggende Paradeplads, hvorhen Garnisonens Officerer og de civile Embedsmænd kaldtes ved Ilbud.

Da Forsamlingen var tilstrækkelig stor, oplæste Prinsen en Beretning om, at der i København ligesom i flere andre Hovedstæder paa den Tid var udbrudt Oprør og Kong Frederik fængslet. Derfor havde Prinsens Broder, Hertugen af Augustenborg overtaget Regeringen i Hertugdømmerne, indtil Oprøret i København, hvorfra det sikkert vilde brede sig over hele Kongeriget, var dæmpet, og Kongen atter indsat i sine Rettigheder.

I den Anledning opfordredes Officererne og de civile Embedsmænd til at indfinde sig den følgende Dag i Palæet for at aflægge Ed til ham som Repræsentant for Hertugen af Augustenborg. Dog var denne Eds aflæggelse ingen Tvangssag, drog nogen Beretningen om Oprøret i København i Tvivl og derfor ikke vilde aflægge Ed til Hertugen, stod det ham frit at drage bort.

Prinsens Tale blev modtaget med Jubel af den sammenløbne Mængde, for en stor Del Pøbel, som i vild Begejstring brølte »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, en Sang der var kommen op flere Aar

forinden, og om hvilken et vittigt Hoved i en Avis havde skrevet: Meerumschlungen sind nur Inseln, wisset das Ihr dummen Pinseln.

Ikke blot Hovedmassen af Garnisonen, jeg mener Soldater og Underofficerer, der alle var Holstenere, men desværre ogsaa mange af Officererne sluttede sig straks til Hertugens Parti, og at det samme blev Tilfældet med de civile Embedsmænd, var næsten en Selvfølge, de var barnefødt i Hertugdømmerne, havde studeret og taget deres Eksaminer ved Universitetet i Kiel, det giftigste Arnested for Hadet mod Danmark og alt Dansk, derfor havde der ogsaa dannet sig det træffende Mundheld: Løgn er ogsaa en Videnskab, sa' Fanden, han hørte en Forelæsning i Kiel.

Far nærrede ingen Tvivl om, hvilket Standpunkt han skulde indtage; han havde aflagt Troskabsed til Kongen af Danmark, og at bryde denne Ed forbød hans Samvittighed ham. Der blev dog gjort mange Forsøg paa at bevæge ham til at forandre sin Beslutning. Han blev ivrigt opfordret til simpelthen at tage sin Afsked og forblive i Rendsborg som privat Læge. Havde Far fulgt denne Opfordring, kunde ingen have bebrejdet ham noget; desuden oversteg Indtægterne af hans private Praksis hans Gage som Overlæge med mer end det femdobbelte, og han vilde altsaa ved at tage til København lide et stort pekuniært Tab. Et saadant Hensyn kunde dog ikke rokke Far. Ogsaa fra Prinsen af Noer blev der gjort forskellige Forsøg for at beholde Far, han kendte ham fra Waschersleben og havde flere Gange haft ham som Gæst paa Godset Noer. Med Prinsen var fulgt som Kabinetssekretær og designeret Finansminister i den proviso- riske Regering, Fars gode Ven, Bankier Schmidt fra

Kiel. Denne var hos Far baade den 24. om Aftenen og den 25. om Morgenen med Anmodning fra Prinsen om at blive; han skulde i saa Fald udnævnes til Generallæge i den slesvig-holstenske Armé, og andre fristende Perspektiver blev stillede i Udsigt. Prinsen var ogsaa villig til, saafremt Far nærrede Tvivl om hans Sags Refærdighed, at udstede en Erklæring til Kongen af Danmark om, at han havde tvungen Far til at blive. Over dette Tilbud blev Far saa opbragt, at han bad Schmidt om at forføje sig bort.

Natten mellem den 24. og 25. var meget bevæget, og først henad Morgenstunden slukkedes Lysene. Venner og Bekendte, baade Herrer og Damer, strømmede ind, og Samtalens Bølger gik højt, endog saa højt, at den elegante Fru Landt, gift med en velhavende Købmand, af bare Sindsbevægelse pludselig besvimed; jeg ser hende endnu i sin fine Silkedragt ligge hensunken paa en Sofa i vor store Dagligstue. Især var Mor ivrig i at foreholde flere Officerer, der hørte til vor nærmeste Omgangskreds, det urigtige i at ville aflægge Ed til Prinsen; derved blev de jo Forrædere mod deres retmæssige Konge. Men til Trods for hendes indtrængende Ord, kunde de ikke beslutte sig til at forlade Hjem og Slægt i Holsten, stolede vel ogsaa paa Prinsens falske Tale, at Hertugen kun overtog Regeringen i Hertugdømmerne, saa længe Kongen var fængslet, havde ikke, som Far, aabent Øje for, at det hele var et Væv af Løgn, at det kun drejede sig om Hertugdømmernes Løsrivelse fra Danmark.

Da Far heller ikke den 25. vilde gaa ind paa Prinsens forskellige Tilbud, fik han endelig sit Pas udstedt. Det afleveredes lidt før Kl. 2 med Ordre om,

at Far skulde med sin Familie forlade Byen med Togget sydpaa Kl. 3, i modsat Fald vilde han blive arresteret.

Paa en saa pludselig Afrejse var vi ikke forberedt, Mor fik derfor i en Fart lidt Gangklæder, noget Sølvtoj og sine Smykker kastet i en Kuffert, Far tog sine rede Penge og sin Forbindtaske, min Søster sin kæreste Dukke og jeg en Bog, og saaledes som vi gik og stod, forlod vi vort kære Hjem, der efter vor Bortgang blev overgivet de til Byen strømmende Insurgenter som Kvarter.

I sidste Øjeblik kom vor trofaste Kokkepige løbende og bad under Taarestømme om Tilladelse til at følge med os. Hvor meget Far end raadede hende fra det, sagde hende, at han gik en aldeles usikker Fremtid i Møde, derfor ikke kunde paatage sig nogen som helst Forpligtelse lige over for hende, til alt det vendte hun det døve Øre, hun vilde ikke skilles fra os, og med et lille Knytte i Haanden, et Sjal om Skuldrene fulgte hun efter os ned ad Trapperne. Udenfor Huset holdt heldigvis en Vogn, der skulde hente Far ud paa Landet, og med den naaede vi endnu i rette Tid den et Stykke fra Byen liggende Banegaard.

Derude herskede en frygtelig Forvirring. Kort forinden var ankommen et Tog med »Freischärler«, en Bande Pøbel fra Berlin og Hamborg, skæggede, snavsede Karle, udstyrede som ægte Teaterbanditter med vældige Bulehatte, fra hvilke Ravnefjer strittede op, med Pistoler og Dolke i brede trefarvede Bælter og Sabler spændt om Livet, mer eller mindre berusede var de desuden. Da Mor ytrede sin Harme over denne Pøbel uforsigtig højt, huggede en af disse

Banditter med dragen Sabel ud efter hende og havde sikkert dræbt hende, hvis ikke en Officer havde afværget Hugget. Foruden os var nemlig flere andre Officerer med deres Familie komne ud paa Bane-gaarden, saa mange, at vi kunde fylde en 3. Klasses Vogn, og endelig rullede Toget afsted under Pøblens Hujen og Skrigen. Det var just ikke nogen Lysttur denne Rejse, ved de fleste Stationer blev vi forhaanede, naar det rygtedes, at »verdammte Dänen« var med Toget, og i Elmshorn trængte Pøblen endog ind i Vognen til os, men blev heldigvis smidt ud, inden nogen Ulykke var sket.

Intet Under, at vi var glade, da vi endelig naaede Hamborg, hvor Far med Mor og os Børn tog ind i et Hotel ved Jungfernstieg, i den store By vilde vi ikke være saa let udsatte for Forfølgelser.

Omtrent samtidig med os ankom fra de andre Garnisoner i Holsten, de Officerer, der heller ikke vilde svigte deres Ed, og da de fleste havde Familie med, var vi efterhaanden bleven en hel lille Flok. Det gjaldt naturligvis at naa København snarest mulig, og da dette lettest kunde ske med Skib fra Lybæk, blev i et »Krigsraad« Far og en ældre Officer anmodet om at tage derhen og arrangere det fornødne i saa Henseende. Derved blev vort Ophold i Hamborg forlænget flere Dage, i hvilke vor gamle Kokkepige vandrede omkring med os Børn og viste os Byens Seværdigheder, saa godt hun formaaede. Mor var saa angreben af de bevægede, sindsoprivende Begivenheder i Rendsborg, at hun maatte holde sig i fuldstændig Ro paa Hotellet.

Morgenen efter at Far var vendt tilbage, kørte vi i lukket Vogn til Lybæk. Ogsaa her i denne prægtige

gamle Hansestad, var Gemytterne komne i Bevægelse, og da det rygtedes, at »verdamnte Dänen« var komne til Byen, samledes Pøbelen sent om Aftenen udenfor vort Hotel paa det lille Torv Klingberg og knuste Husets Ruder med Stenkast saa grundigt, at baade Projektiler og Glasskaar fløj langt ind i Værelserne; en Ødelæggelse, som vi Børn den næste Dag betragtede med stor Interesse fra Torvet.

Efter at der var sørget for den nødvendige Provi-
ant til Rejsen indskibede vi os paa den lille Skon-
nert, der skulde bringe os til København, og blev ad
den smalle Trave slæbt ud til Travemünde, først der
kunde vi gaa rigtig under Sejl. Kaptajns lille Ka-
hyt med dens to Køjer blev indrømmet Mor og en an-
den Dame, der ogsaa var særlig nerveangreben efter
Begivenhederne den 24. og 25. Alle vi andre, Herrer,
Damer og Børn, maatte pêle-mêle tage til Takke med
Lastrummet, paa hvis Bund der var strøet Halm, og
ned i hvilket man kun kunde komme ad en alminde-
lig Stige, hvilket selvfølgelig gav Anledning til mange
Løjer. Om Natten var Rummet oplyst af to døsigt
brændende Tranlygter, alt var mer end primitivt om
Bord paa Skuden. For os Børn, der ikke havde det
rette Blik for Tidens store Alvor, var denne Rejse kun
idél Fornøjelse.

Helt fredelig forløb Rejsen dog ikke. Kort efter,
at vi var komne i rum Sø, begyndte Mandskabet at
gøre Mudder og ytrede Lyst til at føre os tilbage til
Travemünde, men ved Fars og nogle andres energiske
Optræden, blev det nødt til at stikke Piben ind, og i
god Behold naaede vi efter en forholdsvis rolig Sej-
lads København.

Her havde man paa en eller anden Maade faaet Underretning om, at danske Flygtninge fra Hertugdømmerne var under Opsejling, og vi blev modtagne med Hurraraab og under stor Jubel. Paa Toldboden havde indfundet sig en Indkvarteringskomité med Ekvipager for at skaffe os foreløbig Husly. Far blev opfordret til sammen med sin Familie at være Overretsprokurator Sagers Gæster, og snart sad vi bænkedet ved et velforsynet Bord hos denne elskværdige Familie i dens smukke Hjem i Nybrogade. Sager var gift med en Datter af den bekendte Finansmand, Minister L. N. Hvidt, hun var en rigt begavet, sjælden elskelig Kvinde, som vi Børn sluttede os inderligt til og stedse kun kaldte Tante Therese. Lægge Beslag paa Familien Sagers omfattende Gæstfrihed længere end højst nødvendig vilde Far naturligvis ikke, og saasnart han havde lejet en Bolig og udstyret den med det allernødvendigste i Haab om ved Lejlighed at faa sit store Indbo over fra Rendsborg, flyttede vi derhen. Vor nye Bolig var en Stueetage paa Nytorv, lige over for Raadhuset.

— — —

Det daglige Liv i Hjemmet gik sin stille og rolige Gang, medens Far var i Felten. Krigen var jo begyndt paa ny, men heldigvis endte den paa en for den danske Hær meget ærefuld Maade ved Sejren paa Isted Hede og den tilbageslaaede Storm paa Frederiksstad.

Far var med i Slaget ved Isted, og da dette var endt, vandrede han ind til det nærliggende Slesvig. I denne By fandtes den Gang en højst mærkelig Gæstgiverske, Doris Esselbach, der med fremragende Dygtighed og stor politisk Klogskab styrede sit Hotel, i

hvilket hun skiftede Sol og Vind ligelig mellem Tyske og Danske, om end hendes Hjerte fortrinsvis tilhørte Danmark. Allerede længe før Krigen nød hun stor Anseelse for sin klare Forstand og sit djærve Væsen. Da en juridisk Embedsmand, Hr. von Schleth, var paa Besøg i Slesvig og en Dag til Taffel hos Hertugen af Augustenborg, spurgte denne, hvem han ansaa for den betydeligste Mand i Slesvig, kom Svaret uden Betænkning: »Den eneste virkelig betydelig Mand, jeg har lært at kende i denne By, hedder Doris Esselbach.«

Denne mærkelige Kvinde havde ogsaa for Skik at sige Du og Junge til alle, uden Hensyn til, om Vedkommende var General eller ung Løjtnant.

Far kendte Doris Esselbach fra tidligere Tid og styrede derfor sine Skridt lige hen til hendes Hotel.

Ved Synet af ham slog hun Hænderne sammen med et Klask og raabte: »Junge, Junge, wo kommst Du her? Ihr habt also gesiegt!« og hurtig lod hun en Champagneprop springe for at drikke Sejrens Skaal med Overbringeren af den glædelige Nyhed.

Nogle Aar efter gjorde jeg ogsaa denne originale Kones Bekendtskab paa en for mig meget behagelig Maade. Paa en Ferierejse — det var i Paaskeugen — fra Haderslev til mit Hjem skulde den store Deligence bede en Timestid udenfor Hotellet, der tillige var Postholderi. Kort efter at jeg havde taget en Plads i den store Gæstestue, saa jeg en ældre, svær Dame komme hen til mig, stirre stift paa mig og pludselig udbryde: »Junge, dein Vater kann nur Oberartz Baumann sein, Du bist ihm ja aus der Nase geschnitten!«, et Udraab jeg kun kunde bekræfte. »Du musst ja

aber Hunger haben, wart nur, ich komme gleich wieder«.

Kort efter kom hun tilbage fulgt af en Tjener, der bar en stor Bakke med varm Andesteg og mange andre Herligheder, der kunde begejstre en sulten Dreng, der havde tilbragt saa mange Timer i en Deligence, og medens jeg spiste, spurgte hun mig om mangt og meget. Det flotte Maaltid kostede mig selvfølgelig kun en hjertelig Tak, og det morede Far at høre mig fortælle om hendes Venlighed.

— — —

I Sommeren 1851, da Forholdene atter var rolige i Sønderjylland, skulde Far i Embedsforretninger opholde sig nogen Tid i Flensborg og skrev derfor til Mor om at komme med sine to yngste Børn — min Bror kunde jo ikke forlade Akademiet — over til ham paa Besøg.

Efter en ret urolig Sejlads sønden om Sjælland og Fyn naaede vi en sen Sommeraften det minderige Flensborg, hvor vi modtoges paa kærligste Maade af Far.

Vort første Besøg den næste Morgen gjaldt selvfølgelig Moders kæreste Søster, Tante Doris Valentin og hendes Mand, den rare Onkel Wilhelm. Med hede Glædestaarer over Gensynet faldt Søstrene i hinandens Arme, og alt var idel Lykke, men knapt havde den stærke Rørelse lagt sig, før Freden var forbi, og begge Damerne, fanatiske og lidenskabelige, som de var, kom i et voldsomt, politisk Skænderi, indtil Fader slog et drønende Slag i Bordet og raabte, at hvis de ikke øjeblikkelig holdt Fred med hinanden, vilde Moder ikke alene ikke faa Lov at flytte hen til sin Søster, men endog blive sendt tilbage til København

med først afgaaende Dampskib, hun var ikke kommen til Flensborg for at ligge i politisk Kiv og Strid. Tante Doris forsøgte at komme med Indvendinger; man kunde dog have Lov til at tale om disse alvorlige, Sindene stærkt optagende Begivenheder. Herpaa vilde Fader imidlertid ikke gaa ind. Politik maatte være banlyst, eller ogsaa skulde de skilles. Tante Doris, der selvfølgelig var smertelig berørt af Krigens Udfald, Schleswig-Holstenerne havde jo tabt deres Sag, desuden var flere Mænd, som hun værdsatte højt, bl. a. Svogeren Pastor Valentiner bleven landsforvist, lovede Fred, naar blot hun maatte beholde sin elskede Søster nogen Tid hos sig. Ofte kneb det dog svært at holde dette Løfte. En Gang, da Tante, Moder og jeg var gaaet ud til en Skovpynt, kaldet »De danskes Høj«, opdagede jeg paa et af Træerne en Træplade, malet som Dannebrog. Glad over mit Fund bekransede jeg den med Vedbenranker, medens jeg af fuld Hals sang »Vift stolt paa Kodans Bølge«. Tante Doris betragtede selvfølgelig min Adfærd som en fjendtlig Demonstration og farende op fra Bænken som en Raket vilde hun rive den maledede Plade fra Træet, men trak sig tilbage, da jeg harmgnistrende raabte: »Vov ikke at lægge Haand paa Dannebrog«, hvilket hun besvarede med Forsikringen om, at jeg var »ein überaus unartiger Junge« og forlangte, at Moder alvorlig skulde irettesætte mig. Men hun fik kun til Svar: »Du kan jo lade ham være i Fred«, hvilket atter havde til Følge en længere, ikke helt blid Diskussion om Forskellen mellem Dansk og Tysk.

I 1853 rejser han fra København over til Faderen, der nu ligger i Garnison i Husum.

Denne gamle By paa Grænsen mellem Marsken og Gesten, med sine mange gavlsmykkede Huse, sit store hertugelige Slot, sin omfattende Slotspark med de skyggefulde Alleer, sin gammeldags Befolkning indtog mig hurtigt. Allerede den første Morgen, da jeg fra Vinduerne saa ud over Torvet, fangedes min Opmærksomhed af nogle gaadefulde Væsener dernede, om det var Kvinder, kunde jeg ikke afgøre paa Afstand. I en Fart kom jeg derned og fik at vide, at disse meget langlivede og meget kortbenede Skabninger, iførte store højrøde, med orange Besætning prydede Jakker med enorme Opslag af brunrødt Brokade fløjls paa Ærmerne, en mægtig hvid Smække, ikke ned foran paa Brystet, men nedad Ryggen, med et stort strimlet Sæt paa Hovedet, var Koner fra den nærliggende Bondeby Ostenfeld, der var komne til Torvs med deres Varer. Denne Landsby var bekendt ikke blot for sine Beboeres mærkelige Dragter, men ogsaa for sine anselige, gamle Gaarde, af hvilke én nu findes paa Landbrugsmuseet i Lyngby, desuden overholdt Beboerne strengt deres mange, fra tidligere Aarhundreder nedarvede Skikke, dannede i det hele taget en Verden for sig. Kvindernes paafaldende Lavbenethed skyldtes, at de tætfoldede Skørter var befæstede til en nedenfor Hofterne anbragt Ring af Tovværk.

Det vidunderligste var dog den gamle Gaard fra Slutningen af det 16. Aarh., hvis 1. Sal Fader havde lejet. Med sin pompøse hollandske Gavl knejsede den op over Torvets Brolægning, fra hvilken en Fritrappel førte til en Forplads med Bænke og til den solide Indgangsdør af Egetræ. Eventyret begyndte dog først, naar man havde passeret denne og var traadt ind i den brede, med hvide og sorte Marmorfliser be-

lagte Gang, der hævede sig op gennem begge Etager og strakte sig gennem største Delen af Huset ned til den store Dansesal. Paa hver Side af Indgangen laa en stor, højloftet Stue, hvor Husets Ejerinde, en gammel Frøken Homann, residerede. Ud mod Gangen aabnede sig desuden det store Køkken, hvis Vægge, der ligesom Gangen hævede sig op gennem begge Etager, var beklædt med hollandske Fliser; ligeledes Sove- og Tyendeværelser, den ovenfor nævnte Dansesal og Udgangen til Gaardspladsen, hvis Ud-huse havde takkede Gavle. Til venstre i Gangen førte en bred Trappe med svære Balustrer op til den øverste Etage, hvor Fader havde sin store Dagligstue og sit Sovekammer. Min Søsters rummelige Værelse laa paa den anden Side af Gangen, men til denne Del af Huset kunde man kun naa ad en Bro, der udgik fra den store Trappes øverste Afsats, et meget malerisk Arrangement. Husets mindst 6 Alen høje Værelser var prydede med prægtige Stuklofter, fra hvilke Klynger af Blomster og Fugle hang ned. Desuden rummede Værelserne en Mængde gamle udskaarne og indlagte Møbler, blandt hvilke Skabene indeholdt et Utal af hemmelige Rum, der kun kom for Dagen ved at trykke paa en eller anden Roset eller skyde et eller andet Felt til Side. — Husum, den berømte Træskærer Hans Brüggemann's Fødeby, var dengang endnu rig paa slige Herligheder, og i at erhverve saadanne Skatte var Fyrinspektør Grove særlig heldig, bl. a. to mægtige Skabe med dejligt udførte Grupper fra Kristi Lidelseshistorie i Frontispicerne. Disse Skabe er, saa vidt jeg ved, i Kong Frederik VIII's Eje. Den smukke, dels udskaarne, dels indlagte Dør i Bedekamret paa Frederiksborg, en Gave til Slottet

fra Grove, fandt denne paa et Loft foran et Tørvekammer. Henrykt og forbavset over sit Fund bad han Ejeren om at sælge ham den, men det vilde han ikke, saa var hans Tørv jo ikke under Laas og Lukke; men han gik dog ind paa at afstaa den mod en solid Planke-dør med forsvarlige Hængsler og Laas.

Jeg gik stadig paa Opdagelser i det herlige gamle Hus og opdagede en Dag, efter at have passeret Broen, dybere inde en lille Dør, der saa ud, som om der i lange Tider ikke var gaaet ind ad den. Den førte ind til en smal, trefløjet Gang, paa hvis ene Side der fandtes en Række smaa Vinduer, hvis Ruder nu var blændede af Tidens Støv og Spind. Forsigtigt løste jeg et af Vinduernes Hasper og saa til min Forbavselse ned i Køkkenet. Fra denne Gang kunde en mistænksom Husmoder uset holde Opsigt med sit Tyende, og jeg mindedes straks et gammelt Kobberstik, et Køkkeninterieur, paa hvilket en aldrende Kone fra et lignende Vindue harmfuldt opdager sin Mands kærlige Adfærd mod den unge kønne Kokkepige. — Fra Gaardspladsen kom man gennem en murindfattet Dør ud i den lange men forholdsvis smalle Have, som i hele sin Længde var gennemskaaren af en med høje, klippede Hække indfattet Gang; Aabninger i disse Hække førte tilvenstre ind i Køkkenhaven, tilhøjre ind til Blomsternes Domæne, hvis geometrisk anordnede Bede var indfattet af Buxbom. Det hele var i høj Grad tiltalende og stilfuldt. Om det saa var Ejendommens Besidderinde, saa var der Stil over hende. I sin gammeldags Dragt af svært, sort Atlask og sit store, hvide Sæt paa Hovedet lignede hun et Portræt fra svundne Tider, der havde faaet Liv og var steget ned fra sin Ramme. Af ovenstaaende Be-

skrivelse vil man kunne forstaa min Henrykkelse over dette gamle Hus, der satte Fantasien saa mangfoldigt i Bevægelse, og tillige fatte min Sorg over i 1860 — efter Ejerindens Død — at gense det oprørende lemlæstet. — — — Pudsigt var det om Aftenen at se Gæssene komme hjem fra Græsgangene til Landsbyen Rödemis, der ligger nogle faa Tusinde Alen sydfor Husum, og hvis Beboere særlig lægger sig efter den indbringende Gaaseavl. Som et vel-disciplineret Regiment paa mange Hundrede Individer kom de marscherende, holdt i Række og Geled af de ledsagende Hyrdehunde, over hvis ublide Nap i Vingerne de hævede en uafbrudt, højrøstet Protest. Efterhaanden som de vandrede op ad Landsbygaden, brød de af i mindre Afdelinger og vraltede ind gennem de aabentstaaende Porte til deres respektive Nattekvarter. Aldrig noget andet Sted har jeg set saa talløse og saa veldisciplinerede Gæs.

Gaa i Skole i Husum kunde jeg ikke, og Far, der maatte træffe en Bestemmelse om mit fremtidige Opholdssted, gav mig derfor Valget mellem København, Sorø eller Herlufsholm. Jeg udbad mig et Par Dages Betænkningstid og overraskede ham saa med Anmodningen om at komme til Haderslev, fordi jeg havde læst i Berlingske Tidende en meget rosende Omtale af den nye Skole der. Da denne By laa langt nærmere end de af Far foreslaaede, gik han ind paa mit Ønske og rejste derop for at sondere Forholdene og finde en Familie, hos hvem jeg kunde komme i Huset. Det var Fars Hensigt at ledsage mig derhen, men et heftigt Gigtanfald, Følger af Opholdet i de fugtige Barakker ved Dannevirke kom i Vejen, og ene maatte jeg drage af Gaarde.

Efter et kort Besøg hos Onkel i Flensborg steg jeg en Aften i August op i den store, med fire Heste forspændte Deligense, der skulde føre mig nordpaa. I den saakaldte For-Koupé under det høje Kuskesæde var der Plads til 3 Passagerer, og da de magelige Hjørnepladser hurtigt var optagne, maatte jeg, der jo kun var en Dreng, nøjes med Midterpladsen flankeret til højre af en meget tyk Madam, til venstre af en radmager Adjunkt fra Ribe.

Natten var maaneklar, hvilket var et Held, thi tæt udenfor Aabenraa vækkedes jeg af min blide Slummer ved en Vrælen som af en Gris, der bliver stukket af en Slagter, og ved at mit Hoved borede sig ind i noget blødt, medens mit Bagparti bearbejdedes af noget skarpt og kantet; det bløde var Madammens tykke Mave, det skarpe og kantede Adjunktens Hofte.

Deligensen var væltet ned i en Grøft! Det varede noget, inden vi kom ud af den intime Forbindelse, endelig lykkedes det dog at faa Døren op, og vi maatte nu tilbringe nogle Timer i den kolde Natte-luft ude paa Landevejen, medens den fra Byen tilkaldte Assistance ved Hjælp af en Dunkraft bragte den tunge Vogn atter paa ret Køl.

Om Morgenen mellem 4 og 5 buldrede Deligensen op gennem Haderslev Gader og standsede foran Postholderiet i Hovedgaden. Noget forstumlet af den lange Kørsel steg jeg ud, saa min Kuffert allerede stillet hen paa Fortouget og kastede vemodige Blikke efter den i Morgentaagen forsvindende Deligense, den var jo min sidste Ven, vi havde dog ligget i Grøften sammen. Men hvad nytter det at være sentimental saa tidlig om Morgenen, og med al den Overlegenhed jeg

kunde fremhykle, gik jeg op ad Trappen til Postholderiet, fik et Værelse, gik til Sengs og faldt hurtigt i en dyb Søvn.

Senere paa Dagen gik jeg paa Opdagelse efter Konrektor Manicus, hos hvem jeg skulde bo

Paa Kirkepladsen, overskygget af prægtige Linde, laa en skummel Bygning, der var opført af Hertug Hans den Ældre^{*)}. Det var Latinskolen, der fra nu af skulde være min Alma Mater i flere Aar. Var nu end Huset gammelt og skummelt af Ydre, var Livet indenfor dens Døre til Gengæld saa lyst og ubundet, som man ikke kan gøre sig nogen Forestilling om. Aldrig havde jeg troet, at en Skolegang kunde være saa fornøjelig og fri, som den udformede sig her. Disciplin var en Plante, som ikke fandtes indenfor de svære Mure, saa vor Lovløshed og gale Streger gik stundom over alle Grænser. Senere har jeg ofte spekuleret over, hvorledes en saadan Tilstand overhovedet kunde være mulig, og hvori Grunden til den laa. Den laa vel nærmest hos Lærerne, der næsten alle var ganske unge Mænd, og som omtrent lige fra Eksamensbordet uden pædagogisk Erfaring var bleven ansat ved den nye danske Latinskole, der havde afløst den tidligere tyske. Vor Rektor, Professor Thrige, Forfatter af nogle ustyrlig kedelige Historiebøger, var af Naturen udrustet med en vældig Næse, i hvilken der var Plads til Masser af Ben, men desværre rummede den ikke en eneste Splint. Desuden var han saa genert, naar han en enkelt Gang syntes at burde holde en Donnertale til os Gal-

*) Skolen er grundlagt af Hertug Hans, men den daværende Bygning, der endnu findes er først opført i første Tredjedel af det 18. Aarhundrede.

genknebler, at det nærmest saa ud, som om han var Forbryderen. Noget til vor frie Adfærd bidrog maa-ske ogsaa, at Lærerne tiltalte os med det formelle »De«, ligesom jeg heller ikke husker korporlige Revselsler. Havde Lærerne nu end paa den ene Side mange Ærgrelser af vor slette Opførsel, saa voldte vor Flid og vor Lærenemhed dem paa den anden Side megen Glæde, og i Aarenes Løb fik Haderslev Skole godt Ry paa sig for sine Elevers omfattende Kundskaber. At undervises f. Eks. i Græsk, Latin og Engelsk af Edvard Lembcke, Forfatteren af den skønne Sang »Modersmaalet« og Shakespeares geniale Oversætter, kunde nok opildne til Flid og Begejstring; hans Timer var en Fest, og vi syntes, at det bekendte Ord om Sokrates: »I hans Indre bor en Gud«, passede ypperligt paa ham.

Efterhaanden som Elevernes Antal tog til, blev den gamle Bygning paa Kirkepladsen mere og mere ubrugelig, og der opførtes derfor ved Byens Nordgrænse en meget anselig Skolebygning paa to Etagere, hvis Sidefløj optoges forneden af Gymnastiksalen, foroven af Solennnitetssalen, i hvilken de forskellige Festligheder og smukt arrangerede Skoleballer afholdtes. Til de sidste indfandt sig gladeligen foruden Byens kvindelige Ungdom de mange Proprietær- og Præstedøtre fra Omegnen.

Længe før vi tog den nye Skole i Brug, var jeg flyttet fra Familien Manicus. I November 1853 var Konrektoren nemlig udnævnt til Subrektor ved Domskolen i Slesvig, og da han gerne vilde have mig med, skrev han til Far derom. Heldigvis overlod Far Spørgsmaalet til min Afgørelse, og da jeg ikke paa nogen Maade vilde gaa i en helt tysk Skole, afstod

Dr. Manicus mig til Adjunkt Povl Dorph. Denne Ombytning behagede mig slet ikke, jeg var kommen til at holde af mine Værtsfolk og Livet der i Huset var fornøjeligt og gemytligt, hvorimod Tonen hos Dorphs var kold og afmaalt.

— — — —

Mine Kammerater og jeg blev forberedte til Konfirmationen af Pastor Frederik Helweg, en begavet og lærd Mand, hvis Heflighed imidlertid ofte grænsede op til Sindssyge, hvorfor hans Forberedelse nærmest blev en Lidelse for os, og vi indfandt os til den hver Gang med Uvilje. Endnu ved selve Konfirmationen talte han sig op til en saadan Lidenskabelighed med Trusler om de forfærdeligste Helvedsstraffe, at vi alle ønskede os langt bort. Modtage den hellige Nadvere af hans Haand var mig umuligt, og jeg gik derfor Dagen før op til ham for at melde, at jeg paa Grund af min Faders Sygdom vilde rejse hjem, jeg var bange for, at der var Fare paa Færde, hvilket jeg ogsaa virkelig befrygtede.

Hos Adjunktfamilien følte jeg mig som sagt ikke vel; i den daglige Omgang blev vi holdt alt for meget paa Afstand, og Kosten var grumme tarvelig, en hyppig tilbagevendende Menu var varm Mælk med store Rugbrødtærninger og bagefter én Pandekage; det kunde sultne Drengene kun daarligt blive mætte af. Heri havde jeg maaske kunnet finde mig, men det oprørte mig, at Adjunkten samtidig og i vort Paasyn fik serveret langt bedre Retter. Jeg gik derfor paa Opdagelse og fandt en Familie, Petersen Frey af Navn, der var bekendt for sin gode Mad, og hos hvem jeg godt kunde komme i Huset. Glad over denne Udsigt skrev jeg til Far, at det virkelig var

taabeligt, at han i dyre Domme betalte den sløje Forplejning, jeg fik hos Adjunkten, naar jeg for langt ringere Betaling kunde opnaa Ægyptens Kødgryder hos en jævn Borgerfamilie. Ogsaa denne Gang overlod Far Afgørelsen til mig, og jeg var ikke billig, da jeg meldte Adjunkten, at jeg med Fars Samtykke ved Maanedens Slutning forlod hans Hus, en Meddelelse, som blev optaget ret unaadig.

Overgangen var næsten for overvældende, saadanne Stege og saadanne Fade fulde af anden herlig Mad, bl. a. meget Vildt, havde jeg ikke set i lange Tider, det var næsten for meget af det gode. Familien ejede en meget rummelig Bolig med store Ud-huse og stor Have et kort Stykke udenfor Sønderbro. Manden var lidt af alt: Hestpranger og Kreaturhandler, Jordbruger og Fabrikant af Drænrør og Mursten, desuden ivrig Slesvig-Holstener, skønt han ikke kunde et Ord Tysk.

Under min Skoletid i Haderslev besøgte Far mig to Gange. Ved det andet fulgte min Søster med, og de blev selvfølgelig bedt til Chokolade af mine Værtsfolk. Den blev serveret i Familiens saakaldte »fine Stue«, der kun var tilgængelig ved særlige Lejligheder. At den benyttedes saa sjældent, laa maaske ogsaa i, at dens Væg var smykket af to store Portrætter af Hertugen af Augustenborg og Prinsen af Noer, sligt maatte ikke blive for bekendt, havde Politimesteren faaet Nys om denne kriminelle Prydelse, var Petersen Frey ifalden svære Bøder. Det overraskede mig derfor ikke, at Portrætterne i Anledning af Fars Besøg var fjernede og erstattede af andre Skilderier, dem vilde mine Værtsfolk dog ikke byde Far.

— — —

Paa Sønderbro laa en ældgammel Bygning med tilhørende Kapel, det saakaldte Hospital, hvorfor vi ogsaa havde givet Beboerne det moldauske Navn Hospodarer. Huset var Fribolig for fattige, højtbedagede Kvinder, og Stiftelsens Præst vor Religionslærer, den meget lærde Johannes Fibiger, der ogsaa som Forfatter havde et anset Navn. Hans Prædikener var desværre for dybsindige og filosofiske til, at vi unge og endnu mindre Hospodarerne kunde have noget Udbytte af dem. Alligevel gik jeg og nogle af mine Kammerater af og til over til Gudstjeneste, som vi overværede fra et lille Pulpitur over Indgangen. Prædikestolen var anbragt over Alteret og foran dets Knæleskammel sad i en Halvkreds de gamle Stiftsdamer, iført deres bedste Stads og med store, nystrøgne og pibestrimlede Kapper, de saakaldte Dollemøser — Forvanskning af det franske »Dormeuse —, paa de rokkende Hoveder. Hver Gang Præsten nævnede Vor Herre Jesu Navn, og dette kunde jo ske ret ofte, rejste Hospodarerne sig op, slog Kors for Brystet og kniktede saa dybt, som de stive Lemmer blot vilde tillade; et usigeligt pudsigt Syn, der virkede stærkt forstyrrende paa vor Andagt. — Da Fibigers store Lærdom ogsaa gjorde sig stærkt gældende ved Undervisningen i Skolen, fik vi desværre ikke stor Gavn af den; vi var den Gang endnu for umodne og først adskillige Aar efter, medens Fibiger var Præst ved Garnisonskirken i København, og vi traf ham i Professor Høyens Hus, gik det op for mig, hvilken betydelig Aand han var.

Af Latinskolens Elever var de færreste hjemmehørende i Haderslev, fordi de velhavende, tysksindede Beboere foretrak at sende deres Sønner til tyske Sko-

ler fremfor at lade dem indsuge »den danske Gift«, men samtidig drev disse Familier Propaganda mellem os danske Drengene ved at bede os til Baller om Vinteren, til Skovture om Sommeren. Gladeligen fulgte vi disse Indbydelser, svang deres Døtre i Dansen, spiste deres gode Mad, drak deres gode Vin, men nogen politisk Inflydelse fik de ikke paa os, saa at de forsaa vidt kunde have sparet deres Krudt. — Skolens Elever bestod væsentlig af Præste- og andre Embedsmænds Sønner fra det nordlige Slesvig, fra Fyn og det sydlige Jylland. Største Parten var indkvarteret hos Borgerfamilier og dette bidrog mægtigt til vort frie Liv; udenfor Skoletiden gjorde vi kun, hvad vi havde Lyst til.

I Nabosagnet til Hoptrup, Vilstrup, var den bekendte Grundtvigianer Frederik Boisen Præst, hvis Sønner Peter og Frede ligeledes gik i Latinskolen. Det Boisenske Hjem var højst ejendommeligt; der herskede den mærkeligste Blanding af bred Folkelighed og stor Arrogance paa det aandelige Omraade; af en Overvurdering af egne Evner og en forbavsende Ligefremhed i Omgangen. Men afveg det nu end i mangt og meget fra alle andre Hjem, saa øvede det maaske netop derved en mægtig Tiltrækning paa Ungdommen. Meget hyppigt vandrede vi derud Lørdag Eftermiddag og tilbragte Tiden til Mandag Morgen paa den gemytligste Maade. Var der ikke Plads nok i Gæstekamrene ovenpaa, blev der paa Gulvet i den store Havestue redt en Broderseng til Resten. Søndagen hengik med Kirkegang, Fodture i Omegnen, Besøg i Nabogaardene, og Aftenen endte med Dans eller med et livligt Punschesold. Foran Bollen ved Enden af det lange Bord sad vor Vært som Magister

bibendi, og da alle vi unge Mennesker var bleven forsynede med Piber af Præsten, fyldtes Stuen snart med Røg og Damp. Paa ægte grundtvigiansk Vis afløste patriotiske Taler og Sange hinanden; af de sidste var især »Høfger Danske« og »Se dig ud, Svend Vonved« med deres endeløse Baner af Vers samt »Unge Genbyrds Liv i Norden« Favoriterne; idelig og idelig lød de gennem Rummet. Om Vinteren spillede vi desuden ofte Komædie derude og opnaaede heri en saadan Færdighed, at vi faa Maaneder, før vi skulde op til Artium, optraadte offentlig paa Haderslev nye Teater i veldædigt Øjemed. Vort Repertoire hentede vi væsentlig hos Heiberg og Hostrup, og vi instrueredes af vor Gymnastiklærer Jensen, der var gaaet frivillig med i Krigen og avanceret til Løjtnant. Da han kun var Seminarist, oversaa Skolens lærde Lærere ham fuldstændig, og han sluttede sig derfor til et lille Udvalg af ældre Elever med et Venskab, som vi baade følte os smigrede over og var henrykte for. Han var en bramfri, tiltalende Mand og blev derfor hurtigt en velset Gæst i Vilstrup Præstegaard, og mangen aarle Vintermorgen vandrede han med os ad de tilsneede Veje tilbage til Haderslev. — Inden Pastor Boisen forlod Sønderjylland for at drage til Stege, holdt han sine to ældste Døtres Bryllupper, begge ved Sommertid, og begge i ægte landlig Stil. Alle velhavende Gaardmænd i Omegnen, baade i og uden for Sognet, blev indbudt, saa at Gæsterne Antal løb op mod 500. Trods dette store Antal voldte disse Fester næppe Præsten synderlig Udgift, thi ifølge Landets Skik sendte de indbudte Gæster inden Brylluppet omtrent al Maden, og ved Brylluppet mødte hver op med en eller anden Gave

i Sølv. Til Gengæld kørte saa Bruden, for ogsaa at følge Lands Skik, til Kirken med den høje Brudekrone paa Hovedet og omgivet af Brudepigerne paa den noget umagelige, men nydelig pyntede Høstvogn, der eskorteredes af Brudesvendene til Hest. Til Kirken, der laa et godt Stykke fra Præstegaarden, drog Toget i sindigt Tempo, men fra den i susende Galop med Musik og Bøsseskald.

Naar vi i det foregaaende stadig siger »vi«, maa det ikke forstaas som omfattende alle Skolens Elever; det var kun »Eliten« af dem, om jeg saa maa sige de aristokratiske Elementer i Skolen saavel i Hensende til Aand og til Herkomst. Eleverne af Bondeæt eller udgaaede fra tarveligere Borgerhjem skøttede vi ikke om at optage i vor Kreds, og dog kom flere af disse Bondesønner i Tidens Løb til at indtage langt højere Stillinger i Samfundet end nogen af os, særlig den nuværende Generalauditør Steffensen; men denne var trods sine udmærkede Evner en saa udpræget Bondetype at han slet ikke laa for os lystige Svende. At optages i vor Kreds, der sjældent omfattede mere end 15 a 20 Medlemmer, var meget eftertragtet, men ikke let opnaeligt. Særlig misundte var vi for vor grumme fornøjelige Klub »Enigheden«. Om Sommeren tilbragte vi mange Eftermiddage med Tobaksrygning, Øldrikning og Keglespil i en lille Pavillion et Kvarters Gang sønden for Byen. Da dette rygtedes, forsøgte nogle af de yngre Adjunkter at fordrive os derfra eller i det mindste gøre os flove, men det første lykkedes lige saa lidt som det sidste. Med elskværdig Ligefremhed spillede vi Værtens Rolle derude og opnaaede endog flere Gang, at d'Hrr. tog sig en Pot Kegler sammen

med os. Vor kære Gymnastiklærer var derimod stedse en velkommen Gæst. Han deltog ogsaa hyppigt i Sommerens bedste Udflugter, nemlig Sejlturene til de prægtige Skove, der som et mægtigt Amfiteater omkrandsede den vestlige Ende af »Dammen«. I den aarle Søndagmorgen, var Vejret særlig lovende, allerede Lørdag Aften, ladede vi en eller to Sejlbaade med Kedler, Potter, Pander, raat Kød, Erød osv. samt Punscheekstrakt, hejsede Sejl og drog paa Eventyr. I Skoven tændte vi Baal, stegte Bøf osv., hvor herligt smagte dog disse Maaltider, og hvor lifligt at vækkes ved Solopgang af Fuglenes Kvidren. Der var Skønhed og Poesi over disse Udflugter. En hel anden, men ikke mindre fornøjelig Karakter havde vore Klubmøder om Vinteren. De afholdtes én Gang om Maaneden fra Oktober af, ialt 6 Sammenkomster. Menuen var én Gang for alle fastslaaet: En varm Ret, enten Gaas eller Hare, en Tærte fra Konditoren; Drikkevarerne: Øl til Maden og bagefter en Bolle Punsch, hvis Brygning foregik under megen Opmærksomhed. Paa Mødeaftenerne afhentedes Medlemmerne i en ældgammel, gul Karosse, som vi havde opdaget i et Skur hos en Vognmand, og som rumlede gennem Gaderne til Borgernes Forbavselse, oplyst med kulørte Lygter. I Aftenens Løb afløste Taler og Sang hinanden, og alt gik under udmærket Stemning.

Vor lille fornøjelige Klub med al dens Løjer og Kommers, staar som et straalende Minde endnu hos de faa Medlemmer, der endnu lever. Trods dens store Livskraft var dens Dage talte, da vort Hold blev Studenter, og ved et stort Sold, kort før vi som Studenter forlod Haderslev, drak vi »Enighedens« Gravøl, dog

ikke uden Vemod. De faa Elever af næstældste Klasse, som vi havde optaget i Løbet af Vinteren, kunde umulig fortsætte den, tilmed da der gik Rygter om, at der skulde indføres en streng Skoletugt, naar Skolen var bleven af med os sorte Faar, og en saadan var uforenelig med Klubbens frie Tone.

— — —

Med Aaret 1850 afsluttedes min Skolegang, i Løbet af Sommeren blev jeg Student og forlod midt i Juli Maaned Haderslev for stedse.

—————
.....

Als og Alsingerne.

Skildret af Deltagere i de slesvigske Krige.

Af A. P. Tuxen.

**Et Foredrag, som skulde have været holdt i Nørborg
28. Juni 1925.**

De kender sikkert Hostrups herlige Komedie Genboerne og mindes, hvor henrykte Kobbersmeden og hans Familie blev ved tværs over Gaden at kunne se »deres egne Vindver«. Det er altid interessant at se, hvad andre mener om os og vore Forhold, jeg har derfor tænkt, at det kunde more Dem at høre, hvorledes danske Krigsmænd midt i forrige Aarhundrede saa paa vor kære Ø, paa os, som nu er gamle, og paa Deres Forældre, Bedste- og Oldeforældre, der dengang beboede den. Det sete afhænger af Øjnene, der ser: jeg har derfor søgt Oplysninger hos Brevskrivere og Dagbogsforfattere af alle Aldre og alle militære og sociale Rangklasser: 2 Oberster, 7 andre faste Officerer, 1 fast Underofficer, 1 Læge, 1 Feltpræst, 3 Krigskorrespondenter og 19 Menige; af de sidste er 4 Frivillige, 2 Handelsmænd, 2 Byhaandværkere og 11 Landbrugere; 14 har kun deltaget i første, 17 kun i anden og 3 i begge Krige.

I 1848 var Als og Alsingerne ikke meget kendte af de øvrige Danske. Kommunikationsmidlerne var

dengang daarlige, Rejserne langvarige og besværlige. I 1864 havde man faaet Dampskibsforbindelse, og Øen og dens Beboere var kommet »Kongeriget« saa meget nærmere; de danske Officerer og Soldater vidste nu bedre Besked om Øen, som mange af dem kendte fra den forrige Krig.

De fleste Brevskrivere og Dagbogsforfattere har udtalt sig om Als' Natur, og Dommen er enstemmig, hvad der er ganske forstaaeligt. Als' uomtvistelige Skønhed er af en Art, som alle kan begribe; her er ingen stejle Bjærg, ingen vilde Skove, øde Heder, udstrakte Moser, rivende Strømme, sandede Strandbredder eller høje og bratte Brinker; Havet, der omgiver Øen, er venligt og smilende med sine smalle Sunde, smaa Bugter og Indskæringer; fra Kysterne ses Land til alle Sider.

Den 14. Februar 64 rider Italieneren Antonio Gallenga¹⁾ gennem Als fra Sønderborg til Tandslet. Han var i sin Tid som Frihedskæmper fordrevet fra sit Fædreland og var nu naturaliseret Englænder og Korrespondent for Verdensbladet »Times«; hans Udtalelser blev altsaa kendte over hele Verden. Her er hans første Indtryk: »Der findes ingen store, aldeles flade Strækninger paa hele Landet, medens der paa den anden Side ikke eksisterer nogen Bakke eller Ophøjning i Terrænet, der er saa stejl, at en Hest ikke kan galoppere over den uden mindste Skade. Øen er ligesom hele Østkysten af den danske Halvø en udstrakt, bølgende Slette, afdelt i større og mindre afhegnede Marker, afbrudte hist og her med betydelige Mellemrum af stolte Skove og med endnu

¹⁾ Antonio Gallenga: Krigen i Slesvig 1864. Kbh. 1864. S. 53.

større Mellemrum af Landsbyer, der som oftest ligger paa Kammene af Jordbølgerne. Hver Landsby bestaar af en Klynge Huse og større Gaarde, spredte over et temmelig stort Areal, og har sædvanligvis en net, hvidmalet Kirke paa det højeste Punkt og undertiden paa en rivaliserende Højde en Vejrmølle, med Vingerne spredte ud i Luften«.

»Om Sommeren maa her være smukt«, siger han i et Brev af 21. Febr., »der findes i Reglen Vand ved enhver lille Landsby, en Fjord, et Sund, en Vig, en lille Sø, et lille Vandløb. Om Vinteren byder Landet kun ringe Lejlighed til legemlig Bevægelse; selv Skøjteløbning bliver hver anden-tredje Dag fordærvet ved Sne eller Tø. En halv Times Ridt paa en haard, frossen Jordbund er en farlig Fornøjelse, og en Spadseretur i dyb Sne eller Snavs, temmelig besværlig.¹⁾ Den blide Aarstid fik Gallenga ikke at se paa Als; men den gryende Vaar oplevede han herovre. Den 20. Marts skriver han: »Udenfor paa Markerne, langs Søen, i Skovene er alt Liv, Fred og Kærlighed. Lærkerne hæver sig lette og glade op i Luften der kvidres i hver Busk, synges i hvert Hegn, skønt der intet Steds ses Spor af Grønt Foraaret er ved at fødes af Naturens Skød.«²⁾ Efter Dybbøls Fald forlod Gallenga Als, hvis skønne Natur, endnu før den ret var udfoldet, havde gjort et saa stærkt Indtryk paa ham, at han udtalte, at denne Egn i Sommermaanederne vilde være ikke blot et forbigaaende Besøg værd, men et længere Ophold.³⁾

¹⁾ Gallenga 85 f.

²⁾ do. 191.

³⁾ do. 247.

Skønt der i Vinteren 1848—49, og 1849—50 var Indkvartering paa Als, omtales Tilstanden paa Øen i denne Aarstid kun ganske flygtigt; der fortælles et og andet om Vejret og om Kvartererne, men næsten intet om Naturen. Underjæger af 2. Jægerkorps C. Jensen Lerchenborg fortæller, at han den 16. Marts 1849 havde en meget besværlig March fra Kegnæs til langt op i Nørreherred i »Snesjap og daarligt Vejr ad de smalle, dybe og med levende Hegn omgivne Veje i Mudder til over Anklerne.¹⁾ Selv en Mand som den senere Skolebestyrer Chr. Bredsdorff, der livligt og fornøjeligt har skildret sin Deltagelse i hele Felttoget 1864, interesserer sig betydelig mere for Menneskene end for Naturen.

Nej! saa har den alsiske Vaar og Sommer gjort et anderledes dybt Indtryk paa de danske Krigsmænd: »Als er ellers et mageløst dejligt lille Land med Afvexling af alt muligt; jeg behøver saaledes kun f. Ex. at gaa udenfor min Dør, saa er jeg i en nydelig lille Skov med smukke Udsigter«, saaledes skriver den pur unge Løjtnant Frederik Wedelfeldt 30. April 1848 fra Lambjerg Skov, og en halv Snes Dage senere skriver han fra Pøl: »Her er en mageløs dejlig Egn; til Gaarden hører en Have og en lille Skov, hvor der er dejligt køligt, og hvor jeg om Aftenen drikker min Te ude i det grønne. Alt staar her nu i fuld, grøn Pragt, og kunde vi blot faa lidt Regn, saa vilde det være endnu smukkere«. Den lidt ældre Broder Ferdinand, der ogsaa er Løjtnant,²⁾ skriver

¹⁾ Underjæger C. J. Lerchenborg: Minder fra Krigsaaret 1849.

²⁾ De 2 Brødre Wedelfeldt har under hele Krigen sendt deres Fader, Oberst W. en stor Mængde Breve, som nu bevares i Hærens Arkiv.

samtidig fra Mommark om den herlige Udsigt til Fyns Kyster. Ogsaa Bredsdorff priser Mommark, som »et af de yndigste Steder, jeg har set.«¹⁾ Feltpræst Fr. Hammerich synger en Lovsang om det alsiske Foraars.²⁾ »Als ligger i den Krog af Østersøen, hvor man midt i Norden aander Luftninger fra Syd. Hvor smukt er det ikke en Foraarsdag at strække sig her paa Grønsværet i en af Abildgaardene under dens krumme, med Bløstre bedækkede Træer.« Efter at have skildret Øens skønne Skove, de pragtfulde Udsigter fra Højderne i dens østlige Del, som kan sammenlignes med det Panorama, man har fra Sandbjerg i Nordsjælland, slutter han med en ny Hymne til Vaarens Pris: »De spæde, barnlig uskyl-dige Farvetoner i den lyseblaa Himmel og den lyse-grønne Skov, har noget saa rørende ved sig. Under Træerne udbredte Skovgækker, de vilde Aurikler og Skovmærker et yndigt, blødt Tæppe. Storcken spankede i sin Mose, Insekter summede, Bogfinken kvidrede sin simple Sang o. s. v.« Naa! Hammerich var jo et Stykke af en Digter, og hans Sprog var blomstrende og lidt svulstigt. Men ogsaa jævne Folk følte sig grebne. Menig Jens Andersen Okholm af 10. Regt., der hører hjemme i Ribeegnen, fryder sig ved at se Skoven grønnes og glæder sig ved at høre Nattergalene synge af fuld Hals; han er henrykt over sit Kvarter tæt ved Nordskoven, nær Frydendal med den dejlige Udsigt til Fyn, Ærø og andre Øer. Selv da han ligger som Patient i »Harmoenien« i Nørborg, bemærker han: »Haven staar i sin

¹⁾ Paa Feltfod. S. 233. Kbhvn. 1889.

²⁾ Fr. Hammerich: Skildr. fra den slesv. Krig. Kbhvn. 1849. S. 39, 76.

fulde Prydelse, Syrenerne blomstrer, Rødpilen og Rønnen ligesaa, Frugttræerne afkaster deres Blomster og begynder at sætte Frugt.¹⁾ Da han paa den ulykkelige 29. Juni 64 sejler bort fra Øen, tolker han sin Sorg over at forlade dens »smilende Kyster«.

»Hvor der dog er yndigt paa dette rige Als, hvor jeg dog gerne vilde bo der engang ved Skov og Hav« skriver den senere Overlærer Eugen Ibsen.²⁾

Det er imidlertid ikke blot Præsten Hammerich, der bliver poetisk, naar han omtaler Als' Skønhed; en sjællandsk Husmand Ole Andreasen af 2. Jægerkorps skriver hjem i 1849³⁾: »Jeg lever vel her i et Land, som Naturen har velsignet med alle de Yndigheder, som den er i Stand til at frembringe i de nordlige Lande, i denne behagelige Aarstid paa en Plet, som er en af de mest indtagende i Danmark, hvor Fuglenes muntre Sang genlyder i Skovens tætte Hvælvinger, som omkranser den bugtede Strand.« Han indrømmer beskedent, at de Jægersprisenske Skove og Strande i Skønhed staar tilbage for de alsiske; men der er han født og opdragen og der findes alt, »der binder mig til Livet: Hjem, Familie, Venner«. Det er Augustenborg, der har begejstret den brave Jæger, og han er ikke ene om det. Frederik Wedelfeldt og den unge Underlæge Johan Peter Laurent er fulde af Lovtaler over det yndige Sted og begriber ikke, at Hertugen har været saa afsindig »at ville bortkaste denne kostelige Juvel mod Ærgerrighedens forvildede Spekulationer«⁴⁾

¹⁾ En Soldaterdagbog fra 1864, udgivet af Stiftamtmand Stemann. $\frac{1}{5}$, $\frac{21}{5}$, $\frac{2}{6}$, $\frac{12}{6}$, $\frac{29}{6}$.

²⁾ Øjebliksbilleder fra Krigen 1864. S. 119.

³⁾ Allen: Breve fra dsk. Krigsmænd 271 $\frac{30}{5}$ 49.

⁴⁾ Fr. Wedelfeldts udtrykte Breve $\frac{8}{5}$ 48; Livet i Felten. Uddrag af en Læges Dagbog. S. 22.

Ogsaa den brave Haandværker H. L. Brandstrup smelter paa sine gamle Dage hen ved Tanken om Hertugens dejlige Herresæde.¹⁾ I 1864 er Augustenborg lige saa bedaarende: »Nu er jeg da for 2. Gang paa Augustenborg, paa dette paradisiske Sted, der nu, da Foraaret har holdt sit Indtog, er en af de yndigste Pletter, jeg har set«, skriver den unge Ltnt. Rømer 15. Maj 64. (Dan. Bruun. Fra Krigens Tid. S. 78.) En ung Soldat, en Handelskommis, der er nedtynget af en dyb Sorg, føler ved at høre Kirkeklokken ringe »en indre Fred, som jeg ikke godt kan forklare, men som denne smukke og nydelige Egn, Augustenborg ligger i, bidrog endnu mere til at forhøje.²⁾

Oberst Olaf Rye udbryder begejstret: »Als er en underskøn Ø, og jeg vilde gerne opholde mig her en Sommer i fredelige Tider.« De blomstrende Frugttræer og de frodige Marker gør det behageligste Indtryk paa ham.³⁾ »Als er en dejlig Ø, kranset af Skov og Sø, frugtbar og vel dyrket«, skriver »Dagbladet's« Korrespondent P. V. Grove 14. Februar 1864.⁴⁾ Det er Idyllen, som prises af alle; det er Landskabets ægte danske Karakter, der skaffer Øen saa mange Beundrere. »Landet var saa smukt, som det kan være i Danmark: Bakker, Dale, Vandløb, smaa Søer og Skove, hist og her prægtige Udsigter til Østersøens blanke Flade. Buske og Træer udfoldede sig, Blomster myldrede frem, siger en Frivillig fra

¹⁾ Erindr. fra Garnisonslivet og Krigen 1848—50. Maribo 1896.

²⁾ Karl Larsen: Fra vor sidste Krig. Samtidige Dagbogsoptegnelser og Breve. Kbhvn. 1897. S. 369. Ulkebøl 7/4 64.

³⁾ P. Fr. Rist: Obst. Ryes Saga. Kbhvn. 1899. Breve til Hustruen af 8/5, 13/5, 9/6 48.

⁴⁾ Fra Dannevirke til Dybbøl af P. V. Grove. Kbh. 1864.

1864.¹⁾ Mindre tiltalende er det sene Efteraar: »I Enden af November blev det med en Gang vinterligt og koldt paa Als, og Opholdet paa Landet var i Sandhed kedsommeligt.«²⁾

Skønt Sønderborgs Omgivelser rent landskabeligt set er nok saa skønne som Augustenborgs, ofrer Officerer og Soldater ikke mange Ord paa dem; det er ganske naturligt: paa Augustenborg var man i Sikkerhed og kunde nyde Naturen i Fred, medens Sønderborg udgjorde en Del af Forsvarslinien og i begge Krigene i større eller mindre Grad var Genstand for Beskydning. Selv naar Tilstanden var forholdsvis rolig, var der ingen Lejlighed til at nyde Naturen; det rent legemlige Velvære manglede. Det er de civile Deltagere i Krigen, der har skildret Byen. »Sønderborg er bygget i Terrasser opad Skraaninger«, skriver Hammerich i 1849. »Bygningerne er uden Betydning med Undtagelse af nogle gammeldags Bindingsværkshuse med udskaaret Træværk; Kirken ligner forfra et Pakhus. Den interessanteste Del langs Sundet bebos af de fattigste Klasser; Havbogaden er som en Fiskerby; Gammeldags Bindingsværkshuse, beskyggede af Træer, Udsigt over Sundet, Baade, Landingsbroer, udspændte Næt, huslige Kvinder, Vrimmel af Børn, der henter Vand ved de Kilder og Brønde, der udspringer paa de træbeplantede Skrænter, bag Husene.«³⁾ I 1864 er Forholdene kun i ringe Grad ændrede: »Mon der noget andet Sted i Verden findes en By som Sønderborg? . . .

¹⁾ V. Bokkenheuser: Fra Ejderen til Als.

²⁾ Jac. Th. Ræder. Krigserindringer fra 1848—1850. Kbh. 1909.

³⁾ Hammerich. S. 87—88.

en uformelig Masse smaa Murstenshuse, klemte ind mellem Bakkerne og Sundet med en halv Snes klaprende Væjrmøller paa Toppen af Bakkerne, Skibe og Skibsværfter ved deres Fod med en lang snæver (?) Hovedgade og endnu snævrere Tværgader, som falder ned mod Vandet, med gammeldags Huse med sirlige Gavle og høje skraa Tage . . . med en Brolægning af skarpe Flintesten, der enten er glatte som Is eller skjulte af Snavs.«¹⁾ Ja det er jo egentlig ikke nogen begejstret Skildring af vor skønt beliggende alsiske Hovedstad. Det gamle forfaldne Slot med de dystre Minder gør et mere eller mindre stærkt Indtryk paa dem, der besøger Byen; men for dets ejendommelige Skønhed har kun de færreste Blik.

Als vilde ubetinget have været skønnest, hvis Øen havde faaet Lov til at henligge, som den laa i Tidernes Morgen; men nu har Menneskene sat deres Præg paa den, bebygget og opdyrket den. Af Slotte og Herregaarde findes kun Augustenborg, om hvis Skønhed, der endog kan tvistes. I Midten af forrige Aarhundrede var det den alsiske Bonde, hvis Bygningsskik satte sit Præg paa det aabne Land; det er Landsbyerne og Udflyttergaardene. Opmærksomheden fæster sig ved. De enligt liggende Gaarde er i Reglen i 1848 de nyeste og bedst indrettede og har oftest de smukkeste Omgivelser. Løjtnant Wedelfeldt er henrykt over de smukke Gaarde baade i Sønder- og Nørreherred.²⁾ »Jo mere man ser af Als, jo mere bliver man opmuntret ved den Velstand, den Orden og Vindskibelighed, man

¹⁾ Gallenga. S. 83.

²⁾ Fr. Wedelfeldt ^{30/4}, ^{9/5} 48.

finder over alt. Næsten alle Bøndergaarde er grundmurede og med store Ruder, Markerne vel dyrkede og frugtbare, store levende Hegn omgiver alle Landeveje«.¹) Ogsaa Hammerich har et aabent Øje for det alsiske Bondelands Skønhed og for Beboernes Fortjeneste heraf: »Jorden i sig selv er frugtbar, og der er anvendt stor Omhu paa dens Dyrkning, et Stykke Land kan følgelig nære langt flere Mennesker her end andetsteds i Danmark. Husene er velbyggede, for det meste grundmurede og smykkede med Blomsterhaver«. De mange Frugttræer og Buske har gjort et stærkt Indtryk paa Pastoren, men Fantasien løber nok lidt af med ham, naar han taler om de ægte Kastanier, Figen- og Mandeltræer; derimod kan det nok have sin Rigtighed med det frodige Vinløv, Humlen og de lufttørrede Æbler og Pærer, som dækker Gaardens Mure.²) I 1864 besøger Gallenga Tandslet og beser adskillige Bøndergaarde i Selskab med Pastor Tuxen. »I Henseende til Orden, Nethed, Menneskenes og Dyrenes Velvære, staar de ikke synderlig under Præstegaarden. Vi besaa Heste- og Kostalde, Mejeri og Vaskehus, og jeg saa her, hvor langt Landmændenes Levevis endnu er tilbage i mange Distrikter i England.³) Om de alsiske Bøndergaarde siger Grove, at de ligner de sjællandske, »kun at de alle er aabne, og at der hos Beboerne i Reglen viser sig en større Skønhedssans. Til hver Gaard, til hvert Hus hører der saaledes en net Have: en Blomstergaard, en Kaalgaard og, naar Haven er større, en Abildgaard«. Tilstanden i Gaar-

¹) Laurent. S. 21.

²) Hammerich. S. 39.

³) Gallenga. S. 55.

dene, Stalde og Mælkestuers Indretning vækker den gamle Journalists Beundring.¹⁾ Om en Bondegaard i Mjang siger samme Forfatter: »Det er en Bondegaard, som ingen Herremand behøvede at skamme sig ved. Alle Længer er Grundmur, alt nyt og elegant. Værelserne har oliemalede Vægge i smukke Farver, smagfuldt dekorerede Lofter, Fløjdøre osv. Kistekammeret (!) er fuldt af Kister med huslige Rigdomme af Dyner, skinnende Bolstre kort sagt, Huset er i enhver Henseende fortrinligt.²⁾ I Lysabild Skov boede i 1864 en Gaardmand, hvis Stolthed var hans Grisehus; Dyrene blev vaskede hver Uge, det betonlagte Gulv og Ædetrugene udskyllet hver Dag, udmærket Ventilation, saa Grisene jo havde det herskabeligt.« Det maa tilføjes, at Indkvarteringen, der betragtedes som kærkomne Gæster, havde det lige saa godt.³⁾ Selvfølgelig fandtes der ogsaa daarlige Boliger. I Lambjerg bor Fr. Wedelfeldt paa en Gaard, hvor han har et frygteligt Værelse med Mus og Lopper i Sengen⁴⁾, og Fiskerens Hus i Stolbro er yderst brøstfældigt; kun et Værelse er nogenlunde tæt, ikke to Fag Vinduer er ens, og dog er det et hyggeligt Kvarter; den forvænte unge Teolog, der sover i Køkkenet, kan ikke noksom prise de gamle Fiskerfolks Godhed og Hjælpsomhed. »En Ting har jeg lært der: at man kan nøjes med saa grumme lidt og dog være lykkelig paa denne Jord.«⁵⁾

¹⁾ Grove 68.

²⁾ S. 101.

³⁾ Kapt. Larsen ¹²/₆ 67 (Dan. Bruun: Fra Krigens Tid S. 29.)

⁴⁾ Fr. Wedelfeldt ⁸/₅ 48.

⁵⁾ Bredsdorff ¹⁰/₃ 69 S. 151.

Herregaarde findes ikke paa Als, de tidligere her-
 tugelige Forpagtergaarde var ikke videre herskabe-
 ligt indrettede, og hverken de Militære eller Jour-
 nalisterne har stort at berette om dem. Sønderborg
 og Augustenborg Ladegaarde, Rønhave, Rumohrs-
 gaard og Gammelgaard omtales lejlighedsvis, men
 synderlig Interesse har de ikke formaaet at vække.
 Saa har til Gengæld Præstegaardene været Gen-
 stand for rosende Omtale; først og fremmest gæl-
 der det Ulkebøl: Hvilken Række hyggelige, varme,
 komfortabelt møblerede og elegant dekorerede Væ-
 relser skjuler der sig ikke bag de mange smaa og
 solbeskinnede Vinduer under det stærke Straatag.
 Hvilket smukt Udvalg af vel indbundne Bøger o. s. v.,
 hvilken Masse skyggefulde Spadseregange i denne
 Park, hvilken Vrimmel af Blomster i disse Bede,
 hvilken dejlig Udsigt fra dette Lysthus til den spejl-
 blanke Augustenborg Fjord! Hvilket Spisekammer
 og Køkken, hvilken vellydende Brølen fra denne
 dampende Kostald! hvilken Nethed og Friskhed. . . .
 Hvilket jordisk Paradis kan vel sammenlignes med
 en dansk Præstegaard o. s. v.¹⁾ Ogsaa Tandslet Præ-
 stegaard er skildret af Gallenga: »Den Præstegaard,
 der i Dag gæstfrit modtog mig, var en saa rolig og
 yndig Bolig, som Kirken, der altid opslaar sine
 Pauluner i Landets Fedme, kunde ønske sig«. Præ-
 sten, der havde set sig en Del om i Verden, havde i
 sit Hjem omgivet sig med Erindringer fra sine Rej-
 ser; paa Væggene hang Malerier og værdifulde, gamle
 Kobberstik; Præstefolkene var sprogkyndige, Præste-
 konen talte udmærket Fransk; »Opdragelsen af 5 Børn,

¹⁾ Gallenga ²⁵/₃ S. 221.

Omsorgen for Husholdningen, Bestyrelsen af den betydelige Avling, de gejstlige og kommunale Pligter, Opsynet med Skolerne optog ikke dette værdige Ægtepars Tid og Opmærksomhed i den Grad, at de gjorde dem ufølsomme for Livets intellektuelle Nydelser. De havde et udvalgt Bibliotek i forskellige Sprog, Blomster og et Pianoforte, paa hvilket Husets smukke Frue spiller, ikke blot med Færdighed, men med en meget usædvanlig Dygtighed«.¹)

Den største Kompliment faar dog Hørup Præstegaard, og det tilmed af nogle preussiske Officerer, der i Vaabenstilstanden 1849—50 fik Lov til at komme over til Als, som de fandt »zum Entzücken schön«. Især roste de Hørup Præstegaard: »Ja (sagde de), naar vi kommer hjem, skal vi fortælle D'Hrr. Pastorer i Markerne, at de har en Bror i Danmark, som allerede er kommen i Paradis«.²)

Det kan have sin Interesse at se, hvilken militær Betydning Als' Forsvarere tillagde Øen. I den første slesvigske Krig betragtede alle, høje og lave, Als som et sikkert Fristed for Hæren. Olaf Rye ansér i 1848 en Overgang for umulig, naar der passes godt paa.³) Oberst Ræder er ganske enig med ham; i Maj 1849 viste han adskillige Presse-mænd omkring i Batterierne og forklarede dem, at det var umuligt endog for den talrigste Fjende at erobre Als, naar Besætningen gjorde sin Pligt, og det lykkedes ham fuldt ud at berolige dem!⁴) samme Held havde Fr. Wedelfeldt 13. Maj 1848 med 3 gamle Koner fra Nørborg,

¹) Gallenga. S. 59.

²) Hammerich. S. 121.

³) Olaf Ryes Saga. S. 135. ^{*/3} 48.

⁴) Krigserindringer. S. 157.

der grædende kom ind til ham, medens han sad ved sin Frokost; den gamle Skolemester havde fortalt dem, at Preusserne var paa Øen; han holdt en Faddersladder med dem, fik en Pris Tobak og sendte dem saa bort.¹⁾ De Menige nærede en urokkelig Tilid til Als' Uindtagelighed; baade Jæger Hans Petersen Haarløv²⁾ og den fynske Soldat, Kaptajn Wørishøffers Oppasser, mener at »Tyskerne nok tager sig i Vare for at gaa til Als; thi her er godt indrettet til dem . . . saa meget er vist, at, hvis de forsøger en Landgang paa Øen og en Storm paa Sønderborg, da vil de faa alvorlig Smør«. I 1864 saa man jo adskilligt mere skeptisk paa Sagerne; under Dybbøls Belejring havde man lært det preussiske Artilleris Overlegenhed at kende, og det blev en ret almindelig Anskuelse blandt Officererne, at Øen efter at have mistet sit Udenværk paa Fastlandet maatte bukke under for Fjendens Overlegenhed.³⁾

Det skal nu undersøges, hvorledes Deltagerne i Krigene saa paa Alsingerne, og hvilket Indtryk de fik af disses Følelser over for Danmark. »Danksindede er de alle med Liv og Sjæl, og Hertugen bander de grueligen. Alle og enhver gaar med den danske Kokarde, selv om det er den mest grisede Svinedreng«, siger Læge Laurent i 1848.⁴⁾ »Tænkemaaden er paa Als som i Sundeved ægte dansk«, skriver Hammerich.⁵⁾ »Nu er vi igen paa den venlige lille Ø, hvis Befolkning vi skulde lære at kende som en dansk Be-

¹⁾ Fr. Wedelfeldt. ¹³/₅ 48.

²⁾ Allen. S. 430. ⁵/₆ 49. Kohl: Breve fra en fynsk Soldat. ²⁰/₁ 49.

³⁾ Gallenga. ²¹/₅ 64. S. 348.

⁴⁾ Laurent. S. 21.

⁵⁾ Hammerich. S. 42.

folkning, der inderlig elskede Moderlandet«, siger Korporal Brandstrup i 1848.¹⁾ »Alsingerne, der besad en udpræget Kærlighed for alt Dansk, endskønt de havde levet saa nær sammen paa den lille Ø med den oprørske Hertug, kom os altid i Møde med Venlighed«, fortæller Underjæger Lerchenborg i 1849.²⁾ »Øen Als er ganske og aldeles dansk«, skriver Gallenga i 1864.³⁾ Det samme udtaler Grove.⁴⁾ I Sønderborg herskede i 1848 en god patriotisk Aand. »De brave Sønderborgere modtog os ved Landstigningen med Jubel«, skriver den unge Frivillige J. P. L. S. Clausen i April 1848.⁵⁾ Han ved dog godt, at der er nogle Hjemmetyskere imellem, men mener, at de vil holde sig i Eaggerunden og gøre gode Miner til slet Spil; Hammerich siger, at af de Dannede og Halvdannede er $\frac{1}{6}$ dansk- og $\frac{1}{6}$ tysksindede, Resten er »neutrale uden den nationale Bevidsthed, der præger Landboerne.«⁶⁾ Oberst Ræder bor i 1849 paa Kegnæsgaard »hos enragerede tyske Folk« men 19. Maj bliver han i Sønderborg indkvarteret hos Bagermadame Kuss, der ikke var mindre tysksindet, og hvis Mand var bleven bortsendt fra Øen »formedelst sin Tyskhed og sine tyske Forbindelser«.⁷⁾

Hvad Sproget angaar, er kun Dr. Laurent paa Vildspor, han siger, at Alsingerne taler en Jargon af Dansk og Tysk, som de kalder »Platdansk«.⁸⁾ Ham-

¹⁾ Brandstrup. S. 35.

²⁾ Lerchenborg. S. 19.

³⁾ Gallenga. S. 56.

⁴⁾ S. 67.

⁵⁾ En Frivill. Dagbog og Breve. Kbhv. 1899.

⁶⁾ Hammerich. 43.

⁷⁾ Krigserindringer. S. 164.

⁸⁾ Laurent. S. 21.

merich udtaler, at Sproget er den sædvanlige sønderjyske Mundart; mange gamle danske Ord og Ordformer er bevarede.¹⁾ Korporal Brandstrup erklærer, at det var særdeles smukt, at høre, naar de unge Piger i deres sønderjyske Dialekt sang: »Unge Genbyrds Liv i Norden«, eller »Der er et yndigt Land« eller den nu ganske glemte Sang: »Ved Danmarks søndre Vænge staa Førrædere i skumle Flokke«, og andre Fædrelandssange, »der allerbedst beviste, at de betragtede Danmark som deres rette Fædreland.«²⁾ Alt i alt stod Alsingerne i national Henseende paa samme Standpunkt i 1848 og 1864 som i 1920; deres Danskhed blev mere og mere bevidst.

Gennem Indkvarteringen fik Deltagerne i Krigene rig Lejlighed til at gøre nærmere Bekendtskab med Øens Befolkning, og det skal atter siges, at Alsingerne optog og løste deres Opgave paa den smukkeste Maade. Naar det blot var muligt, modtog de deres Indkvartering som kære Gæster, og, naar Soldater og Officerer med Dage eller Ugers Mellemtid vendte tilbage til de gamle Kvarterer, havde de en Følelse af at være komne til deres Hjem. I Perioder, hvor Kantonnementet var meget sammentrængt, kunde der naturligvis ikke gøres synderligt for de 100 Mand, der belagde en Bondegaard, men, naar Belægningen kun bestod af enkelte Officerer og en 6—8 Soldater paa en Gaard, og 1—2 Mand i et Husmandshjem, havde Indkvarteringen det fortræffeligt. I Lambjerg Skov indkvarteres Fr. Wedelfeldt efter Slaget ved Slesvig hos et meget elskværdigt Par, hvor han lever som en Herremand med Kaffe om Morge-

¹⁾ Hammerich. S. 41.

²⁾ Brandstrup. S. 38.

nen, Te om Aftenen og Duesteg til Middag med syltede Pærer og Blommer. Et endnu bedre Kvarter faar han i Pøl, »et meget godt Værelse og frem for alt en udmærket Seng, hvor jeg kan strække mig helt ud, og med Lagener saa fine, at jeg ikke som hidindtil river Huden paa dem.« Værten er mageløs forekommende, spørger Oppasseren, om hvilken Vin Løjtnanten helst drikker, og sender Bud til Nørborg efter den. Begge Kvarterværter sørger for hans aandelige Bespisning og skaffer ham Bøger fra Sognebiblioteket: Bulwers Romaner, Hejbergs Noveller (?) og svenske Hverdagshistorier (?) .Det skulde vel aldrig være Blichers Noveller og Fru Gyllembourgs Hverdagshistorier? Hun havde ganske vist ikke dengang aflagt sin Anonymitet, men hendes Navn blev ofte sat i Forbindelse med disse Romaner. Den unge Københavner befinder sig godt hos Bønderne, gaar med Trætøfler i Stald, Lade og Mark, og, medens han sidder og skriver Brev ved den ene Ende af Bordet, stryger den venlige Bondekone hans »Tistiller« (Underbenklæder) ved den anden. Det er med et Suk, at han efter en halv Snes Dages Forløb forlader det ideelle Kvarter i Pøl.¹⁾ Broderen Ferdinand er den 29. April 1848 kommen i Kvarter i Mommark hos et Par nette unge, velhavende Bønder. Værelset er ganske vist lille bitte og har sandstrøet Stengulv, men til Middag fik jeg »Gudemad: Risengrød og Flæskemandekage med Brændevin og Øl.«²⁾

I December 1848 blev 2. Jægerkorps lagt i Vinterkvarter paa Kegnæs og blev der indtil Midten af

¹⁾ Fr. Wedelfeldt. ³⁰/₄, ¹/₅, ⁹/₅, ¹⁸/₅ 48.

²⁾ Ferdinand Wedelfeldt. ²⁰/₄ 48.

Marts Maaned 1849. »Det Tidsrum af $2\frac{1}{2}$ Maaned forblev vi indkvarterede paa Kegnæs og havde det saa godt, som over Hovedet nogen Soldat, som ligger paa Feltfod, kan ønske at have det. Det gode Forhold, der i dette lange Tidsrum opstod mellem os og Beboerne, og hvor vi næsten ligesom kom til at blive betragtede som Led af Familien, viste sin Virkning allerbedst, da Timen slog til Afrejse den 16. Marts 1849«. ¹⁾ »Vi har et meget godt Kvarter (Egen Mølle); baade Deres Hr, Fader og jeg befinder os vel«, skriver Oppasseren hos Kaptajn Wørishøffer til dennes 14 aarige Søn, der var Landkadet. ²⁾ Den unge Frivillige Clausen (den senere Oberstløjtnant) har i April faaet en stor »Pissel« til Raadighed; men da den mangler Kakkelovn, maa han skrive i Dagligstuen, hvor er 12 aarig Pige ustandselig nynner:

Den Hertug gransker Dag og Nat

Og er i snavs Humør.

Det tabte kan han ej faa fat. o. s. v.

Ved Juletid 1849 faar han et fortrinligt Vinterkvarter hos Synsmand Jacob Blom i Sjellerup. ³⁾

Ogsaa i 1864 gør Bønderne alt, hvad de kan, for deres Indkvartering. Kaptajn Henrik Glahn, den senere Generalmajor, kommer midt i Februar med Kompagniets 3 øvrige Officerer i Kvarter hos en velstaaende Gaardmand i Lysabild Skov, hvor de har udmærkede Senge og god Forplejning, og i Begyndelsen af Marts nyder han en ligesaa god Behandling i Maibøl med god Hvile og god Mad. ⁴⁾

¹⁾ Underjæger Lerchenborg. S. 10, 13.

²⁾ Breve fra en fynsk Soldat. $19/3$ 1849.

³⁾ En Frivilligs Dagbog og Breve. $27/3$, $25/12$ 49.

⁴⁾ Kapt. H. Glahn til sin Hustru. $14/2$, $4/3$ 64.

Den gamle Overvagtimester Jac. Kloppenborg, der havde deltaget i Felttogene 1813 og 1848—50 kom i 1864 efter Retræten fra Dannevirke til Kjær paa Als; Synsmanden erklærede, at han paa sin Gaard havde 200 Mand og ikke vidste, hvor han skulde skaffe Rum til Kloppenborg og hans Heste; men da han i ham genkendte sin gamle Lærer fra Exercerskolen i Aarhus, udbrød han: For Dem skal der gøres Plads, hvordan det end gaar; vær mig hjertelig velkommen; De var min Lærer i Aarhus, det glemmer jeg ikke«, og nu gaar Synsmanden ud i Mørket og det barske Vejr og skaffer Plads til Heste og Trænkuske, medens hans Hustru trakterer Folkene med varmt Øl og bereder en god Aftensmad til Kloppenborg.¹⁾ Kvartererne paa de store Gaarde var naturligvis ikke meget eftertragtede, man havde det bedst hos »Smaafolk« og Aftægtsfolk. »Jeg søgte mig gerne en Kvarterseddel, der lød paa Aftægtsmand den og den« skriver Korporeal Brandstrup; de havde i Almindelighed en Seng staaende ledig.²⁾ Menig Jens Okholm mindes med Glæde sine Kvarterer hos en Hjulmand i Tandslet, en Snedker og Husmand i Sebbelev, og en Husmand ved Nørreskov. »Folkene her i Nordborg er meget flinke og gæstfri« siger han.³⁾ Dr. Laurent befinder sig vel hos en Træskomand, og Bredsdorff har i Sebbelev fundet en fortræffelig Vaskerkone, der tager sig moderligt af ham og hans Kammerater; senere faar han hos Fiskeren i Stolbro, et Kvarter, lunt og hyggeligt om end fattigt og tarveligt. Et helt nyde-

¹⁾ J. H. Kloppenborg: En gammel Soldats Erindringer. Kbhv. 2. Udgave 1872. S. 337.

²⁾ Brandstrup. S. 37.

³⁾ En Soldats Dagbog fra 1864. S. 19, 25, 26.

ligt Billede giver han af den gamle Kone, naar hun om Aftenen sidder og spinder ved Jærn-Hængelampens Skin, og naar hun sørger for at bringe ham til Ro i Køkkenet, hvor hun har redt Seng til ham.¹⁾ Men han kan ogsaa godt lide at bo mere komfortabelt: »Her sidder jeg nu virkelig, kære Moder, i vort hyggelige Kvarter hos Sognefogden (?) i Tandslet, velmeriteret Rigsdagsmand Bladt, der holder forgyldt Salmebog med grønne og gule Stene«. ²⁾ »Paa Als har de bedste Kvarterer været, vi har haft. Beboerne har bevist os Soldater en Velvilje og Forekommenhed, som man vist forgæves vilde søge paa Laaland«, skriver en laalandsk Haandværker, N. P. Rasmussen, 3. Juni 48. (Allen, S. 319).

I Sønderborg var det naturligvis meget vanskeligt at skaffe gode Kvarterer. Fr. Wedelfeldt, der havde det saa dejligt i Lambjerg Skov og i Pøl, har det kun »temmelig godt« i Byen; hans Kvartervært, »det rige gerrige Asen«, vil intet give ham, men selv en Familie af hans Bekendtskab, der giver ham en god Frokost, er ked af den bestandige Indkvartering. Værre er det dog paa Slottet, hvor alle, baade Officerer og Soldater, maa ligge paa Halm under det utætte Tag.³⁾ Højst misfornøjet er Gallenga med Hotellerne i Staden: »Vi maa hjælpe os med tyske Senge og franske Vaskeindretninger, dampende Fjerdyner, hvor den nederste Del af Legemet sveder, medens Lemmerne fryser«. Vandfadene ligner Underkopper, der er smaat med Vand, Haandklæderne er smaa og gennemsigtige, Værelserne er uden Opvarmning, ful-

1) Paa Feltfod. S. 126, 150, 153, 164, 179.

2) Bredsdorff. S. 233. $\frac{11}{6}$ 64.

3) Fr. Wedelfeldt. $\frac{21}{5}$, $\frac{22}{5}$, $\frac{3}{6}$ 48.

de af Snavs og Uorden. Til Gengæld nævnes mange Exempler paa, at Sønderborgere af alle Samfundsklasser har gjort sig megen Flid, for at de stærkt medtagne Officerer og Soldater kunde faa Søvn og Mad;¹⁾ men i den bombarderede By, i de brændende Huse kunde der ikke skaffes hyggelige Kvarterer.

Hvem var Øens bedste Kvarterværter? Om ingen er der talt saa mange Lovord som om Præstefamilien i Ulkebøl, Krog-Meyers. Den ældste Wedelfeldt bliver indkvarteret hos dem den 7. April 1848, altsaa inden Fjendtlighederne var begyndte. »Vi kom i Kvarter Kl. 12 om Natten, Præsten er særdeles dansksindet og beværter alle Officerer, der kommer hos ham, paa det bedste. I disse Dage har han daglig haft 3—4 Officerer i Kvarter«. En Maaned senere, altsaa efter Slaget ved Slesvig, bor Oberst Rye i Ulkebøl, og i sine Breve til Hustruen priser han Præstefamilien i de højeste Toner: »Saa at sige den hele Armé har et Hjem her, nylig havde de mere end 20 Officerer om Natten, og Præsten sørgede for Folkenes Anbringelse »..... »Jeg har nu boet her i henved 3 Uger«, skrev Obersten senere, »og intet betalt, hvad der trykker mig meget; de er ganske vist velhavende, men ikke rige«. Men det synes, som om Meyers ikke kunde undvære Indkvartering; under et Besøg hos Rye i Røgebøl i Juni 1848 siger Præsten »at han keder sig hjemme; der er ham for stille²⁾. Sit høje Ry for Gæstfrihed bevarede Krog-Meyer i 1864. »Han er en velhavende Mand«, skriver Gallenga, »uagtet han i den forrige Krig bragte Ofre, der ikke

¹⁾ »Veteranerne fortæller«, S. 32, 38. Kloppenborg, S. 346, en Frivilligs Dagbog, S. 50 f.

²⁾ Ryes Saga S. 133—145 ⁴/₅, ⁸/₅, ¹³/₅, ³/₆ 48.

var ubetydelige Maaske spiser han alene til Middag med sin Kone og Svigerinde, som udgør hele Husstanden, men han sidder altid ved et Bord, hvor han kan modtage og beværte en Snes Gæster. . . . Præsten kommer ikke frem med udsøgte Vine eller kostbare Lækkrierer; alt er tarveligt men rigeligt. Vil man ikke forsmå hans hjemmesaltede Flæsk, Ærtesuppe og Brødbudding, kan man intetsteds have det bedre end her Heller ikke bliver man mindre tilfreds, hvis man prøver sin Lykke hos en af hans Sognefolk hos Forpagter Rosen paa Rønhave eller den Hytte, der bebos af Husmand Hansen i Kjær.«¹⁾ Det var sidstnævnte, der imponerede de fremmede Korrespondenter ved at tale et nogenlunde forstaaeligt Fransk; han havde nemlig fra 1815—18 været med det danske Okkupationskorps i Nordfrankrig.²⁾ Den sidste Krig tog dog meget paa Meyer. Løjtnant Ramsing, der boede i Præstegaarden umiddelbart før Als' Erobring, skriver den 28. Juni »Han har tabt sit frejdige Mod, er nedslaaet og forknytt og søger at komme bort herfra«³⁾. De nye Magthavere afskedigede ham den 1. August, men allerede den 12. tiltraadte han Embedet som Sognepræst i Snoldelev-Tune paa Sjælland, hvor han virkede i henved 15 Aar; han døde 1883, 78 Aar gammel.

Der er nogle, der siger, at gennem Øjet gaar Vejen til Hjærtet, jeg tror nu, at for Soldatens Vedkommende gaar Vejen gennem Maven. Jeg har omtalt de unge Løjtnanter Wedelfeldts Glæde over den gode Mad hos Bønderne; god Bispisning maatte der jo til,

¹⁾ Gallenga S. 222.

²⁾ Grove S 185.

³⁾ Dan. Bruun: Fra Krigens Tid.

for at Kvarteret skulde være godt. I Brevene til Hjemmet spiller Maden en mægtig Rolle. Bredsdorff giver en kostelig Fremstilling af en madbegeistret Løjtnant, der lever i Henrykkelse over den dejlige Kødsuppe og de charmante Boller, hans Værtinde har trakteret ham med, og den herlige Risengrød og brillante Oxesteg, hun har lovet ham; dog misunder han Løjtnant Trepka; han har et udmærket Kvarter; hvor de Folk forstaaer at lave Mad! En Æggecake! — hum! og en Boeuf — Aa!¹⁾ Oberst Ræder smelter hen ved at omtale en Middag i Ulkebøl Præstegaard i Novbr. 1849. »Vi sad ved Bordet fra 5—9. Champagne og Rhinskvin flød rigeligt til dejlige friske Østers, Dyresteg o. s. v.« Han har ogsaa haft det rart ved Civilguvernør paa Als, Kammerherre Riegels Sølvbryllup i Sønderborg. »Gæstfriheden er næsten exempelløs i dette Hus«.²⁾ Ogsaa de Menige elsker god Mad; skønt Menig Okholm ved sit Besøg paa Skaartoft den 6. Juni 1864 er syg som en Hund, nyder han dog med Behag Kaffe med Pandekager og Tvebakker og derefter en velmagende Punch.³⁾ Menig Søren af 4. Rgt. er yderst imponeret af Traktementet ved et kombineret Barsel- og Begravelsesgilde, som han overværede under Vaabenstilstanden 1864. »Det er fuldkommen saa raske Gæstebud, de gør her paa Als som hos os derhjemme (i Stævns paa Sjælland). Vi blev opvartet med Kage og Sigtebrød samt Sul og Sennep og dertil Kaffe, lige til vi vendte Koppen om, saa længe blev de ved at skænke, og vi fik Søsterkage til. Dette fik vi.

¹⁾ Bredsdorff S. 177—178.

²⁾ Ræders Krigserindringer S. 189.

³⁾ En Soldaterdagbog S. 28.

før vi var i Kirke. Da det saa var forbi, og vi kom fra Kirke, stod de samme Retter paa Bordet, og vi tog os saa en Mundfuld, inden vi fik Suppe og Lammekød til Eftermad; da saa en god Time var gaaet, fik vi Risengrød og Fisk, og 1 $\frac{1}{2}$ Time efter Kaffe og saa mange KaffeKnægte, vi vilde drikke. Det var næsten ikke til at udholde at æde saadan den hele Dag. Vi var der til Klokken var 9 om Aftenen, og jeg morede mig meget over dette Gilde«. ¹⁾ Det var Gaardejerens ugifte Søster, som var død i Barselseng, medens BARNET levede og blev døbt paa Begravelsesdagen. Lige fornøjede med Beværtningen er dog ikke alle. En Gang om Ugen faar vi Sødsuppe, fortæller Gallenga, en Blanding af Svedsker, Ris og Fedt (?) der kunde gøre en syg for sin hele Levetid, hvis man smagte paa den«. ²⁾ Et endnu stærkere Indtryk har denne Nationalret gjort paa Franskmanden Oscar Comettant: »Tag en Gryde, som ikke behøver at være helt ren, kom Vand i den, bland det op med Kødboller, Svedsker, Korenner, Citronskiver, Salt, megen Lakrissaft og Byggryn; kog det hele og ret det an, varmt eller koldt og smag paa det. Jeg gad nok høre, hvad De vil sige dertil.«

Konstabel Niels Christensen bliver i 1864 paa Augustenborg trakteret med Ærtegrød med et Fedthul i Midten. »Det skulde vel have været Smør. Mælk fik vi ikke noget af, men sikken Mavepine. Uha! den varede flere Dage.« ³⁾ Langkaalen var endnu værre.

1) Karl Larsen: Under vor sidste Krig S. 475.

2) Gallenga, S. 85.

3) »Veteranerne fortæller«. S. 97.

Æren for, at Deltagerne i vore slesvigske Krige har kunnet udtale sig saa anerkendende om Als og Alsingerne, tilkommer i første Række de alsiske Kvinder af alle Samfundsklasser. Dem er det, som sørgede for, at de udmattede og medtagne Soldater kunde komme til Kræfter; de lavede Mad og skaffede Senge; ved venlige Ord og god Behandling opmuntrede de de forsagte og søgte at erstatte Soldaterne de Hjem, de havde maattet forlade. Det var Landboernes, Embedsmændenes og Borgernes Hustruer og Døttre, der i begge Krigene indlagde sig Berømmelse ved deres Godhed og Hjælpsomhed, ved den Moderlighed, der er enhver Kvinde medfødt, men som i det daglige Liv ikke altid faar Lov til at gøre sig gældende. Den alsiske Pige er kysk og ærbar, siger Feltpræst Hammerich; knap 3 pCt. af Fødslerne er uægte.¹⁾ Det er jo nok muligt, at Procenten i Tiden 1849—51 og 1865 er løbet noget højere op; men det var ikke Erotikken, der spillede Hovedrollen; de gamle Husmandskoner og de unge Bønderpiger skildres med lige saa stor Varme som de unge Præstekoner og de talrige unge Døttre paa de større Gaarde; ikke et eneste af de Breve, her er benyttede, handler om Kærlighed og dog findes der Lovtaler over adskillige unge Piger; helt nydeligt skildrer Bredsdorff Skomagerdatteren, den flinke Væverpige fra Stolbro, med det kække Exnerske Ansigt, »hun ligner den kønneste af Pigerne i Hede-bogildets Slutning.«²⁾

¹⁾ Fr. Hammerich, S. 41.

²⁾ Bredsdorff. S. 152.

De alsiske Piger er endog bleven besungne, her er nogle Vers af en længere Vise, der stammer fra første Krig.

De Alsens Piger jeg aldrig glemmer
For deres blide Kærlighed.
Thi denne Kærlighed den bedst fornemmes
Af dem, som ere i Soldaterstand.

Jeg har forsvoret at drikke Brændevin,
Jeg har forsvoret at spille Kort,
Men jeg har bejlet til en alsisk Pige,
Det er det bedste, som jeg har gjort.

Vi hejset op vore Sejl saa hvide
Og sejlet bort fra det grønne Land;
Ved Stranden stod der en lille Pige,
Hvis salte Taarer paa Kinden randt.

Nu kan jeg slet ikke til Dig komme,
Kan ikke ride, kan ikke gaa,
Men jeg vil vente, til det bliver Sommer,
Saa sejler jeg over Bølgen blaa.

Og kommer Tiden, at jeg skal rejse,
For udi Krigen at drage hen,
Jeg vilde ønske, jeg kunde komme
Til Dig og favne min bedste Ven.

Farvel Du søde lille Alsens Pige,
Farvel min Kæreste og min Ven!
I 13 Uger har vi været sammen
Og drevet mangan glad Time hen.

Min Vise slutter jeg, den er til Ende,
Jeg har ej Tid til at skrive mer.
De Alsens Piger dog jeg aldrig glemmer
For deres blide Kærlighed.

Hvem der har skrevet Visen, ved jeg ikke; det er en uøvet Digter, hans Tanker er ikke originale, hans Sprog tungt og ubehjælpsomt; men Meningen er god, og jeg slutter mig til hans Ord: »Min Vise slutter jeg; den er til Ende«.

Søgaard omkring Aar 1800.

Af **P. H. Moos**, Sognepræst i Kliplev.

Ved Landevejen mellem Aabenraa og Flensborg ligger Godset Søgaard i henrivende Omgivelser ved skovomkranset Sø. Beundres Gaarden for sin skønne Beliggenhed, interesserer den ikke mindre ved sine historiske Minder.

Gaarden ligger i Kliplev Sogn, Hovedbyen i Lundtoft Herred, der tidligere hed Kliplev Herred. De gamle Forhold mindes endnu ved »Thingstien«, der kan efterspores fra Felsted til Kliplev, hvor altsaa Thinget i sin Tid er holdt. I Kapellerne til Kliplev Kirke findes Lig af ca. 30 Ahlefeldter fra Søgaard. I Kirken findes en Herskabsstol, »Søgaards Loft«, med Ahlefeldternes Vaaben.

Søgaard er sandsynligvis bygget af Slægten Limbæk i Grev Gerts Dage, men inden Aar 1400 er den kommen i Ahlefeldternes Eje, og disse beholdt den til 1725, da de gik Fallit og maatte trække sig tilbage til Langeland.

Det, vi nu kalder Søgaard, er kun Avlsgaarden, selve Slottet laa paa en »Pold« i Søen, en Bro forbandt den med Land baade mod Syd og Nord.

Landevejens Anlæg 1847 har ganske forandret Forholdene; Ingeniørerne skyede ingen Vanskeligheder. Nordfor Gaarden lagde de Vejen gennem de høje Bjergskov Bakker. Søgaard Sø gik de tværs over og

lagde ogsaa Vejen over en Del af Slotsgrunden. Endnu ser vi en Del af Borgpladsen østfor Vejen. Selve Slottet var bleven ødelagt af Torstenson og hans Svenskere i November 1643. Det opbyggedes ikke mere, Herskabet flyttede til Graasten Slot, der oprindeligt var rejst som et Jagtslot for Herrerne paa Søgaard.

Søgaards Beliggenhed var oprindelig meget afsides. Hovedfærdselsaaren var Hærvejen, nu kaldet Oxevejen, 1 Mil længere mod Vest.

Hvordan selve Gaarden er opstaaet, vides ikke. Det sædvanlige, at en Herregaard opstaar, ved at et Par Bol blev slaaet sammen, forklarer ikke Sagen her, da Søgaards oprindelig hjemlige Areal har været ca. 3500 Tdr. Land. Der er intet, der tyder paa, at de har nedlagt Landsbyer for at skabe en Avlsgaard ved Søgaard Slot. Mod Nord fik Byen Bjergskov Lov til at ligge i Fred, 6 ringe Gaarde, sat i Skat som »Kaadnere«, de 5 laa ved Hostrup Sø, den sjette Øst for »Bjergene«. Mod Syd ligger »Lyngtoft«, nu Lundtoft, uberørt. Klipleve Bønders Jorder dækkedes af Søgaard Skov. Men længere borte ejede Søgaard store Gaarde; ved Fallitauktionen 1725 frasolgtes: Graasten, Fiskbæk, Kiding, Grøngrøft, Aarup, Ballegaard, Skobølgaard, Bøjskov, Kjelstrup, Kværs Ladegaard og Stoltelund (Tinglev Sogn). Desuden var Bønderne i en vid Omegn Fæstere og maatte svare Afgifter og gøre Hoveriarbejde til Søgaards og de andre Herregaardes Drift.

Ved Auktionen 1725 kom selve Søgaard og Aartoft i den tyske Landraad von Thienens Eje. Aartoft har optaget en lille Herregaard, Fruermark, i Tiden 1650—1700. Den nye Slægt ejede Søgaard 1725—1834. De

boede der ikke, lod Avlingen bestyre eller bortforpagtede den. Af Forpagtere nævner vi: Den bekendte Patriot fra Flensborg Frans Bøckmann fra 1739 til sin Død 1741; det er hans Enke, Else Helene, f. Turnier, der har skænket den smukke Klingbung til Klipleve Kirke. 1804—17 var Nis Jakobsen Forpagter, han er Stamfader til den bekendte Skærbækpræst, samt til flere Gaardmandsslægter her paa Egnen. Slægten von Thienen var lidet livskraftig. Godske v. T. dør 1744 ugift; hans Brodersøn, Hieronymus v. T. dør 1786 ligeledes ugift; dennes Halvbroder Werner von d. Schulenburg dør 1810 som den sidste af Slægten. Leopold Wilhelm v. d. Schulenburg hørte til en Sidelinje; han solgte Søgaard 1834. Sagnet ved intet ondt at fortælle om disse Ejere. Køberen var en Advokat fra Slesvig, G. F. Güntzel, død 1844; hans Hustru, f. Dreyer, havde Gaarden til sin Død 1852. De beboede Søgaard. Eftertiden ved lidet godt at fortælle om dem; deres uanselige Grav findes ved Sydsiden af Klipleve Kirke.

I Bondefrigørelsens Dage besluttede Werner v. d. Schulenburg at sælge en Del af Godset ved Auktion den 1. August 1791 og følgende Dage. Auktionsconditionerne blev trykte, og Exemplarer af dem opbevares endnu paa Gaarde her paa Egnen.

Aartoft skulde udparcelleres. Stamparcellen skulde være 618 Tdr. Land, 3 store Parceller var paa 139, 182 og 196 Tdr., men der blev kun solgt Jord til en Gaard og nogle Smaasteder, deriblandt Lille Aar-toft med Krohold ved Aabenraa—Klipleve gamle Landevej. Hovedparcellen købtes af Rasmus Petersen fra Varnæs, men Slægten holdt sig kun til 1812 paa denne uhaandterlige magre Gaard.

Bedre gik det med Salg af Jord fra Søgaard; 1500 Tdr. Land var udlagt i XIX Parceller, de fleste mod Nord for Gaarden, Sønderkobbøl sydfor Søen.

Opmaalingen var foretaget af Landmaaler Niels Jepsen fra Felsted. Til hver Parcel blev henlagt Ager og Eng, Mose eller Skov, saa de ikke skal savne Brændsel. Desuden fik de 3 a 6 Fag Hus, som de kunde nedbryde paa Søgaard, nemlig af Svinestalden, den store og den lille Kostald, den store Lade og »Buttermühlenhaus«. Efter Sigende sad der i Parcellisternes første Bygninger Mursten fra den gamle Slotsruin, men om de selv har brudt dem ud af Murene, eller Herremanden havde anvendt dem i de Avlsbygninger, som de fik Lov til at tage, vides ikke.

Der sikredes hver Parcellist 1 Mands- og 1 Kvindeplads i Klipleve Kirke og ligeledes Gravplads paa den trange Kirkegaard, der laa omkring Kirken. Godsejeren var jo Kirkepatron og kunde saaledes sikre dem mod de gamle Beboeres Vrede, naar de kom i Kirke, eller naar de forlangte Gravplads til deres Døde.

Skovparcellerne udlagdes for det meste paa Bjergskov Bakker, men Træbestanden maa have været meget ringe; f. Ex. Parcel XI, i Gejlkobbøl (ved det senere Søgaards Bomhus) fik 1 Td. 3 Skp. Skov i Bjergskov; Træbestanden taxeres til at være 61 Favne til en Værdi af 120 Rigsdaler, 24 Skilling, som Køberen maa betale foruden Jorden. Denne gamle Løvskov huskes ikke mere, ingen ved her at fortælle om, naar og hvorledes den er forsvunden. I en Beskrivelse fra 1827 hedder det, at Skoven er borte for flere Aar siden. I Frøslev ved de at fortælle, at da de en Morgen efter en Stormnat saa over mod Bjergskov, var

Skoven forsvunden. En senere Ejer, Amtmand Helzen anlagde en Granplantage paa 80 Tdr. Land, den blev omhugget og solgt under Verdenskrigen, men endnu vokser noget Krat af Løvtræer paa Bakkerne og minder om den gamle Løvskov. Selv uden Skov ejer Bjergskov Bakker stor Naturskønhed, nogle af dem er nylig blevet fredede. Udsigten over Hostrup Sø og Egnen til alle Sider er storslaaet, men ogsaa ved Udsigten her mindes man om, at en stor Del af Søgaard Herregaardsmarker nu afgiver Hjem for en fri Landbobefolkning.

Gaardene blev solgt som Arvefæste, egentlig fri Ejendom, kun skulde de svare en Afgift ved Ejer-skifte. Købesummen blev mindre byrdefuld, ved at de skulde svare en aarlig Pengeafgift, Canon; den var noget forskellig, 28, 32, 40 Skilling pr. Td. Land. En lille Parcel paa 8 Tdr. Land ved Vejen fra Kværsballe til Søgaard var passende til en Kro, og maatte derfor give en Rigsdaler pr. Td. Land i Canon.

Denne aarlige Afgift gav Anledning til idelige Forsøg paa at opnaa Nedsættelse; den følte i Længden som en Uret og blev i Prøjsertiden afløst sammen med andre Realbyrder.

Søgaard havde Klipleve Kirkes Kapital til Laans; nu fik Parcellisterne disse Penge at forrente til Kirken. Takket være den tyske Valutapolitik har de nu efter Krigen kunnet betale Laanet tilbage i værdiløse tyske Sedler.

Køberne var mest østfra; Felsted, Kværns, Adsbøl Sogne var deres Hjemsted; et Par kom ude fra Sofien-dal Koloniby i Tinglev Sogn.

Fra 1. Maj 1792 kunde de tiltræde deres nye Ejendomme, men allerede i Efteraaret 1791 kunde de be-

gynde at dyrke Jorden; fra Søgaard fik de Sæderug og Hjælp til Bearbejdelsen. Fra Herremandens Side faar man Indtryk af en human Bestræbelse for at gøre det saa let for Parcellisterne som mulig; det var jo ogsaa i Tidens Aand i Bondefrigørelsens Dage. Nu maatte Køberne tage fat at skabe sig Hjem paa de gamle Herregaardsmarker, Krat og Sten maatte ryddes bort, Jorden maatte udgrøftes osv., men navnlig den østlige Del, Bremsmaj og omliggende, viste sig at være fortrinlig, svær Jord. Bygningerne har vist været tarvelige, de er forlængst ombyggede. Det var frie Bønder, der nu arbejdede paa egen Jord uden Hoveri eller anden Afhængighed af Herremanden, blot de svarede deres Pengeafgifter. En Del Gaarde er blevne i Slægten, paa flere sidder nu det 4. Slægtled under langt bedre Kaar end dem, der begyndte derude paa de øde Marker.

Parcellisternes Børn blev henviste til at søge Bjergskov Skole. Denne holdtes oprindeligt i en Stue i en lille Hytte i Bjergskov, men Skolen flyttedes senere nærmere til Søgaard; nu er den en statelig Bygning nordfor Søgaard, men paa Grund af sin Oprindelse kaldes den stadig Bjergskov Skole, skønt den ligger langt inde paa Søgaards Grund. — Lykken har ikke været med Herregaarden siden de Dage. Vi har en Beskrivelse af Søgaard fra 1823. Da holdtes der 12 Heste, hvoraf 2 var en Snes Aar gamle, der var 13 Køer, røde, rødbrøgede, sorte, graa, 7 Faar og 1 Ged. Paa Gaarden var der 3 Mergelkærrer, tohjulede Vogne, hvor Vognkassen sad i Hængsler, saa den kunde slaas bag over, og Merglen afvælted paa en Gang. Man kan deraf se, at Merglingen var i Gang her paa Eggen. Dernæst fandtes en Stenkærre til at bortslæbe

Sten med af Markerne. 1 gammel Gødningsslæde er sagtens bleven brugt om Vinteren til at føre Gødningen ud paa Marken. 3 Jernplove, 3 Jernharver, 3 Jernharver med Træpigge, 1 ny Harve til at slaa sammen, fortæller vel om Fremskridt fra Træredskaberne Tid, men med de 3 Plove skulde de ikke komme vidt paa de store Marker. I sin Dagligstue havde Forpagteren 6 betrukne Stole, 1 Bord med Klapper og 1 Jernovn. Borgestuen indeholdt 1 Seng, saa Værelset var baade Spisestue, Opholdsværelse for Folkene om Dagen og Soveværelse formodentlig for Pigerne; dernæst fandtes der 1 nyt Bord med 2 Bænke, 2 gamle Stole, en Lerovn, formodentlig opmuret af Teglsten, 1 sort Stykke Voxdug, saa Folkene ikke skulde savne den Hygge at have »Dug« paa Bordet.

Da Güntzel blev Ejer og tog Bolig paa Gaarden, var det 200 Aar siden en Ejer havde boet paa Søgaard. Han ombyggede Stuehuset, anlagde Haven, førte en ny Kirkevej til Kliplev gennem Skoven; han købte en Del af den i 1791 solgte Parceljord tilbage, saa to af Parcelgaardene nedlagdes. Gaarden kom i bedre Drift end før.

Men at de store Landbrugs Tid er forbi, kendes deraf, at i vor Tid, 1922, solgtes ca. 450 Tdr. Land fra Søgaard, saa der til selve Søgaard blev af Ager, Skov, Sø, Eng og Mose 900 Hectarer tilbage.

Tiderne skifter. Søgaard beboedes en Gang af Herrer, som til deres Underhold havde Jord vidt omkring og havde Bønderne til at give sig Afgifter og Hoveriarbejde; Historien fortæller mere om, hvordan den enkelte Familie paa Slottet havde det, end hvordan de Hundreder af Familier i Bøndergaarde og

Huse befandt sig, de var til, for at man kunde leve godt paa Slottet.

Nu ser vi efter, om der kan skabes de flest mulige lykkelige Hjem; alle er lige, Herremænd, Gaardmænd og Husmænd; og den Tankegang passer bedst med Kristendommen.

Feltbreve.

Rusland, den 16. 3. 1917.

Kære Venner!

Først maa I undskylde, at jeg skriver saa sjældent. Men for det første har man ikke altid saa god Lejlighed, og for det andet har man ikke meget godt at skrive om, og Sandheden maa man jo heller ikke fortælle.

Ja, det er sørgelige Forhold at leve under i saa lang en Tid. Og saa denne forfærdelige haarde Vinter, som vi har haft i Aar. Ja, man skulde virkelig undres over, at vi kan gaa det igennem. Og mærkeligt nok, man er i Grunden raskere og mindre forkølet her end hjemme. Men man mærker dog, at det gaar ned ad Bakke. Dette ser man rigtig paa de Saarede, ved det allermindste falder de straks i Afmagt. Og dette er jo heller ikke til at undre sig over, vi faar ingen Menneskeføde mere og lever alt for flovt efter det, vi skal gaa igennem. Nu, lad mig ikke gaa nærmere ind herpaa, I kan jo nok tænke Eder, hvordan det ser ud her hos os.

Saa er der en Ting endnu, som jeg lige vil omtale. Nu er de jo slemt i Gang med det sjette Krigsmaal. Sidste Gang var de jo ogsaa hos os, og de fleste af os tegnede ogsaa efter Evne, jeg og mine Landsmænd naturligvis ikke. Nu denne Gang lod Kompagniføreren mig komme til sig en Middag, og han bearbejdede mig slemt i en god Time. Nu vil jeg kun foreløbig fortælle, at vi skiltes denne Dag

som Venner, i det mindste sagde han det. — Men nu har han sagt til min Underofficer, at vi skulde bort til Nyformationer med den første Transport. — Dette er nu nok kun en af de bekendte tyske Trusler, jeg tror nok, at han har andre i Kompagniet, som han hellere vil af med end os. Betingelserne var jo, efter hvad han forklarede, gode. Og en Ting er det, at den, der tegner en 2—3—4 Tusind Mark faar straks en 3—4 Ugers Orlov ekstra og en god Trykpost dertil. Der er jo enkelte, som gaar ind derpaa.

Her blev jeg afbrudt i Aftes, da der atter blev gjort Alarm. Ja, Russerne lader os ikke rigtig mere i Ro, og det hele tegner til, at det rigtig skal gaa løs i Aar igen. Nu lad os haabe det bedste. Jeg vil saa slutte denne Gang med de venligste Hilsener til Eder alle fra Eders Ven.

Rusland, den 28. 3. 1917.

Kære Ven!

Vil endnu i Aften sende dig et Par Ord og det endda de sidste her fra dette Kompagni. Og nu skal du høre, hvad jeg har maattet gaa igennem i den sidste Tid. Som du jo godt ved, arbejder de jo svært med det sjette Krigsmaal i denne Tid. Hvor de nu har erfaret, at jeg var særdeles godt stillet hjemme og nok kunde tegne en temmelig Sum, ved jeg ikke. To Gange lod Kompagniføreren mig kalde, men kunde intet udrette. Saa sendte han mig til Bataillon og Lægen, men endskønt jeg vidste, at hvis jeg gik udenom det, havde det slemme Følger, kunde jeg ikke gaa med til saadan noget. — Kort sagt, jeg afslog det, og du ved jo, at jeg mangan Gang kan blive ikke saa lidt hidsig, og sagde ham tilsidst Grunden, fortalte om Forholdene oppe hos os osv.

Og nu skal I høre Enden af Visen. Først vil jeg sige, at jeg er meget forknytt, jeg synes at jeg overfor min Kone har handlet forkert og kan ikke finde Ro. Det er midt om Natten, sove kan jeg ikke. Nu, jeg kommer jo lidt bort fra Sagen.

I Morgen tidlig forlader jeg Kompagniet og skal melde mig hos »Stosstruppen«, det vil sige en Trop, som altid stormer og kommer hen paa de værste Steder. Hvad siger du dertil, er det ikke mere end nederdrægtig! Det har jo været slemt denne Gang at faa de Feltgraa til at tegne, og nu skal dette vel være til Skræk og Advarsel for de andre. Jo, jeg havde Lyst til at fortælle mere endnu, men jeg tør ikke. Saa snart jeg nu har naaet mit Bestemmelsessted, skal du nok høre fra mig. Kanske kommer jeg til Tyskland og bliver uddannet. Skriv mig et Par Ord, saasnart du faar min nye Adresse. Og Tak for alt, hvad du har været for mig.

Modtag saa hermed alle baade gamle og unge de bedste Hilsener fra

J. P.

Lev vel og paa Gensyn!

Fortæl endnu intet herom til min Kone. Hun skal endnu intet vide herom, hvad de egentlig har for med mig. Og kanske kan det lykkes for mig at faa Orlov.

Rusland, den 1. April 1917.

Kære Ven!

Først vil jeg meddele dig, at jeg efter Omstændighederne har det ganske godt og er sund og rask. Dernæst, som du ogsaa saa paa min Adresse, er jeg kommen bort fra 90. Grunden skal jeg nu i al Kort-

hed fortælle dig, og du kan saa selv dømme, som du vil. Kort og godt, jeg vilde jo ingen Krigslaan tegne. Først blev jeg taget med gode Ord og dernæst med Trusler, og dem har de nu opfyldt. Baade overfor Kompagnifeldwebelen, Kompagniføreren og Stabslægen nægtede jeg det. Sidste spurgte mig tilsidst, om jeg var en Slesviger eller en Dansker. Jeg gav det Svar, at Danmark endnu ikke var glemt hos os. En Landsmand mere, B. fra Tandselle, havde de ogsaa for. Og de vidste bestemt, at vi to var godt stillede og let kunde tégne 3—5000 Mark. Vel at mærke gik det hele ikke saa let, som jeg her fortæller det, men jeg haaber at komme paa Orlov, saasnart vi er uddannede. B. og jeg blev af Kompagniføreren bestemt til at forlade Kompagniet, men B. er en Mand paa 39 Aar og ser meget afkræftet og svag ud. Dette har vel i sidste Øjeblik gjort ham bange, og i Stedet for ham blev en anden bestemt fra Lothringen, skønt der havde meldt sig 6 frivillige. Vi skal her uddannes til en Afdeling indenfor vor Division, som altid skal storme, naar der skal hentes et Stykke Grav, og ligeledes, naar Russerne har smidt vore ud af Graven.

Vi er ikke udrustede som Infanterister, hvordan kan jeg endnu ikke fortælle, da vi kun har været sammen i to Dage. Vi er 120 Mand, to fra hvert Kompagni i hele Divisonen. Heraf tænker jeg nu, at I kan indse, at ogsaa her gælder det Penge eller Livet.

Jeg tror nu nok, at vi har det meget bedre end Infanteristerne. Vi ligger altid bag i Etappen og kommer kun forud, naar der er noget løs. I hvert Fald er det meget værd at være ude af Skyttegraven nu, da alt tør op. Nu nærmere herom med det første, jeg haaber snart at høre et Par Ord fra dig, kære

Ven. Vi har nu ogsaa endelig her i Rusland faaet Tøvejr. Kursuset, som vi skal gøre med, varer til den 15. Maj, og saa er vi færdig til at gaa paa. Jeg vil kun tilføje, at jeg paa ingen Maade er forknyt herover. Jeg syntes ikke, at jeg kunde tegne Krigslaan, endskønt jeg vidste, at jeg kom til at lide derfor. Haaber saa, at disse Linier finder Eder alle sunde og raske. Og vær saa hermed alle hilset paa det hjerteligste af Eders Ven

J. P.

Lev vel og paa snarligt Gensyn!

Rusland, den 13. April 1917.

Kære Ven!

Min bedste Tak for dit Brev fra den 31. Marts. Havde da lige afsendt et Brevkort til dig et Par Dage før, som jeg haaber du har modtaget. Hvad Cigaren angaar skal jeg lige bemærke, at det jo er Hindenburg, der besørger os den Slags. I det mindste faar han altid Skældsordene for Kvaliteten. Ja, det ser daarligt ud hernede hos os nu, siden den 10. har de nu ogsaa aftrukket os betydeligt med Brødet. Dette Afdrag skal kun vare 10 Dage siger de, men vi kender jo de Herrer og ved, at de lover godt, men holder me g e t daarligt Ord.

Nu, jeg maa ellers ikke klage, saalænge jeg er her. Hvad saa de Stakler, der tramper ude i Graven. Det er saa slemt med Vandet nu, da al den Sne tør op, at de næsten svømmer baade inde og ude. Her lever vi jo som i Garnisonen. En stor, lys Bolig med Borde og Bænke, Halmadrasser, ja vi har her alt som i en Kaserne. Og særlig jeg har haft Lykken med mig her. Naar de andre trisser med Eksersits og Apell, kan jeg sidde paa min Vogn og le af det

hele. Jeg er nemlig bleven Kusk her ved denne hersens »Stosstrup«. Uddannelsen er egentlig en haard Skole at gaa igennem, baade i Praksis og Teori. Tænk dig i Løbet af 3 Uger teoretisk at lære alt ved et Maskingevær, Minekaster, Granatkaster, Flamme-kaster. Og dertil kommer endnu Pistoler og alle de forskellige Haandgranater. Tjenesten er i Praksis kun kort, men meget stram, og en meget haard Disciplin hersker her.

Jeg vil saa lige meddele dig, at mine Landsmænd O. P. fra Slynngsten og B. fra Als nu ogsaa er kommen bort fra 90. De er foreløbig kommen til Saarbrücken og bliver der tildelt Nyformationen. Heraf kan man se, hvordan de tvinger Folk til at tegne Krigslaan. Og bagefter hedder det saa, at enhver gav med Glæde, alt hvad de havde Evne til. Kanske kan de ogsaa have Lykken med sig.

Jeg har et helt udmærket Levned her i Forhold til det i 7. Kompagni. Jeg bliver jo slet ikke uddannet, og naar de andre gaar forud og stormer, kan jeg blive her bag i Etapperne. Men de fleste her er ogsaa frivillige og har endnu Lyst til at gaa paa. Nu, jeg har jo ikke noget med dem at gøre, og det er absolut heller intet Selskab for mig. Jeg staar ene her, ikke en Landsmand mere, dem savner jeg. O. P. og jeg havde nu i to lange og trange Aar delt godt og ondt med hinanden. I Vinter paa Feltvagt laa vi to sammen i 3¹/₂ Time i stærk Artilleriild. Og i en saa stor Farestund er det meget værd med en god Ven.

Hermed være I saa allesammen hilset paa det hjerteligste af Eders Ven

J. P.

Lev vel og gid, at vi snart maa genses.

Sønderjylland 1925.

Af **Thade Petersen.**

1. Grænsen.

Arbejdet med Grænsedragningen i 1920 lod sig for saa vidt mærke endnu i 1925, som Opgørelsen af Udgifterne til den internationale Kommission nu forelæa. De udgjorde 3,388,467 Kr., hvoraf 1,860,612 Kr. var gaaet til den militære Besættelse (H. 20. 2.).*)

Et af de Forhold, Grænsedragningen har nødvendiggjort, er den gensidige Udlevering af Arkivalier, som der endnu arbejdes med. (H. 20. 4.).

De tyske Befæstningsanlæg i Nordslesvig er nu i det væsentlige bortsprængt. Ved Over Jersdal er de borte (H. 26. 8.).

Færdslen over Grænsen lettes efterhaanden for en hel Del af de Vanskeligheder, den lider under fra Krigstiden. Den tyske Told- og Pasrevision, der hidindtil krævede Udstigning i Harreslev, sker nu i Toget (H. 14. 4.). Alligevel er der endnu Vanskeligheder nok tilbage, Navnlig Pastvangen. I en Omtale af forskellige sønderjydske Forhold bragte Pastor Schmidt den paa Tale i Folketinget og krævede den ophævet (Av. 14. og 15. 11.). Noget senere fremkom et lignende Krav fra tyske Erhvervsorganisationer (Av. 26. 11.). Den 29. 4. bragte Fl. Av. en Oversigt over Antallet af Rejserne over Grænsen ved de forskellige Overgangssteder i 1924. Midt i August standsede Handelen over Grænsen næsten fuldstændig som Følge

*) H. = Højmdal, Av. = Flensborg Avis, Lbr. = Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1925.

af Kronens hurtige Stigning (II. 19. 8.). For mange, navnlig ved Grænsen, lagde Mund- og Klovesygen en slem Hindring i Vejen for Færdslen. En tysk Forordning forbød Landmændene ved Grænsen at føre klovbærende Dyr over denne ogsaa til Marker, de selv ejede paa den anden Side af den. (H. 18. 5.). Fra tysk Side blev der andraget om Lov for Landmænd til at passere Grænsen ved nogle sekundære Overgangssteder. (II. 28. 7.). Og i Begyndelsen af September blev der givet nogle Landmænd Nord for Grænsen 8 Dages Tilladelse til at høste deres Korn paa Marker, de ejede Syd for denne. (II. 3. 9.).

Fra tysk Side kom der et Par Gange store Selskaber over i festlige Øjemed. Ret uskyldigt var et Besøg i Tønder af 5—600 Lærere, der var udgaaet fra det derværende Seminar. Ikke mindst ved dansk Imødekommenhed fik det et upaaklageligt Forløb. (Av. 4. 4.). Mindre lysteligt var et tysk Forsøg paa at skaffe sig dansk Hjælp til et Besøg ved Knivshjergfesten. De ansøgte om Fællesvisum for et Par Tusinde. Dette blev dem ganske vist nægtet. Derimod blev det givet dem for 420 Personer. Over denne Nægtelse blev der i tyske Blade gjort stor Larm, mens en Redegørelse fra den danske Generalkonsul viste, at der fra dansk Side var vist dem vidtgaaende Imødekommenhed (II. 4., 5., 7., 10., 12. og 26. 9. Av. 3. og 4. 9. ff.).

Bevogtningen af Grænsen kom ved Aarets Begyndelse stærkt paa Tale (Av. 14. 1.). Aarhus Amtstidende fremkom med en Forespørgsel, om det var muligt at afværge Indfald af tyske Friskarer. Herpaa svarede General Moltke, at Militæret i givet Tilfælde kunde kaldes til Hjælp. Imidlertid fremkom der Meddelelse om, at »Nordslesvigs Befolkning organiserer et Grænseværn« med Bankdirektør Rossen i Tønder og Gaardejer Cornelius Petersen, Vester Anflod, som Ledere (H. 24., 26. og 27. 1., 2., 3. og 14. 2., 10. 3., Av. 27. og 30. 1., 1. 2.). I Sammenhæng med dette Røre stod vel et Andragende fra Grænse-

gendarmerne om at faa Pistoler i Stedet for Geværer (H. 14. 8.).

De faa Udtalelser af Betydning, der i Aarets Løb fremsattes om Grænsedragningen, viser i Retning ad stadig voksende Anerkendelse af den. I en Bog om »Staatsbürgerliche Beziehungen« skriver Professor Veit-Valentin bl. a. »Overfor Danmark er kun gammel Uret gjort godt igen«. I den Anledning rettede Jane Voigt og Schröter ganske vist en Forespørgsel til den preussiske Landdag og paastod, at »Slesvig-Holstens Befolkning ikke anerkendte den nuværende Grænse som retmæssig (H. 27. 1.), men »Flensburger Volkszeitung« skrev senere (H. 15. 7.), at Grænsen maatte anerkendes som om end ikke retfærdig, saa dog i sine væsentligste Dele fastlagt ved Folkets Flertals Vilje. Der bør derfor virkes for en Forstaaelse mellem dansk og tysk. Og »Deutsche Zukunft« skrev: »Afgørelsen i 1920 har nu en Gang skaffet en sikker Basis for en fuldstændig Forstaaelse mellem begge Folk« (H. 2. 10.), mens Neue Zürcher Zeitung fremhævede, at den dansk-tyske Grænse ikke hørte til Europas Urocentre (H. 7. 11.), og Professor Scheel i en Tale i Kiel sagde, at Udviklingen i det nationale Spørgsmaal maatte bedømmes paa længere Sigt. Han kunde om det tit være enig med »Hejmdal« (H. 3. 12.). Denne Udvikling paapegede H. P. Hanssen i sin Tale ved Genforeningsfesten i Aabenraa og gjorde udførlig Rede for den (H. 17. 6.). Fra dansk Side kommer Tanken om en Flytning af Grænsen nu sjældent og kun glimtvis frem. (H. 4. 11.).

Ubeherskede fanatiske Udtalelser saavel fra dansk som fra tysk Side har dog ogsaa i Aar lejlighedsvis forplumret Forholdet mellem Danske og Tyske. Saaledes fremkom der i »Landmandstidende« en taabelig Artikel om tysk Kanibalisme, der vakte stort Røre i visse tyske Kredse (H. 13., 21., 22., 24. og 28. 1., Av. 22., 23. og 27. 1.). En dansk Forfatter, Thorkild Gravlund, begik desværre ogsaa en Ubesindighed at beklage de Skridt, der

var gjort for at hidføre en Udsoning i Grænsestriden (H. 9. 2.).

Det vigtigste Grænsespørgsmaal er jo det om Mindretallets Ret paa begge Sider. Fra dansk Side blev der jo straks givet det tyske Mindretal Nærd for Grænsen upaaklagelige Kaar. Det anerkendes fra Udlandets Side. Saaledes bringer det amerikanske Ugeskrift »The Nation« en Artikel om Nærdlesvig under Overskriften: »Et ikke undertrykt Mindretal«. (H. 20. 6.). Nu og da finder det ogsaa — om end med en Del Forbehold — Anerkendelse fra tysk Side. Saaledes bl. a. i en Artikel af Pastor Muus i Tating (H. 14. 1.) og J. Bødewadt i »Berliner Börsenzeitung« (II. 14. 6.) (Se ogsaa under 2 c).

Paragraf 5, som danner Grundlaget for Grænse-
dragningen, kom i Aar stærkt frem i Diskussionen, idet det tyske Udenrigsministerium ved Platzhoff og Rheindorf udgav en Bog om Bismarck og § 5 (H. 9. 2.), der dog var saa mangelfuld og til Dels tendentiøs, at den straks fremkaldte stærk Kritik baade fra dansk og tysk Side (H. 10., 16., 17., 25. 2., 16. 4., 20. 5. Av. 14. 2.). Dette Stykke tysk Historiegranskning blev snart saa medtaget af Kritikken, at det tyske Udenrigsministerium saa sig nødsaget til at foranstalte et Supplementsbind udgivet under Professor Scheels Ledelse. (II. 15. 7.).

2. Nationalt Liv ved Grænsen.

a) dansk Syd for Grænsen.

Fra tysk Side bragte 1925 endnu ikke nogen Ordning af det danske Mindretals Forhold. Derimod mærker man hele Aaret igennem Kampen mellem Regeringen i Berlin og chauvinistiske slesvigholstenske Kredse om Formen for den Ordning, der maa træffes. I en fortrolig Skrivelse til sine stedlige Afdelinger fremsatte saaledes Schleswig-Holsteinerbund sine Tanker og Ønsker vedrørende Mindretalsretten. Det væsentlige i denne var, at den skulde baseres paa privat Kulturautonomi. Denne

Skrivelse, der var forfattet af Albert Wacker, vakte Modstand selv hos Tyskerne. Pastor Schmidt tog Afstand fra den, og Pastor Muus i Tating beledede hans Forslag som en »uærlig Mindretalsret« samtidig med, at han hævdede, at Mindretallene havde en menneskelig Ret til kulturel og national Frihed (H. 3., 5., 13., 14. 1., Av. 13., 14. 1.). Grunden til dette Røre hos »Schleswig-Holstenerne« var vel Frygten for, at Regeringen vilde gennemføre en Ordning af anden Art. Denne begyndte nemlig ved den Tid at røre paa sig. Den 13. 1. var Repræsentanter for den i Kiel for at drøfte Sagen med Provinslanddagens Timandsudvalg og Dagen derefter i Flensborg for at drøfte den med Dansk Skoleforening. (Av. 15., 16. 1., H. 15. 1.). I den preussiske Landdag fremsatte Socialdemokraterne et Forslag til en Ordning (H. 7. 2.). Et andet, baseret paa Privatskolen fremsattes af Timandsudvalget (H. 18., 19., 20. 2. Av. 20., 22. 2.) og i Flensborg fandt der nye Forhandlinger med mellem tyske Myndigheder og den danske Skoleforening (H. 24. 2.). Ogsaa i Rigsdagen fremkom et Forslag (H. 16. 6.). Endelig midt i September hed det, at nu var Ordningen nær forestaaende (H. 14. 9.) og sidst i Oktober blev Dansk Skoleforenings Bestyrelse i Flensborg kaldt til Berlin. (H. 30. 10.). Alligevel gik Aaret hen uden Resultat.

Paa Folkeforbundsforeningernes Unionsmøde i Warszawa 3.—8. 7., kom Spørgsmaalet om dansk og tysk Mindretalsret ikke til Forhandling, men der blev fremlagt en Erklæring fra den tyske »Liga für Völkerbund« og et Svar fra Amtsskolekonsulent Svendsen og Professor Friis paa Dansk Fredsforenings Vegne (H. 9., 22. 7.).

Senere fremkom en Beretning om Drøftelsen paa Konferencen i Genève vedrørende Mindretalsretten. Det danske Mindretal afholdt sig her fra at stemme om Forslaget om Kulturautonomi (H. 19., 20., 26. 10., 12. 11., Av. 18., 20., 22., 23., 24., 25., 27. 10., 12. 11.).

Mens Regeringen i Berlin af Hensyn til de tyske Mindretal ved sine andre Grænser øjensynligt har ønsket at gennemføre en god og redelig Mindretalsordning her oppe, har de nationalistiske Kredse i Provinsen strittet haardt imod, mens dog enkelte Røster har løftet stg for en ærlig og redelig Ordning (H. 26. 2., 6. 3., 6. 5., 9. 5., 26. 8., 27. 10. Av. 9. 5.). Hele Mindretalspøgrsmaalets Gang giver »Grænsevagten« en udførlig samlet Fremstilling af i sine Maanedsnoter for 1925.

Alt imens blev der holdt dansk Skole i Flensborg under de Kaar, der nu en Gang var. Duborgskolen blev foreløbig fritaget for den officielle Prøve (Av. 8. 4.) og den havde godt Besøg. Der afgik fra den 88, (deraf 22 med Præliminæreksamen (Av. 1. 4.)), mens 157 blev optaget, deriblandt dog 50, der overførtes fra den danske Privatskole, som Tyskerne havde lukket den 1. 4. (H. 3. 6.). Paa sin 5 Aars Fødselsdag fik den af Statsskolerne i Nordslesvig et smukt Dannebrog med Indskrift i Guld. Der blev givet en Oversigt over dens Udvikling. (Av. 16. 10). I Hareslev blev der stadig lagt Hindringer i Vejen for Oprettelse af en dansk Klasse (Av. 29. 8., H. 29. 8.) og i Jaruplund nægter Skole- og Kommunerepræsentationen at tage Stilling til et Andragende om en dansk Klasse (Av. 4. 9.). Imidlertid søger stadig et betydeligt Antal af unge over til Høj- og Efterskoler Nord for Grænsen, saaledes 218 i 1924 (Av. 20. 5., H. 20. 5., 19. 8.).

Fra Kirkelivet meddelte det tyske Menighedsblad i Flensborg, at Kirkestyret var stemt for at afslaa alt Fællesskab med en Præst fra den danske Menighed ved Udførelsen af kirkelige Handlinger. Hvad der er udført ved dem skal ikke en Gang indføres i Kirkebogen (H. 26. 2.). For den danske Menighed i Flensborg har det ellers været et stille Aar med Uddybelse af Arbejdet. Der har været 1343 Nadvergæster, 51 er bleven døbt, 120 konfirmeret, 18 Parviet, 41 begravet. Den har 3010 Medlemmer, deriblandt 910 Børn (Av. 19. 5.). Ved Afskedsfesten for Pastor Moos

sagde Pastor Noack, at Menigheden i den Tid, Moos var der, var vokset fra 1800 til 3000 Medlemmer, Gudstjenesterne Antal var bleven fordoblet, Kirkebesøget var vokset, det kristelige Arbejde i og uden for Flensborg befæstet, faste Annekser oprettet i Harreslev og Slesvig o. m. a. (Av. 27. 8.).

Fra Møde- og Foreningslivet skal kun nævnes, at en dansk Ungdomsuge den 16. 3. begyndte med et godt Møde i Valsbøl og de følgende Dage fortsattes med Møder forskellige Steder. (Av. 17. 3. ff.). Ungdomsforeningen for Harreslev og Omegnen holder Møde hver Onsdag Aften med Foredrag og Oplæsning (Av. 23. 1.). Sygeplejeforeningen i Flensborg har taget sig af 563 Patienter. (Av. 10. 2.). Den 16. 1. talte Professor Vilh. Andersen ved et Folkeuniversitetsmøde i Flensborg for fuldt Hus. (Av. 17. 1.). En dansk Forestilling paa Theatret i Flensborg fik Byraadet endnu dette Aar forhindret ved at nægte Tilladelse til den. (H. 23. 4.). Et Par Dage før havde Peter Cornelius sunget for fuldt Hus i Borgerforeningen (Av. 23. 4.). Denne fejrede den 15. Maj sin 90. Stiftelsesdag (Av. 14. 5.). Den slesvigske Kvindeforening har haft et godt Arbejdsaar. (Av. 13. 5.). Dansk Skoleforening i Flensborg holder Aarsmøde den 18. 5. Den har 1259 Medlemmer (Av. 20. 5. H. 20. 5.). I det 5. danske Aarsmøde i Flensborg d. 7. 5. deltog ca. 4500. Den slesvigske Forening har 5000 Medlemmer. Fra Bogsamlingen i Flensborg er udlaant 44,984 Bind. Paa Landet har Foreningen staaet stille, men holdt Stillingen (H. 8. 6., Av. 9. 6.). Et sydslesvigsk Ungdomsstævne i Tarup d. 28. 5. samlede ca. 600 Deltagere. St. Knudsgilde fik af Advokat Ravn en Sum Penge, der var bleven givet ham som Hædersgave i Anledning af, at Tyskerne havde afsat ham som Notar (Av. 14. 8.). Den 4. 10. indviedes en ny Sal i Ungdomshjemmet i Flensborg (H. 5. 10., Av. 6. 10.). Den 22. 11. holdtes et godt Foredragsmøde i Bilskov (Av. 22. 11.).

Pressen skyder et nyt Skud, idet Tidsskriftet »Kulturwille« begynder at udkomme. Det er Organ for de dan-

ske, frisiske, polske og vendiske Mindretal i Tyskland. Det redigeres i Berlin, men trykkes i »Flensborg Avis«s Trykkeri (Av. 31. 5. H. 2. 16.).

De paa Tysk skrevne danske Blade slaaes sammen til et »Der Schleswiger«, der redigeres i Flensborg og trykkes i »Flensborg Avis«s Trykkeri (H. 16. 7.).

Ved Valget 29. 11. valgtes en dansk Kredsdagsmand i Flensborg Landkreds, 2 i Slesvig Kreds og én frisisk i Sydtønder Kreds (Av. 1. og 2. 12., H. 30. 11., 1., 2., 3. 12.).

Mindretallenes Størrelse baade Nord og Syd for Grænsen gav Lebeck en Oversigt (og et Kort) over (H. 4., 5. 11.).

Tyske Drillerier er naturligvis ikke helt undgaaet. Til Gengæld for at sende »Flensborg Avis« Byens Annoncer til gratis Optagelse forlanger Overborgmester Todsén, at den skulde afholde sig fra Angreb paa Myndighederne (H. 16. 1.). Den 1. 9. var en Del Spejdere fra Flensborg udsat for tyske Forulempelser i Valsbøl (Av. 1. og 2. 9.).

Den danske Spare- og Laanekasse i Flensborg holdt 10. 10. 50 Aars Jubilæum (Av. 8. 10.).

Det danske Mindretal Syd for Grænsen har paa forskellig Maade faaet Støtte Nord fra. Deriblandt 200,000 Kr. fra den danske Stat til kulturelt Arbejde. For Anvendelsen af den gør Folketingsmand G. Fogh-Petersen Rede (H. 18. 4., 7. 10.). Sønderjydsk Skoleforening anvendte 20,000 Kr. til Arbejde Syd for Grænsen (H. 26. 10., 6., 9., 17. 11., Av. 30. 10.). Rigelig 37,000 Kr., der er indsamlet til »Slesvigsk Hjelpefond« er hovedsagelig bleven anvendt til Mad og Klæder (H. 7. 12.).

b.) tysk Syd for Grænsen.

Højskolen i Rendsborg er vel nok noget af det bedste og mest livskraftige, Tyskerne i Slesvig og Holsten har skabt efter Krigen. I Februar forlød det, at den skulde udvides med et folkepædagogisk Seminar (H. 20. 2.). Se-

nere var der Tale om at sætte udvidede 8 Ugers Kursus i Gang (H. 15. 5.). Der blev dog nok intet af dette gennemført i det Aar.

Betegnende for Maalet af Frihed i preussiske Skoler, selv nu, er det, at Lærerne ved Skoler i frisiske Egne har faaet Overpræsidentens Tilladelse til at lade Børnene læse nogle Stykker Frisisk — deres eget Modersmaal! (H. 26. 2.).

En Mand (Timmermann), der en Tid lang søgte Tilslutning til Danske, viser sig nu som tysk og virker for Dannelse af et Jordfond, der skal bevare Gaarde paa tyske Hænder. (H. 9. 12.). Til Oprettelse af Hjem for Landarbejdere faar de nordligste Amter 150,000 Mk. af Staten (H. 24. 7.). Imidlertid har Tyskerne i Flensborg lidt den Tort, at Frihavnen, der før Afstemningen vinledes saa stærkt ad dem med, ikke bliver andet end et »Toldudelukkelsesomraade«, der oven i Købet bortforpagtes for 50 Aar. Danskerne i Byraadet og 9 andre lod dem selv søbe Kaalen ved ikke at stemme. (Av. 6. 8.).

Til Biskop for den sl. holst. Landskreds valgtes Völkel. (Av. 8. 1.). Han indviedes 15. 4. (Av. 16. 4.).

c. tysk Nord for Grænsen.

I et Par Artikler i »Hejmdal« gav A. Lebeck et Billede af Tyskhedens Vækst i Sønderjylland under det tyske Styre (H. 25., 27. 7.).

Et betydeligt Tab af Ejendomme led Tyskerne, idet Baron Rombergs Arvinger solgte Gammelgaard, Rumohrsgaard og Wertemine til den danske Stat for 2,230,000 Kr. (H. 27., 30. 11., 1. 12., Av. 28. 11.). I det hele er Jord i tysk Eje gaaet stærkt tilbage siden Genforeningen. Af Gaarde med over 100,000 Kr. Ejendomsskyld havde de før 1920 54 pCt. af Arealet, 1922 kun 24 pCt. (H. 18. 12.).

At mange af Tyskerne har dansk Modersmaal, finder man længere Syd paa betænkeligt (H. 10., 12. 11.). Maaske for at sprede disse Bekymringer gav et Par Med-

lemmer af Sønderborg Byraad, født og opvokset paa Als, sig til at tale Tysk (H. 17. 12.). I Aabenraa tiltvang tyske Socialdemokrater sig som Følge af altysk Agitation Ret til at holde Møder med tysk Forretningssprog (H. 6., 16., 24. 7.).

At de behandles godt fra dansk Side, kan de ikke helt nægte. Baade Overskoleraad Ehrt fra Slesvig og Ungdomsleder Christensen fra Aabenraa indrømmede det paa et Møde i Pinneberg. (H. 30. 7.). Ligeledes en Medarbejder ved »Deutsche allgemeine Zeitung« (H. 17. 8.). De, der har »tappet den nationale Ophidselse og Lidenskab paa Flasker«, taber derfor Terræn. (H. 24. 8.) Uenighed mellem disse og de mere maadeholdne bryder da ogsaa undertiden frem. (H. 8., 9., 10. 9.).

Den tyske Agitation er dog ret rørig. (H. 29., 30. 5., 2. 6., 30. 10., Av. 8. 3.).

Paa kirkeligt Omraade har Tyskerne skabt sig egne Menigheder, der danner et Led af Landskirken i Slesvig-Holsten (H. 3. og 10. 2., Av. 5. 2., 22. 7.). Pastor Horstmann bliver Præst for en saadan i Haderslev og Omegn (H. 11. 5., 1. 10., 14. 12.). Paa et Provstemøde i Haderslev var man enig om at vise disse Menigheder saa megen Imødekommenhed som muligt (H. 26. 6.). I Tinglev har de paa deres Lister opført Folk uden deres Vidende. (H. 15. 8.). I Haderslev blev Pastor Andersen af det danske Kirkestyre ansat som Præst for Tyskerne i en Række Sogne omkring Haderslev (H. 19. 10.). Tyskere i Haderslev forsvarer Biskop Ammundsen mod tyske Angreb paa hans Embedsvirksomhed. (H. 27. 10., 5. 11.). Pastor Prahl's Afsked (H. 28. 12.).

Paa Skolens Omraade viste der sig en Mangel i Afstemningsreglerne om Mindretalsskoler. De maatte derfor ændres (H. 16. 4., Av. 25. 4.). Utilfredse med Ændringen lavede Tyskerne i Bylderup Obstruktion (H. 12. 20., 22. 5., Av. 23. 5.). Forholdene paa dette Omraade gjorde Sønderjydsk Skoleforening udførligt Rede for i en Bro-

chure (H. 15. 7.). Ogsaa her søger de at frigøre sig for dansk Indflydelse, idet de opretter Privatskoler, saaledes i Vilstrup, Skovby, Aabenraa, Løgumkloster, Bylderup og Bedsted. (H. 17. og 30. 1., 8. og 12. 8., 20. og 23. 10., Av. 5. 10.). Alligevel bliver der ved at være et betydeligt Antal offentlige tyske Skoler, nemlig 28 med 105 Klasser, der har 2452 Elever og 12 Privatskoler med 24 Klasser og 339 Elever, mens der Syd for Grænsen kun findes 1 offentlig dansk Skole med 5 Klasser og 243 Elever og 1 privat med 12 Klasser og 364 Elever (H. 3. 9.). Et tysk Ønske vedrørende Skolen i Sønderborg imødekom Undervisningsministeren paa en Rejse hernede (H. 1. 10.). I Tønder blev der ikke forebragt hende tyske Klager (H. 12. 10.). I Haderslev fordrev Tyskerne en Lærer fra den tyske Skole, fordi han havde uddelt et Børneblad, hvorj der fandtes en Vittighed om en tysk Officer. (H. 3. 2., 7. 4.). En tysk Lærerinde, Frk. Pohlmann, gjorde stort Væsen af, at hun efter Loven maatte træde ud af Kommuneskolens Tjeneste, da hun giftede sig (H. 10. 6.).

Til et tysk Bibliotek bevilgede Haderslev Byraad med Tyskernes, Socialdemokraternes og Borgmesterens Stemmer et Tilskud. Bagefter stemte Tyskerne imod Forhøjelsen af Tilskudet til det danske Folkebibliotek (II. 4. 2.). Højskolen i Tinglev havde fuldt Hus og maatte afvise mange (H. 6. 5.).

Møder og Foreninger har Tyskerne brugt stærkt. I Februar holdt deres Ungdomsforeninger i 3 Dage deres 5. Aarsmøde i Tinglev og indviede en slesvigholstensk Fane (H. 25. 2.). Endog i København dannede de en lille Studenterforening med en halv Snes Medlemmer (H. 23. 3.). Nu skal der dog efter Sigende kun være 5. Deres Aarsmøde holdt de tyske Organisationer i Højer med hemmelige Forhandlinger. (H. 18. 8.). Den 6. 9. holdt de deres Knivsbjergfest med 4—5000 Deltagere (H. 7. 9.).

Syd fra faar de betydelig Støtte til alt dette Arbejde (H. 1., 12., 24. 10., Av. 24. 10., 18. 11.).

d.) dansk i Nordslesvig.

Som det med Rette blev anset som et Vidnesbyrd om det tyske Herredømmes unaturlige Elendighed, at Befolkningen i Nordslesvig tog af, kan der nu, trods Krigstabene peges paa stærk Tilvækst som Udtryk for godt og naturligt Styre. Alene i Tønder Amt har der fra 1921 til 5. 11. 1924 været en Tilvækst af 2355, hvoraf 700 i Tønder By alene. (H. 10. 2., Av. 30. 1.). I hele Nordslesvig viste der sig i samme Tidsrum en Tilvækst af 11,619, eller 7,3 %, i det øvrige Land 0,96 %. Byernes Folkeantal steg gennemgaaende med 11,1 % eller vel endog 12 % (H. 6. 3., 12 11., 12. 12.).

Befolkningens Sammensætning er for Resten noget ujævn i Nordslesvig. I 1921 viste det sig, at 12 pCt. eller 19,167 var født uden for Danmark; deraf var 6490 fra Sydslesvig (Av. 4. 10.).

Blandt de Valg, der i Aarets Løb fandt Sted, fortjener Skolekommissionsvalget i Højer at nævnes. I Landsognene vandt Danskerne Flertallet, mens de i Byen gik ind paa et for dem daarligt Forlig (H. 23. 4.). Ved lignende Valg i Haderslev indgik Socialdemokraterne hemmeligt Listeforbund med Tyskerne, hvorved de tabte 685 Stemmer og hjalp Tyskerne til et Mandat (H. 28. 29. 4., 5. 5.). I Bylderup og Udbjerg Sogne satte Danskerne en Mand mere ind i Sogneraadet (H. 12., 13. 3.).

Af det rige Foreningsliv og Mængden af Møder skal kun nævnes Grænseforeningens nationale Uge (Av. 8., 10., 17., 24., 25. 2., 3., 10. 3., H. 23., 26. 2.). Blandt disse Møder blev der særlig lagt Mærke til det i Røddng, hvor der fandt et Ordskifte Sted om Dannelsen af en Enhedsfront (H. 26. 2., 4., 7., 24. 3. Av. 6. 3.).

Den 27. 2. fejrede Nustrup med flere Sognes Foredragsforening sit 40 Aars Jubilæum (H. 28. 2.). I Aabenraa satte det socialpolitiske Kursus igen i Gang i Dagene fra 28. 2.—2. 3. (H. 2. 3.).

Ved Grænseforeningens Tillidsmandsmøde i Sønderborg den 23. 3. viste der sig endnu at bestaa en Forbindelse mellem denne Forening og »Grænseværnet« (H. 25. 3.), som dog saa vidt vides senere er ophørt. Sidst i Marts dannedes der i Haderslev Vesteramt en Afdeling af Grænseforeningen, som især vil støtte Maren Sørensens og Niels Kjems' Arbejde Syd for Grænsen. (H. 26., 27., 28. 3., 1., 3. 4., 24., 28. 11.). Den 23. 5. holdt Foreningen Aarsmøde i Haderslev og ved Kjelstrup Strand (H. 25. 5., Av. 26. 5.). Den har 33,000 Medlemmer (Av. 30. 6., H. 30. 6.).

Ved Grænsen holdtes Møder i Kollund (2. Pinsedag) (Av. 3. 6.), i Krusaa (H. 13. 7.) og i Frøslev Polde (H. 24. 8. Av. 25. 8.).

Den 13. og 14. 6. holdtes der for første Gang siden 1914 dansk Aarsmøde, idet Sprogforeningen og Skoleforeningen holdt Generalforsamling sammen i Vester Soltrup med paafølgende Folkemøde paa Dybbøl. Skoleforeningen har 12,977 Medlemmer i Nordslesvig og 3783 i det øvrige Land. Sprogforeningen har langt fra saa mange, men har haft en Tilvækst af 241. (Av. 14., 16. 6., H. 15. 6.). Ved Mødet paa Dybbøl gav H. P. Hanssen en Oversigt over det nationale Arbejde siden Genforeningen.

Den 28. Juni holdt Historisk Samfund for Sønderjylland Aarsmøde i Nørborg. Det havde 514 Medlemmer (H. 29. 6.).

Det aarlige Sommermøde i Vedsted samler nu mange Deltagere, i Aar over 1000 (H. 6. 7.).

Tinglevhus staar nu i 130,000 Kroner (H. 11. 7.).

En Vandreudstilling af ca. 100 Billeder aabnedes 17. 7. i Aabenraa (H. 18. 7.) og i Haderslev (H. 1. 12.). Lignende Udstillinger har været afholdt i andre Byer.

Paa Dybbøl holdt de danske Ungdomsforeninger i Sønderjylland Stævne med ca. 5000 Deltagere (H. 27. 7.). Nogle Dage før holdt de danske Ungdomsforeninger deres Aarsmøde i Haderslev. De har 44,750 Medlemmer. Der var mødt 500 Delegerede (H. 18. 7.).

Af regelmæssige større Efteraarsmøder kan nævnes dem i Bylderup (H. 21. 9., Av. 22. 9.), Tønder (H. 24. 9.), Rødding (H. 9. 11.) men mange flere afholdtes og samlede mange Mennesker.

I dræt er i god Fremgang. De sønderjydske Idrætsforeninger har ca. 4000 aktive Medlemmer, deriblandt 850 Skytter (H. 20. 1., 7. 9.).

Af nationale Fester maa især nævnes Afstemningsdagen, der fejredes rundt om i Landet under stor Deltagelse (H. 11.—14. 2., Av. 11., 12. 2.). En Del Steder fejredes Grundlovsdagen (H. 6. 6., Av. 7. 6.) skønt den har ikke let ved at hævde sig blandt de særlige sønderjydske Fester. Genforeningsdagen (15. 6.) gav ikke Anledning til saa mange, men derimod vist til saa meget større Sammenkomster, for en stor Del i det fri. (H. 16., 17., 18. 6.). Ogsaa Kongens Fødselsdag fejredes mange Steder som national Festdag.

Af betydningsfuldere Besøg maa nævnes »Nordisk administrativt Forbund« i Tønder, Aabenraa og Haderslev (H. 2. 7.) og Ryslinge Højskoles særdeles vellykkede to Dages Besøg i Ensted Sogn (20. 7.) samt Kongens aarlige Besøg hernede, i Aar i Anledning af Aabenraa Havn og Højspændingsværkets Indvielse, (H. 25. 5.) og senere igen midt i Juni, ved hvilken Lejlighed han overværede Aabningen af Amtsudstillingen i Tønder. (H. 15. 6., Av. 16. 6.).

Et usædvanlig vellykket Stævne med 265 Deltagere fra alle Egne i Landet var Hjemstavnskursuset i Tønder i første Uge af August. (H. 2. 8. ff., Av. 3. 8. ff.).

3. Samfundsforhold.

(herunder Moral og Hygiejne).

Erhvervsfordelingen er endnu her i Sønderjylland lidt sundere end i det øvrige Land, for saa vidt som næsten Halvdelen af Befolkning (43 %) er sysselsat ved Landbrug. (Av. 8. 9.) Imidlertid laa denne Procent-

sats i 1882 omkring ved 60, saa at den ogsaa her har været i stærk Tilbagegang.

Ved Udstykning kan denne Tilbagegang vel hævnes en Del. Udstykningen sker baade fra Statens Side og ved Udstykningsforeninger. Fra 1922 til Slutningen af 1924 har Udstykningsforeningen for Sønderjylland oprettet 19 Husmandsbrug og venter at faa lige saa mange dannet i 1925 (H. 15. 1.). Paa Statens Foranstaltning udstykkedes 1925 store Arealer (579 ha) fra Olufskær, Fiskbæk, Buskmose, Schackenborg og Rønhave (H. 24. 1.). Der dannedes derved over 70 nye Husmandsbrug (H. 4., 5. 3., 8. 4.). I Hejsel byggedes der 8 nye Hjem, og der er Jord til 5 mere (H. 9. og 13. 6.). Befolkningens Forstaaelse for denne Virksomheds Betydning er voksende (H. 5. 12.).

I Forbindelse med den staar vel den stærkt voksende Sans for Kolonihaver ved Byerne. Alene ved Haderslev er der i de senere Aar dannet flere Hundrede Kolonihaver. Samtidig er Antallet af Kolonihaver i Flensborg sunket fra 6350 med 225 ha den 1. 8. 23. til 4680 med 165 ha 1. 8. 25. (Av. 14. 11.).

Boligforholdene i Byerne er endnu vanskelige, men bedres dog stadig. Fra 1. 10. 24. — 1. 10. 25. blev der opført nye Lejligheder: i Haderslev 26, Sønderborg 80, Aabenraa 44, Tønder 16, Løgumkloster 8. Endvidere var der 1. 10. 25. under Opførelse: i Haderslev 63, Aabenraa 7, Sønderborg 104, Tønder 8, Løgumkloster 3 Lejligheder. I Sønderborg var der paa det Tidspunkt endnu planlagt yderligere 90 Lejligheder (H. 8. 12.). I Haderslev bygger 22 Familier paa Fjordager, 20 bag Kasernen (H. 27. 8.). I Skærbæk byggedes der 1924 10 Huse, ligeledes 1925. (H. 12. 1.).

Moralen har desværre vist svære Brist. Kønssygdomme er stærkere udbredt end i det øvrige Land. (Av. 1. 11.). I Haderslev afsløredes en vidt forgrenet Homoseksualisme (H. 2., 3., 9., 11. 11., 5., 21. 12.) og senere Fosterfordrivelse (H. 30. 11., 1. 12.).

Til stor Skade er her den alt for lette Adgang til Alkoholnydelse. Tønder Amt alene har 150 Beværtninger eller paa Landet 1 for hver 300, i Byerne 1 for hver 240 Indbyggere (Av. 29. 5.). I Abild blev Kroen stemt ned den 24. 10., mens der samtidig var Flertal for, at Værten skulde have Bevilling. (H. 20. 10., Av. 20., 27. 10.).

De hygiejniske Forhold i Tønder Amt kan ikke kaldes gode, om de end paa flere Punkter er bedret (Av. 3. 6., H.10. 6.).

Før de syge er der gennem mange Aar gjort et godt Arbejde af Sygeplejeforeningerne. Den i Skærbæk holdt 25 Aars Jubilæum d. 3. 2. og den i Brede Sogn Dagen derefter (H. 5. 2., Av. 6., 7. 2.). Plejestederne for syge og svage er i Vækst. Ved Vilstrup Strand har Sønderjydske Fond indrettet et Welanderhjem (Ehlershjemmet) for Børn med medfødt Syfilis. Det toges i Brug d. 9. 5. (H. 11. 5.). Invalideskolen i Sønderborg kan derimod afvikles (H. 15. 9.). Børnenes Helsehjem ved Vilstrup Strand har ved Indsamling faaet 8614 Kr., men Børneantallet stiger stadig. (H. 10. 8.). Sindssygeanstalten, der i Fjor indrettedes i den tidligere Banegaard i Hviding, har 160 Patienter (Av. 22. 10.) Statshospitalet i Sønderborg er for lille (Av. 7. 11.). Fabrikant Bach i København har stiftet et Legat paa 16,000 Kr. til Bekæmpelse af Tuberkulosen i Sønderjylland (H. 14. 11.). Amtssygehuset i Tønder blev udvidet ved en Tilbygning (H. 2. 11., 21. 12., Av. 3. 11., 19., 22. 12.).

Centralforeningen af Sygekasser i Sønderjylland omfatter nu 105 Foreninger med 64,311 Medlemmer og 1,325,065 Kr. Bidrag. (H. 13. 20. 7.).

Alderdøms hjem forberedes i Sønderborg (H. 30. 7., 5., 6. 8.) og Aabenraa (H. 31. 7.). Hjelpevirksomhed i forskellig Retning udfoldes af den sønderjydske Kvindeforening, der har 4,484 Medlemmer, og hvis Regnskab balancerer med 22,714 Kr. (H. 1. 7.).

De tyske sociale Forsikringer blev endelig

afviklet, idet Nordslesvigs Andel i dem blev udbetalt til Danmark med 1,030,368 M.

De frivillige Brandværn i Sønderjylland udgør et Forbund af 30 Værn med 268 Medlemmer. Falk fandt i dem sine Redningstanker virkeliggjort. Sønderjylland har paa det Punkt et Forspring. Han beundrer, hvad han her har hørt og set. De gensidige Brandforsikringer har bevilget Forbundet 4000 Kr. (H. 7. 8.).

4. Erhverv og Økonomi.

a) Landbruget.

Vort bærende Erhverv er Landbruget. Dets Grundpille er selve Jorden. Dennes Behandling er der da ogsaa i dette Aar gjort meget for.

Paa flere Egne er der sat store Merglingsarbejder i Gang. Haderslev Amtsbaner skaffede sig Ret til Udnyttelse af Mergellejer ved Arnum og Spandet og har udkørt store Mængder (H. 6., 26. 1., 17. 4.). Fra Urnehoved udkøres daglig 4—600 m³ (H. 23. 7.). Meget er gjort i Aabenraa Amt siden Krigen (H. 16. 10.). Et nyt Foretagende sættes i Gang i den nordlige Del af dette Amt (H. 21. 10., 16., 21. 12., Av. 22. 10.). Statsgeolog Milthers siger, at Sønderjylland her Mergel nok til eget Brug (H. 17. 12.).

Afvanding trænges mange Steder haardt til og drives stærkt. Det største Foretagende er det ved Tønder, der i Aar endelig blev bragt saa vidt, at der ved Aarets Slutning kunde siges, at selve Arbejdet nu kunde sættes i Gang snarest muligt. (H. 27. 2., 7. 3., 28. 6., 22. 8., 22. 10., 6., 21. 11., 2., 5., 10., 18., 31. 12., Av. 9. 9., 11., 14., 17., 21. 10., 1., 17., 20. 11., 2., 15. 12.). Et andet stort Foretagende paa denne Egn, nemlig Afvandingen af Sejersbækklavningen, opnaaedes der mod Aarets Slutning ogsaa Enighed om. (Av. 1., 16. 12.). Tiset—Kastrup Afvandingsselskab har afvandet 1000 ha for 44,879 Kr. Desuden har Hedeselskabet udført en Række mindre Afvandingsarbejder og Vandløbsreguleringer. (Av. 5. 7., 31. 10.) Professor Wesenberg-Lund fore-

slaar at lade en af Aaerne ligge ureguleret. (Av. 3. 9.). Hvor stor Afvandingens Betydning er især for Marsken synes at fremgaa af Forsøg, ved hvilke Udbyttet paa Jord, der ellers var af omtrent samme Bonitet, kunde svinge mellem praktisk talt intet og 7500 kg Hø pr. ha (Lbr. S. 456).

God Oplysning paa Planteavlens Omraade gav iøvrigt en Udstilling, som Aabenraa Amts Landboforening lod afholde (H. 14. 10.).

Skovbruget var indtil Genforeningen temmelig forsømt. For 3—4 Aar siden blev der nu dannet en Smaaskovsforening i Aabenraa og Sønderborg Amter. Den har nu 172 Medlemmer med henved 1000 ha Skov (H. 16. 7.). Samtidig har Plantningsselskabet »Sønderjylland« siden Genforeningen tilplantet 28,25 ha Klit og Hede, i 24—25 5,7 ha. (H. 9. 6.).

Forholdsvis ny er Sukkerroedyrking. Dog er der siden Genforeningen bleven dyrket større Arealer baade paa Als og Haderslevengen. I 1925 blev der Tale om at bygge en Saftstation i Haderslev (H. 10. 3., 18. 4., 4. 5.). Det blev dog ikke til noget.

Paa Vestkysten fortsættes Digebygningen. Den 28. 4. afleveredes Diget ved Rejsby. Imidlertid forberedtes 2 Diger paa Rømø (Av. 31. 1., 29. 7., H. 10. 9., 19. 10., 7. 11.). Digerne er overalt bleven forhøjede i de senere Aar og maa nu være høje nok. (H. 20. 11.).

Jordfordelingen er der bleven gjort en Del for at forbedre. Det lykkedes den i det Øjemed nedsatte Kommission at faa magelagt 700 ha i det første Aar (Av. 28. 7.).

Høsten lovede godt (H. 12. 6.). Paa Skærbæk Enge var der imidlertid slemt Larveangreb (H. 22. 6.). Kornhøsten blev dog ikke saa stor som ventet (H. 18., 21. 8.). De faldende Kornpriser bragte Tab. Størst blev Tabet dog for Græsserne, maaske 5 Millioner Kr. alene i Tønder Amt (Av. 18., 21. 11., H. 24. 11.).

Kvægavlen kan notere betydelige Fremskridt. Navnlig er Forstaaelsen for Kontrolforeningernes Betydning vokset stærkt. Ved Nytaar 25 var 30,000 af Landsdelens 96,000 Køer (32 %) under Kontrol (Lbr. S. 11). Sønderborg og Haderslev Amter stod allerede ved Slutningen af 1924 procentvis med de største Antal kontrollerede Køer i Jylland, og Aabenraa Amt fulgte godt med (H. 19. 2.). Fælleslandboforeningen meddeler, at der er 64 Kontrolforeninger. Af dem havde 59 med 1433 Besætninger, omfattende 21,766 Køer, Aarsopgørelse. Smørydelsen var 10,1 kg større end 1923, men der var lidt Tilbagegang for Svinene (H. 26. 2., 19. 3., 20., 24. 10., 3. 11., 10. 12., Lbr. S. 196, 192, 820). Fællesledelsen af Avl af rødt dansk Malkekvæg har 222 Medlemmer med 2547 Køer. Der er aarlig Fremgang indenfor den (Lbr. S. 150).

Skønt der i Sønderjylland er mange Svineslagterier, er der ogsaa i Aar kommen flere nye til, saaledes i Rødding (H. 10., 12. 9., 20. 11.), og Vojens (H. 8. 10.). De synes dog at gaa godt (H. 23. 2., 27. 3., 21. 12., Av. 24. 2.). Der er desuden taget Beslutning om at oprette et Aktiesvineslagteri i Tønder (Av. 5. 4., H. 4. 4.) og bygge et nyt i Aabenraa (H. 1. 4., 30. 6., 13. 8.). Sønderborg Andelsslagteri tyngedes dog af for stor en Anlæggsgæld og maatte nedskrive den med 400,000 Kr. (H. 24. 10., Av. 25. 10.).

Stor Skade voldte Mund- og Klovesygen. Ved Aarets Begyndelse havde der saaledes i Haderslev Amt været angrebet 85 Besætninger (H. 21. 1., 21. 3.). Upraktiske ministerielle Bestemmelser gjorde ikke Tabene mindre, men voldte derimod stor Utilfredshed og maatte tages tilbage. (H. 18., 20., 22., 24., 27. 6., 1., 10., 11., 16., 21. 7.).

Mejeribrug er i god Udvikling. Mejerierne her er saa stærkt inde paa Afregning efter Fedtprocent, at den ved Aarets Begyndelse brugtes paa 60 pCt. af dem, mens i hele Danmark kun 23 % bruger den. I Februar var der allerede 80 % (Lbr. S. 107). Ligeledes er de søn-

derjydske Mejerier foran med Køleanlæg (95 % mod 67 % for hele Landet) og med Mælkebedømmelse (84 % mod 69). Men Mejerierne er for smaa og Mælken for mager. (H. 10. 2., 14. 3., 20. 6., 3. 9., 4. 12., Lbr. S. 11, 187, 204). Imidlertid er Mælkemængden her vokset med 9,5 % mod 4,4 % i hele Landet, og ogsaa gaaet frem i Kvalitet. (H. 3. 9., Lbr. S. 46, 146, 187, 204, 238, 302, 411, 508, 813).

Smørhandelen foregaar jo for en stor Del gennem Smøreksporforeningerne. Den i Tønder solgte 509,600 kg. dens Indtægt var 2,734,828 Kr. i 1924. (Av. 11. 1.). Sønderjydske Smøreksporforening (i Vojens) solgte for 11½ Million Kr. 64 % af det gik til Tyskland. (H. 31. 1.). Den i Sønderborg har forhandlet 35,943 Dritler. (H. 21. 12.). Haderslev Smøreksporforening omsatte 13,000 Foustager Smør til en Værdi af 3,000,000 Kroner. En Række Mejeriers Indtægt ved Smørsalg angives. (Av. 25. 9.).

Ogsaa i Aar er enkelte Mejerier bleven udvidet eller ommonteret, saaledes »Kløvergaard« i Fæsted (H. 18. 11.). Pøl Mejeri holdt 60 Aars Jubilæum. Det begyndte som Fællesmejeri (H. 7. 9.). Mod Slutningen af Aaret førtes der Forhandling med Mejerierne om at sætte Mælketørreriet i Haderslev i Gang. (Lbr. 765).

Med Tilfredshed har Landmændene set Ejerne af Rakkierne i Bro, Sdr. Hostrup og Hammelev miste Eneretten til at modtage og behandle selvdøde Dyr (H. 22. 12.).

Ogsaa Oprettelsen af en Beslagskole i Forbindelse med Landbrugsskolen ved Graasten er bleven hilst med Glæde (Lbr. S. 694).

Aabenraa Amts Landboforening oprettede 1922 en Regnskabsforening, der omfatter 37 Landbrug. Regnskaberne for 1924—25 viste, at Udbytteresultatet var ret godt. Den bogførte Landbrugskapital var 2248 Kr. pr. ha, deraf var 1432, altsaa 64 % fremmed Kapital. Græsarealerne lønner sig ikke. Det er Køer, Korn og Svin, der har givet Udbyttet. (H. 5. 12., Landbrugsregnskaber for

Aabenraa Amts Landboforening 1924/25). Ogsaa for 22/23 og 23/24 foreligger Regnskaberne trykt. Af saadanne Regnskabsforeninger fandtes 5, nemlig 2 paa Als, 1 i Sundeved, 1 paa Røddingegnen og den oven omtalte. (Meddelt af Regnskabskonsulent Frederiksen i Aabenraa).

En ny Landboforening dannedes for Tinglev og Omegn med 80 Medlemmer (H. 23. 10.). Fælleslandboforeningen har nu 4,548 Medlemmer, men har haft 6000. Landbrugs- og Mejeritidende« har 2050 Holdere, 300 flere end ved Nytaar 24. (H. 25., 26. 2., Lbr. S. 146).

Faglig Oplysning er foruden gennem Foredrag, Forsøg, Markvandringer o. l. spredt gennem Landbrugs-kursus forskellige Steder. (H. 16., 17., 26. 1., 3. 2.). Noget nyt var et Vandrekursus i Rens, Bylderup, Rabsted og Terkelsbøl (H. 17. 10., 2., 9., 18., 25. 11.) og et Ungdomsmøde i den nordslesvigske Landboforening (H. 27. 10.).

Ejendoms skylden blev mange Steder sat op, gennemsnitlig 10 % navnlig i Sønderborg Amt og den østlige Del af Haderslev Amt (H. 9., 13. 3.).

De sønderjydske Husmænd holdt Sendemandsmøde i Haderslev 6. og 7. 6. (H. 8. 6.). 8 sønderjydske Husmænd fik Sølvmedaljen fra de jydske Landboforeninger (H. 14. 10.).

En Oversigt over Landbrugsforhold i Sønderjylland i 1925 (Lbr. S. 817).

b) Industri og Haandværk.

Dette Kapitel fylder ikke stort i Aarets Historie.

Udstillingerne er dem, der mest har vakt Presens og dermed Almenhedens Opmærksomhed. Af dem har der været ikke saa faa. Den betydeligste var Amtsudstillingen i Tønder, hvor der navnlig var meget godt Haandværkerarbejde udstillet (H. 14., 15., 19., 20. 6., Av. 16., 17., 18., 19., 23., 24. 6., 3. 9.). Andre Udstillinger fandt Sted i Løgumkloster (H. 9. 3.), Skærbæk (Av. 24. 2.), Højer (Av. 5. 3.), Tinglev (H. 2. 10.) og Graasten (H. 15.—22. 11.). Maler-

mester A. P. Sørensen i Rødding fortæller om Udstillingernes Historie gennem Aarene (H. 27. 8.). En gammel Virksomhed levede op igen, idet Kalksandstensfabrikken i Møgeltønder blev sat i Drift paany. (Av. 23. 1.). Fra ældre Virksomheder meddeles, at Savværket Hansborgs Omsætning var 551,235 Kr. (H. 13. 3.). Cimbria i Aabenraa har haft et Underskud af 48,193 Kr. Der tegnedes ny Kapital og valgtes en ny Bestyrelse (H. 26. 3.). Aktiebryggeriet i Tønder havde en Del større Omsætning end Aaret før, og Overskuddet blev rigelig 26,000 Kr. (Av. 31. 3.). I Sønderborg indviedes en ny teknisk Skole (H. 14. 9.).

c) Handel og Skibsfart.

Handel og Skibsfart fylder mere op i Sønderjyllands Erhvervshistorie.

Den nye Havn i Aabenraa blev indviet, samtidig med Højspændingsværket, i Overværelse af Kongeparret den 23. 5. (H. 22., 23., 25. 5., Av. 23., 24., 26. 5.). Dens officielle Dybde er 6,5—7,5 m (H. 25. 11.). Baade i den og de andre Havne er der livlig Trafik. Sønderborgs Forventninger til sin Havn er gaaet i Opfyldelse (H. 27. 1.). Graasten har med sine 155 m Kaj overordentlig livlig Trafik (H. 24. 8., 14. 10.) ikke mindst ved Udførsel af levende Kreaturer (H. 19. 9.). Haderslev Havn, hvis Udvidelse kostede 1,321,413 Kr., havde i 24/25 i Bro- og Havnepenge en Indtægt af 164,568 Kr. (H. 6. 8.). Ogsaa paa Højers lille Havn vokser Trafikken, efter at Sejlrenden er bleven uddybet til 2 m. For første Gang efter 40 Aars Forløb indkom her et Skib med Trælast (Av. 31. 7.). En Statistik over Benyttelsen af de sønderjydske Havne viser, at Sønderborg har det største Antal Skibe og Tons, henholdsvis 990 og 66,457 (H. 22. 12.). I Nørborg drøftes Anlægget af en Havn ved Dyvig (H. 5. 11.). Aabenraas Handelsflaade for 75 Aar siden (H. 11. 16.).

Den voksende Trafik har krævet nye Pakhuse. Ved Aabenraa Havn har Math. Nielsen rejst et Silopakhus (H. 8., 29. 1.). Ligeledes ved Haderslev Havn (H. 10., 12. 1.).

Ligeledes har den nødvendigjort ny og moderne L o s s e i n d r e t n i n g e r . En saadan har Math. Nielsen bygget ved sit Silopakhus i Aabenraa (H. 8. og 29. 1.). I Haderslev nægtede Havneudvalget ham derimod Lov til at opstille en lignende (H. 30. 3.). Kulkraner byggedes ved Haderslev og Aabenraa Havne (H. 1. 7., 13. 8.).

I Sønderborg skal der bygges en ny T o l d b o d .

Af H a n d e l s s e l s k a b e r n e nedsatte Sønderjydske Kompagni sin Kapital til 1½ Million, da den var for stor til dets nuværende Omfang (H. 21. 7.). I Haderslev danndes der et Kul- og Koksimportselskab (H. 8. 8.). De samvirkende sønderjydske Brugsforeninger, der længe har været i Likvidation, har ca. 190,000 Kr. Underskud. Der anlægges nu Sag mod Medlemmerne (H. 4. 11.).

S k i b e n e s F o r t j e n e s t e har været ret forskellig. Ahrenkiel & Clausens »Alpha« og »Delta« har tjent godt. »Delta« giver 25 % i Udbytte (H. 7. 1.). Aabenraa Rhedert har tjent 22 %. Det udbetaler 10 % Dividende. (H. 9. 3.). Derimod har de forenede sønderborg-flensborgske Dampskibsselskaber et Underskud af 135,000 Kr., hvoraf 48,000 falder paa det sønderborgske (H. 14., 31. 3.).

Den nye Skibstype R o t o r s k i b e t , gæstede flere Gange især Flensborg Havn (Av. 10. 1., 11., 13. 2., 3. 9.).

I Aabenraa indrettes den tidligere Navigationsskole til en K y s t s k i p p e r s k o l e (H. 16. 11.).

d) P e n g e f o r h o l d .

Den P e n g e k n a p h e d , der raadede i Landet, gjorde sig særlig stærkt gældende her i Sønderjylland, navnlig da Kronen steg saa stærkt. En medvirkende Grund til den var her, at saa mange Kreditforeningsobligationer, formentlig 30 Millioner, laa belaant i Pengeinstitutterne. (H. 26. 1.). Den mærkedes særlig haardt i Landbruget, og Trykket af den øgedes stadig. Mod Slutningen af Aaret krævede Den nordslesvigske Landboforening derfor snarlig Hjælp til Bedring af de vanskelige Kreditforhold. (H. 7. 12.).

Da Afsætningen af Obligationerne maatte være af Vigtighed, forhandlede der allerede i Marts om Statsstøtte i dette Øjemed (H. 16. 3.) og 4. 4. vedtoges i Folketinget en Lov om Statsgaranti for en ny Serie af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer. Den 7. 4. vedtog Landstinget den mod de konservatives og Kloppenborg Skrumsagers Stemmer. (H. 6., 8., 11. 4.). Denne 3. Serie noteredes første Gang 3. 7. og stod da i $80\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ Points højere end 1. og 2 højere end 2. Serie. (H. 4. 7.) snart ogsaa højere end flere andre Kreditforeningers (H. 24. 7.). For Resten viste en Sammenstilling af Kurserne fra 1. 1. 20.—1. 7. 25., at Sønderjyllands Kreditforening var i Fremgang og nu ikke stod daarligere end Vest- og sønderjydske Kreditforening. (H. 10. 7.) Dens samlede Udlaan udgør 120 Millioner i 5,786 Laan (H. 9., 23., 26. 10.). 31. 3. var der 105,9 Millioner. Vest- og sønderjydske Kreditforening havde 33,5 Millioner i Sønderjylland og Jydske Husmandskreditforening 20,1 Mill. (Realkreditkommissionens Betænkning S. 87. (Sml. H. 12. 6.).

Mange mente, at en væsentlig Del af Grunden til Pengevanskelighederne laa i, at Sønderjyllands Kreditforening havde faaet Eneret til at virke i Størstedelen af Sønderjylland og rejste en hæftig Kamp mod den, netop da Støtteaktionen stod paa. (Av. 9., 10., 15., 16., 17., 26., 27., 31. 5., 4., 5., 7., 17. 6. H. 12., 23., 30. 5., 4. 6.). Landmænd paa Als og Sundeved samlede endog Underskrifter paa et Andragende til Regering og Rigsdag om Ophævelse af dens Eneret (Av. 5. 7.).

De vanskelige Pengeforhold har vel haft deres Del i, at Aaret blev særlig rigt paa Planer om og til Dels Oprettelse af nye Pengeinstitutter. Paa flere Husmandsmøder drøftedes saaledes Oprettelsen af Husmands-laanekasser (H. 23., 25. 6., 3. 7.) og i Tinglev oprettedes en Drifts-laaneforening.

En Sagfører Nielsen i Kolding, bekendt fra Valutaspekulationer i Overgangstiden, gav Stødet til Drøftelsen af

en Plan om en Hypotekkasse. (H. 14., 23. 3.), der skulde skaffe sig Penge fra Amerika (H. 3. 6., Av. 8. 7.). 29. 8. oprettedes »Slesvigske Bønders Hypotekkasse«. Flere Garanter krævede sig slettet. (H. 31. 8., 2., 8. 9., Av. 1. 9.) og den fik ikke Lov til at virke som Kreditforening (H. 22. 11.). Enkelte mistede under Arbejdet mod de økonomiske Vanskeligheder rent Herredømmet over sig selv. Gaardejer Kylling i Frørup truede i »Apenrader Tageblatt« — efter at alle danske Blade havde lukket deres Spalter for ham — Regering og Nationalbank med, at der vilde »ske noget her nede«, hvis de ikke standsede Kronens Opgang og førte den tilbage til 50—60. (H. 31. 7.). Nogle Dage senere talte han paa et Møde i Bolderslev sammen med en Tysker, der ogsaa var utilfreds. (H. 10. 8.). Ogsaa Cornelius Petersen begyndte nu at rakke ned paa alt dansk. (Av. 25., 28., 29. 9., 4. 10. H. 28. 9., 3. 10.).

Nogen Lettelse af Stillingen gav det, da Nationalbanken nedsatte Diskontoen først fra 7 til 6, (H. 25. 8.), og derefter til $5\frac{1}{2}$. (H. 8. 9.). Sparekasserne gjorde Skridt til almindelig Nedsættelse af Renten, (H. 12. 9.), uden at det dog straks førte til noget Resultat undtagen delvis i Sønderborg Amt. (H. 7. 9.).

Af Betydning for mange blev det, at den sønderjydske Laanekasse genoprettedes med en Kapital paa 2 Millioner Kr. (H. 13., 31. 1.) til Udlaan til Grundlæggelse af selvstændigt Erhverv eller Erhvervelse af fast Ejendom og $\frac{3}{4}$ Millioner til Udlaan til Invalidere. (H. 5., 20., 27. 2.). Den traadte i Virksomhed 1. 4. (H. 31. 3.). Der indkom hurtigt ca. 3000 Andragender om Laan (H. 16. 4., 9. 7.). hvoraf 1000 bevilgedes. (H. 18. 7.).

For ret at faa taget alvorligt fat paa Ondet og faa fundet Midler til at raade Bod paa det med, nedsatte Regeringen 16. 7. en Kommission til Undersøgelse af Realkreditforholdene paa Landet i Sønderjylland. (H. 20. 7., 13. 10., 23. 10.). Den naaede ikke til Ende med sit Arbejde før Aarets Udløb, men dens Betænkning, der blev afgivet og

foreligger trykt (Betænkning afgiven af den sønderjydske Realkredikommission, 1926) kaster skarpt Lys over Forholdene, som de forelaa i 1925 og over de foregaaende Aars økonomiske Udvikling.

Imidlertid var Indskuddene i Sparekasserne og Bankerne allerede begyndt at vokse (H. 17. 1., 22. 6., 2. 7., 4. 7., 23. 9., 25. 9. Av. 6. 3.) og Bankerne, der ikke saaledes som Sparekasserne havde lidt af Mangel paa Midler kunde se tilbage paa en tilfredsstillende Virkeperiode og udbetale meget gode Dividender. (H. 5., 6., 16., 28. 2., 4., 19. 3.). Enkelte af dem fik dog som Følge af forkerte Dispositioner Vanskeligheder at kæmpe med. Saaledes Folkebanken for Als og Sundeved, der dog overvandt dem ved, at Befolkningen stillede den fornødne Sum, 400,000 Kr., til Raadighed i Form af nye Aktier. (H. 24. 10., 4., 14. 12.). Ligeledes havde Landmandsbanken i Tønder faaet et Underskud paa 300,000 Kr., der ogsaa dækkedes ved Tegning af nye Aktier, (Av. 20. 12. H. 21. 12.) og Nord-slesvigsk Bank maatte afskrive 500,000 Kr. som Tab, hvorimod der tegnedes 200,000 Kr. ny Aktiekapital. (H. 30., 31. 12.).

Haderslev Bank fejrede 16. 10. sit 50 Aars Jubilæum, (H. 16. 10.), i hvilken Anledning Bestyrelsen udgav Bankens Historie (Haderslev Bank 1875—1925), der bringer megen værdifuld Oplysning om det økonomiske Liv i Nord-slesvig i dette Tidsrum.

De kommunale Sparekasser fik Fristen for deres Omdannelse i Overensstemmelse med den danske Sparekasselov forlænget til 1932. (H. 21. 12.).

Sønderjydske Mejeriforening opfordrede Mejerierne til at støtte Andelsbanken i dens Vanskeligheder ved at tegne 2 Kr. for hvert 1000 kg Mælk leveret i 1924. (H. 23. 5.). Inden det skete, standsede Banken imidlertid sine Betalinger. Den havde 1,2 Mill. Kroner anbragt her nede. (H. 2. 6.).

Sønderjydske Fond har i 1924 ydet Hjælp til et Beløb af 547,333 Kr. saavel Syd som Nord for Grænsen. (H. 23. 3.).

Den i Tyskland forestaaende Opskrivning af Marktilgodehavende fik mange til at anmelde Krav hos Sparekasserne, der dog ikke kunde tage imod dem. (H. 25. 3.).

e) Samkvem.

I deres Kamp for at hævde sig mod Biltrafikken har Amtsbannerne for længe siden maattet ty til Anskaffelsen af Motorvogne, først i Haderslev Amt. Ogsaa de alsiske Baner gaar nu over til det og satte den 4. 4. de første Motorvogne i Gang. (H. 31. 3.). Alligevel kæmper de fleste af disse Baner med store Underskud. I Haderslev Amt er det dog nu nede paa 100,000 Kr. (H. 9. 6., 31. 8.), i Sønderborg Amt paa 101,000, men saa skal der nu lægges ny Skinner til et Beløb af 575,000 Kr. (H. 17. 9., 22. 10., 16. 11.). I Aabenraa Amt viste det sig, at Underskuddet, der var anslaaet til 60,000 Kr. vilde blive 150,000. Der blev Banerne derfor nedlagt. (H. 3. 10., 18. 11., 30. 11.).

Statsbanerne derimod indførte ogsaa i Aar væsentlige Forbedringer i Køreplanen (H. 1. 5., 7. 5.) og traf Forberedelser til ny Udvidelser af Driften. Der blev eksproprieret Jord til Banen Rødekro—Løgumkloster (H. 17. 12.) og gjort Forarbejder til Broen over Alssund, (H. 25. 4., 20., 21. 8., 3. 9., 12. 10., 12. 11.) samt lagt Plan og truffet Forberedelser til en eventuel Flytning af Banegaarden i Aabenraa. (H. 18. 2., 10. 3., 5. 8.).

Imidlertid vokser Vejførdslen stærkt, i Sønderborg og Aabenraa Amter med 60 pCt. fra 1922 til 24. (H. 17. 3., 16. og 23. 4.). Beslutningen om at nedlægge Aabenraa Amtsbaner førte da ogsaa straks til Dannelsen af et Rutebilselskab med 75,000 Kr. Kapital. (H. 9., 15. 12.). Den stærke Vækst af Vejførdslen nødvendiggør store og dyre Vejbygningsarbejder. (H. 2. 6., 6. 11.).

Antallet af Telefonabonnenter pr. 1000 er nu ligesaa stort som i Nørrejylland og Antallet af Samtaler pr. Abonnent større, (H. 1., 21. 10.), nemlig 1559.

Den tyske Dæmning til Sild lukkedes den 10. 9. (H. 22. 9. Av. 5. 12.), men er alligevel langt fra færdig endnu. Den vil koste 10 Mill. M. (H. 24. 10.)

5. Kommunale Forhold.

Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Augustenborg, Løgumkloster og Højer er nu udtraadt af Fællesskabet med Amtskommunerne. Nørborg bliver indtil videre under Sønderborg og Christiansfeld indtil 1931 under Haderslev Amt. (H. 23. 5.).

Byerne er alle i god Udvikling (se under 2 d og 4). Tønder har siden Genforeningen ofret 2,773,150 Kr. paa sin videre Udvikling. (Av. 4. 3.). En historisk Oversigt giver Bagermester Thv. Petersen. (Av. 8. 11. ff. sluttet 4. 12.). Den er ret velstillet, idet den har 450 ha Legatjord til 900,000 Kr., der i 1924 gav 120,000 Kr. Indtægt. (Av. 27. 2., 6. 11.). Graasten, der er vokset fra 1300—2000 har ikke ringe Muligheder. (H. 18. 4.). Flere Steder blev der anlagt nye Gader, saaledes i Haderslev (H. 27. 8.) og i Sønderborg. (H. 9. 1.).

Væksten kræver Udvidelse og Nyanlæg af kommunale Værker. (H. 28. 1., 27. 7., 1. 4., 26. 6., 12. 9.). Det mest storstilede kommunale eller rettere landskommunale Værk er Elektrificeringen, der udføres af baade Højspændingsværket og de eksisterende mindre Værker. (H. 14. 1., 5. 3., 1. 4., 27. 4., 23. 5., 11. 6., 6. 7., 11. 8., 11. 12. Av. 30. 1., 2. 4., 15. 10.).

Under den raske Udvikling har der maattet gøres Gæld, (H. 10. 1., 4. 11. Av. 11. 1.) og Skatterne i Byerne er bleven høje. I Haderslev maatte Skatteprocenten endog forhøjes fra 10,5 til 12,2, skønt den skattepligtige Indtægt var steget med omtrent 1 Million. (H. 8. 1., 3. 2.).

10. 2., 17. 3., 28. 3., 3. 4. Av. 15. 2. sml. H. 28. 9., 2. 10., 26. 11.).

En Del af Aaret satte de kommunale Valgen hel Del Røre. (H. 3. 2., 6., 7., 9., 10., 12., 16. 3. Av. 17. 3.)

6. Kirkelige Forhold.

Det, der paa Kirkens Omraade voldte mest Røre, var noget saa udvortes som Planen om Udstykning af Præstegaardene, (H. 10., 21., 24., 29., 31. 1., 3., 5., 20., 24., 28. 2., 5., 6., 26., 27. 3., 2., 8. 4., 30. 5., 10. 7.).

Haderslev Provstis fælles Kirkekasse blev ophævet. (H. 8. 8.).

Den største Begivenhed var ellers Indvielsen af den nye Kirke i Vojens. (H. 4., 7., 8. 9.).

Nogle Kirker fik endnu Orgelpiber skænket af Sønderjydske Fond. (H. 2. 3.). Ialt er 38 Orgler bleven sat i Stand for 13.265 Kr.

Ansættelsen af kvindelige Præster udtalte de fleste Menighedsraad sig imod. (H. 12. 1.) Ved den danske Menighed i Sønderborg blev der ansat en 2. Præst. (H. 20. 10.).

Den gennemsete Salmebog blev avtoriseret og vil snart blive indført. (H. 19. 12.).

Den 1. 3. viede Frimenighedspræst Niels Dael fra Høve Højskoleforstander Aage Møller i Rønshoved til Præst for en Frimenighed der paa Egnen, der dog ikke vil stilles i Række med de andre sønderjydske Frimenigheder. (H. 4., 6. 3. Av. 3. 3.).

Den 13. 9. holdt Haderslev Frimenighed 25 Aar Fest for Indvielsen af sin Kirke. (11. 9. 1900). (H. 12., 14. 9.).

7. Oplysning.

I Beretninger, Amtsskoledirektionerne i Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter udsendte, gjordes der Rede for Skolevæsenets Udvikling i Aarene 1921—24, bl. a.

ogsaa om Børneantallet i danske og tyske Klasser. (H. 29. 9. Av. 30. 9., H. 20. 1., 4. 5., Av. 2. 5.).

I Hoptrup blev Skolen udvidet. (H. 4. 9.). I Sæd krævede 62 Underskrivere med 31 Børn en dansk Skole eller en Centralskole. (Av. 1. 10.). 2. Paaskedag indviedes en ny Realskole i Tinglev, (H. 11., 14. 4. Av. 15. 4.), Mjølss fik en ny Skole. (H. 15. 10.). I Uge opstod en Konflikt mellem Kommuneskolen og den tyske Privatskole, som det dog lykkedes Præsten at faa bilagt. (H. 14. 11.).

Undervisningsministeren bad om ikke i saa udstriakt Grad at indstille unge Vikarer til fast Ansættelse. (H. 5. 5.).

Der var lidt Nedgang i Antallet af Ansøgninger om Hjælp til Besøg paa Højskoler og Efterskoler, baade fra Nord og Syd for Grænsen. (H. 2. 9.). Rens Efterskole havde 1924—25 44 Elever. Den fortsætter (H. 24. 8.) og faar Randsløv-Jensen til Forstander. (H. 2., 31. 10., 10. 11.). I Rødding opsagde E. Appel sin Stilling som Forstander. (H. 10. 11.). Redaktør Svensson fremsætter Planen om en konservativ Højskole. (H. 9., 10., 11. 11.).

Nye Forsamlingshuse blev bygget og taget i Brug i Kollund (H. 23. 2., Av. 22., 24. 2.) og Højer. (H. 2., 5. 10., Av. 6. 10.).

Bibliotekerne har været i god Udvikling og bliver godt brugt. (H. 4. 2., 27. 4., 9., 12. 5., 4. 6., 31. 8., 26. 10., Av. 17. 7.).

Grundene for og imod et Universitet i Sønderjylland offentliggøres. (H. 10. 10.).

8. Retsvæsen.

Justitsministeren bebuder Bevarelse og Udvidelse af Søndre Landsret. (H. 6., 7. 11.). Derimod bliver Dommerfuldmægtigenes Virksomhed en Del indskrænket. (H. 22. 6.).

I Sagen om de hemmelige Lister under Krigen blev Redaktør Andr. Grau frifunden. (H. 5. 1., 17., 26. 2., Av. 18., 26. 2.).

9. Personlige Forhold.

Af Fødselsdage i 1925 skal nævnes: 25. 3. blev J. Kloppenborg 90 Aar, (H. 24. 3.), 28. 3. Pastor v. Brincken (tidl. i Spandet) 80 Aar, (H. 27. 3.), 30. 3. Pastor Prahl i Gl. Haderslev 80 Aar, (H. 28. 3. ff.).

Af Dødsfald nævnes P. Chr. Iversen i Avnbøl 11. 1. (H. 12. 1.), Møllejer N. P. Boysen, Haderslev 28. 1. (H. 28. 1.), Charitas Bischoff (H. 7. 3.), Chr. Michaelsen, Kastvraa 18. 3. (H. 19.3.), Jac. Kloppenborg paa sin 90. Fødselsdag 25. 3. (H. 26. 3.), Christian Høyer, Østerlindet (H. 31. 3.), Lektor Gudme, Aabenraa 15. 5. (H. 16. 5.), Jørgen Gundersen, Brøstrup 27. 7. (H. 28. 7.), Postmester Nielsen, Haderslev 16. 8. (H. 17. 8.), Fhv. Højskoleforstander P. Andresen, »Bredbjærg« 15. 9. (H. 15. 9.), Direktør H. Magnussen, Haderslev 1. 10. (H. 2. 10.), Seminarieforstander H. Skat Rørdam, Haderslev 5. 10. (H. 5. 10.), Pastor Andersen, Holøbøl (H. 15. 10.), Hans Hansen, Nejs (H. 17. 10.), Joh. Iversen, Ulserup (H. 29. 11.), Iver Kjems Gad, Lundsmark (H. 14. 12.), Fisker P. Jensen, Egernsund 30. 12. (H. 30. 12.)

10. 5. fejrede P. Lassen i Strukstrup sit Diamantbryllup. (Av. 12. 5.).

26. 2. Generalsuperintendent Petersen (tidl. Provst i Haderslev) søgte og fik sin Afsked. (H. 26. 2.).

H. Fuglsang Damgaard blev udnævnt til Docent ved Universitetet. (H. 1. 7.).

26. 5. holdt den nordslesvigske Landboforening 25 Aars Jubilæum for Forpagter Jens Høyer, Billeslund som Formand. (H. 27. 5.).

Skrave Mejeri holdt 30 Aars Jubilæum for Th. Frosch som Bestyrer (H. 7. 11.).

5. 6. afsløredes en Mindesten for P. Skau paa hans 100 Aars Fødselsdag (H. 4., 6. 6.).

10. Andre Sager.

En Række spredte Sager, der ikke let kunde henføres under de foregaaende Titler, skal endnu nævnes.

Dybbøl er bleven fredet (H. 28. 1., 9. 7.). I Tønder Amt forberedes en Hjemstavnsbog (Av. 25. 2.). Til Nationalmuseumsfondet foretoges ogsaa her en Indsamling (H. 7. 4., 9. 6., 8., 10. 7., 22. 8., 8., 7., 28. 10., Av. 26. 11.).

Oldtidsfund omtales: Nydam (H. 14., 15. 5.), Nørborg (H. 11. 7., 25. 7.), Stepping Sogn (H. 27. 7.), en Bardehval ved Gram (H. 19. 9.), Udgravning i Løgumkloster (H. 21. 10.), et Menneskehoved ved Dæmningen til Sild (Av. 5. 12.).

Højskolehjemmet i Haderslev fik en Strimmel Jord ved Dammen overladt (H. 13. 6.).

Kaptajn Fischer gav Stødet til en Indsamling af Materiale til Aabenraas Historie (H. 23. 6., 13. 10., 14. 11., 24. 11.).

Ved Rejsbydiget afsløredes en Mindesten for Ulykken i 1923 (H. 29. 6.). Hejren trues med Udryddelse. (H. 2. 7.). Flensborgs Vækst fra 1803—1925 (Av. 9. 7.). Syd Tønder Kredses Folkeantal (Av. 12. 7.). Historisk Samfund for Als og Sundeved har 102 Medlemmer (H. 10. 7.). I Haderslev laver Turistforeningen en stor Ildfest (H. 20. 7.). Sønderborg Museum udvides (H. 28. 8.). Lakolk sælges (28. 8.). Eemhavets Alder fastslaaes ved Boring ved Tønder (Av. 19. 9.). Paa Tinglev Kirkegaard afsløres 19. 9. et Mindesmærke for Krigsfanger (H. 21. 9., Av. 20. 9.). Om Sønderjyllands Kortlægning (H. 26. 9., 1. 10.). Bevillinger til Sønderjylland (H. 7. 10.). Et baltisk historisk Forsk-

ningsinstitut, der 1. 10. 24 dannedes i Kiel forbereder Udgivelsen af en Række Værker (H. 13. 10.). Det sønderjydske Bind af Trap begynder at udkomme (H. 28. 10.). P. Hjort Lorezens Mindesmærke (H. 26. 11.). En Snestorm standser næsten al Trafik i Sønderjylland (H. 27. 11.).

TØNDER-BOGEN

DET 3. DANSKE HJEMSTAVNS-
KURSUS 1925

*

160 SIDER MED
40 BILLEDER

*

SENDES MEDLEMMER AF HISTORISK
SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND FOR

2,50 Kr. FRA

HANS BECKS BOGHANDEL
I TØNDER

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker ifølge Beslutning af sidste Generalforsamling fremtidig i **April**.

Indhold af II. Halvbind 1926.

H. P. Hanssen: Den danske Fredsdelegations Rejse til Paris og London i 1919	Side 161—204
Dorthea Baumann: Af Heinrich Raimund Baumanns Erindringer ..	» 205—242
A. P. Tuxen: Als og Alsingerne	» 243—269
P. H. Moos: Søgaard omkring Aar 1800 ..	» 270—277
Feltbreve	» 278—283
Thade Petersen: Sønderjylland 1925 ..	» 284—316